

Levéltár

–
terepmunka

–
katedra

Születésnapra köszöntő kötet
Hegedűs Attila tiszteletére

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
2024

Levéltár – terepmunka – katedra
Születésnap kiadvány kötet Hegedűs Attila tiszteletére

Levéltár – terepmunka – katedra

Születésnapi köszöntő kötet Hegedűs Attila tiszteletére

Szerkesztette:

FARKAS EDIT – NEMESI ATTILA LÁSZLÓ – PINTÉR LILLA

PPKE BTK

Magyar Nyelvészeti Tanszék

Budapest

2024

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

A kötet tanulmányait lektorálták:

Benő Attila
Buza Ákos
Cser András
É. Kiss Katalin
Farkas Edit
Farkas Tamás
Forgács Tamás
Gerstner Károly
Huszthy Bálint

Ludányi Zsófia
Korompay Klára
Kubitsch Rebeka
Németh Dániel
Németh Miklós
Nemesi Attila László
Pintér Lilla
Sándor Klára
Szalai-Nagy Éva

© A szerzők, 2024

A borítót Balogné Bérces Katalin tervezte.

ISBN 978-963-308-500-4 (nyomtatott kiadás)

ISBN 978-963-308-501-1 (elektronikus kiadás)

Felelős kiadó: Kuminetz Géza
Technikai szerkesztő: Nemesi Attila László

Tartalom

Tabula gratulatoria	7
Köszöntő, két tételben	9
Hegedűs Attila tudományos és ismeretterjesztő közleményei 1979–2023	17
BARANYINÉ KÓCZY JUDIT: <i>Nem csak szőr a magyar bajusz, hanem kulturális kategória is: a közmondásoktól az internetes mémekig</i>	31
BENŐ ATTILA: <i>„Ameddig van az embernek napja, húzzuk, kínlódunk.” A húz ige jelentésszerkezeti módosulása a mezőszégi kétnyelvűségben</i>	59
BODÓ CSANÁD: Részvételi kutatás és (táj)nyelvi szakértelem	71
CS. NAGY LAJOS: Szadai nyelvjárási jelenségek az ezredfordulón	81
CSER ANDRÁS: Mássalhangzókról és igetövekről	95
É. KISS KATALIN: <i>A lesz</i> modális segédige a moldvai magyarban	109
FARKAS EDIT: <i>Dumcsizunk, diskurálunk, cseverészünk</i> – avagy hányféleképpen beszélünk magyarul?	119

GERSTNER KÁROLY:	133
Jelentések szétágazása rokon értelmű szavak származékaiban	
GUGÁN KATALIN:	143
<i>A szellet</i> története a digitális korpuszok tükrében	
HOFFMANN ISTVÁN:	159
Hosszú életű mikrotoponimák	
HUSZTHY BÁLINT:	171
„Költő, ihelj, kotló, kotoj!” A mássalhangzó plusz /l/ végű igék felszólító módja	
JUHÁSZ DEZSŐ:	191
Az erdélyi Mezőség 16. századi nyelvjárástörténetéhez	
NÉMETH DÁNIEL:	205
Nyelvjárási jelenségek 17–18. századi Fejér vármegyei levéltári iratokban	
NÉMETH MIKLÓS:	219
A változó nyelvjárás – a tanórán. Eltérő tanári hitvallások	
NEMESI ATTILA LÁSZLÓ:	231
Napjaink változó köznyelve	
ZAICZ GÁBOR:	265
Finnugor szösszenetek	
Fényképalbum	273

TABULA GRATULATORIA

Ajkay Alinka	Fröhlich Ida
Antalné Szabó Ágnes	Gáspári László
Bácsi Enikő	Gasparics Gyula
Balogné Bérces Katalin	Gasparicsné Kovács Erzsébet
Baranyiné Kóczy Judit	Gerstner Károly
Bárth M. János	Gréczi-Zsoldos Enikő
Benő Attila	Gugán Katalin
B. Fejes Katalin	Guitman Barnabás
Birher Nándor Máté	Győrffy Erzsébet
Bodó Csanád	Haader Lea
Bogár Judit	Hajdu Gábor
Bóna Judit	Halász Andrea
Buza Ákos	Halm Tamás
C. Vladár Zsuzsa	Hargittay Emil
Csáki Éva	Hattyár Helga
Cser András	Hegedűs Veronika
Cs. Nagy Lajos	Hoffmann István
Dér Csilla	Horváth Kornélia
Dobos István	Huszthy Bálint
Domokos György	Illésné Kovács Mária
Domonkosi Ágnes	Juhász Dezső
Dömötör Adrienne	Kacskovics-Reményi Andrea
Dudás Anikó	Kecskés Judit
É. Kiss Katalin	Kelemen Mária
Farkas Edit	Kenesei István
Farkas Tamás	Kiss Jenő
Fodor Katalin	Kocsis Zsuzsanna
Forgács Tamás	Kontra Miklós
Forró Orsolya	Korompay Klára

Kovács Ildikó	Radvánszky Anikó
Kovács Mónika	Reszezi Katalin
Kubitsch Rebeka	Sályiné Pásztor Judit
Kuminetz Géza	Sándor Klára
Laczkó Krisztina	Sárosi Zsófia
Lipp Veronika	Schirm Anita
Ludányi Zsófia	Sebestyén Zsolt
Maczák Ibolya	Sinkovics Balázs
Mády Katalin	Slíz Mariann
Markó Alexandra	Surányi Balázs
Maticsák Sándor	Szabó Réka
Medgyesy-Schmikli Norbert	Szabó T. Annamária Ulla
Nagy László	Szalai-Nagy Éva
N. Császi Ildikó	Szentgyörgyi Rudolf
Nemesi Attila László	Szerecz György
Németh Dániel	Szereczné Hegedűs Rita
Németh Miklós	Szöke Melinda
Németh Renáta	Takács László
Németh T. Enikő	Teperics József
N. Fodor János	Terbe Erika
Oszkó Beatrix	Thimár Attila
Osztrólczyk Sarolta	T. Károlyi Margit
Őze Sándor	Topits Judit
Papp Lajos	Tóth László
Pappné Kocsis Réka	Tóth Péter
Pethő József	Tóth Valéria
Pintér Károly	Vajdai-Horváth Zsuzsa
Pintér Lilla	Vargha Fruzsina Sára
P. Lakatos Ilona	Várnai Zsuzsa
Póczos Rita	Zaicz Gábor
Rác Anita	Zelliger Erzsébet

Köszöntő, két tételben

1. Hegedűs Attilát testi valóságában biztosan 1986 decembere óta ismerem, amikor is a Magyar Nyelvtudományi Társaság éves közgyűlésén egyik nyelvtudományi intézetbeli kollégám nevesítette a számomra akkor ismeretlen(nek tűnő) tagtársunkat. Azért ez a bizonytalankodó fogalmazás, mert elvileg már évekkel korábban személyes ismeretséget köthettünk (volna). Először akár 1978-ban, amikor én az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Tanszékének kezdő oktatója voltam, ő pedig második tanévét kezdte magyar–német szakon. De az akkori szigorú tanrendi csoportbeosztások nem tették lehetővé, hogy azonos halmaz részei legyünk.

A második alkalom a személyes ismeretségre 1980 szeptemberében Tatabányán adód(hat)ott (volna). Ott és akkor volt ugyanis az az összejövetel, amelyen a résztvevők megtárgyalták a Komárom megye földrajzi neveinek közzétételével kapcsolatos kérdéseket – de nem tudom felidézni, hogy ő is jelen lett volna az ülésen. Mindenesetre a szó szoros értelmében papíron már együtt szerepeltünk, amikor 1985-ben az ő munkájának is köszönhetően megjelent a megyei névgyűjtemény, és a címlapon a közzevők között egymás mellett állunk.

A személyes kapcsolatokra aztán évekig miattam nem kerülhetett sor, mivel 1981 őszétől 1986 nyaráig Hollandiában voltam a magyar nyelvészet vendég-tanára. Mindenesetre a Hegedűs Attila név rendre feltűnt a szemem előtt, hiszen a groningeni finnugor tanszékre járt a *Magyar Nyelv* folyóirat is, amelyben rendszeresen jelentek meg recenziói, helynevekkel és misszilisekkel kapcsolatos írásai. (Szorgalmas szerzője volt a *Névtani Értesítő*nek is, de az abban megjelent cikkeit csak később ismerhettem meg, ugyanis ez a folyóirat nem jutott el külföldi állomáshelyemre.)

2. Akárhogy is lett légyen a régmúlt, a személyes, kézfogással is megerősített ismeretség kétséget kizáróan mégis csak létrejött. Ezt lényegesen elősegítette az a tény, hogy Benkő Loránd professzor úr az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* munkálataiban való részvételem mellett (vagy ellenére) az 1988-as tavaszi félévtől kezdve újra bevont a tanszék oktatási tevékenységébe. A kollégák túlnyomó része azonos volt azokkal, akiket bő hét évvel korábban „elhagytam”, de voltak újak is: fiatalok (még nálam is fiatalabbak...), akik a tanszék oktatási feladataiban és különféle kutatásaiban vettek részt. Ezek egyike volt Hegedűs Attila, akit – a fentiekben leírtak alapján – félig-meddig ismerősként látogattam meg

„rezidenciáján”, a Pesti Barnabás utcai épület III. emeletének 1-es helyiségében (amely valójában a tanszéki könyvtár raktára volt, íróasztalokkal ellátva). Kollégájával, Papp Lajossal együtt itt dolgoztak annak a több mint kétszáz levélnek a kritikai kiadásán, amely *Középkori leveleink 1541-ig* címen jelent meg 1991-ben, és amely a nyelvtörténeti kutatásokban az egyik fontos forráscsoportot alkotja.

Ettől kezdve heti rendszerességgel találkoztunk, és a nagyjából azonos szakmai érdeklődésen alapuló jó kollegiális kapcsolaton túl – azt hiszem, nyugodtan mondhatom – magasabb rendű, tulajdonképpen baráti viszony jött létre közöttünk. Ezt több olyan tényező is elősegíthette, amelynek kevés vagy semmilyen köze nem volt a tudományhoz. Ugyan az ország más részén és más etnikai-kulturális környezetben, de egyformán faluhelyen nőttünk fel, ami hasonló tapasztalatokkal és világszemlélettel vértezett fel bennünket (aminek a tanszéki nyelvjárásgyűjtő kirándulásokon nagy hasznát vehettük). Mindketten magyar–német szakon végeztünk az ELTE-n, és tapasztalataink, élményeink ebből fakadóan is számos ponton találkoztak. A bennünket körülvevő szűkebb vagy tágabb világban – más-ként: a társadalomban – megfigyelhető jelenségek, zajló események megítélésében is több volt az egyetértés, mint a természetesen adódó más vélemény. És talán nem túl profán arról is szólni, hogy a focit nemcsak nézni szeretjük, hanem műveltük is kispályán, teremben, hallgatók közé vegyülve az ELTE-n és a Pázmányon is – amíg a körülmények és a fizikai adottságok engedték.

3. Hegedűs Attila oktatói és kutatói pályája az ELTE-n indult, már az itt elért eredményei is tiszteletet érdemelnek. Számos ekkor keletkezett írása közül szemezgetve, a fent említett Komárom megyei névgyűjteményen és a missziliskötetten kívül (pontos bibliográfiai adatok a publikációs jegyzékben találhatóak): Némédi (1985), XVI. század eleji misszilisek helyesírása (1988), Kösöntyű (1991), Kisémedi tájszótár (1992), Balassi nyelvjárása (1994), Kisémedi tájszótár: hiányszótár (1996) – ezekből is látható a három fő terület: nyelvtörténet, névtan és nyelvjárástan. Tanári tevékenysége is ezekhez kapcsolódik. A tudást megszerezni és ezért tanulni is hajlandó hallgatók körében elismert és kedvelt oktató volt. Óráira sokan igyekeztek bejutni, mert felkészültsége és korrekt szigora mellett humorát és segítőkészségét is értékelték.

Mindazonáltal az egyetemi bölcsészmikrovilágban Hegedűs Attila neve a Pázmánnyal nőtt össze. Ez egyáltalán nem véletlen: a PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszékének 1992-es megalapítása után hamarosan megbízott előadóként vett részt a nagyszámú hallgatóság oktatásában, hogy aztán 1996-ban elődjétől – immáron docensként – átvegye a tanszék, valamint a Nyelvészeti Intézet vezetését. Mindez azonban már olyan sok és súlyos tennivalóval járt, hogy feladta az ELTE-n másfél évtizede fennálló állását. Ezzel persze kapcsolata az ottani kollégákkal

nem szűnt meg, hiszen olyan nagy közös munkálatokban vett részt, mint a *Magyar dialektológia* (2001) vagy a jóval később elkészült mű, *A magyar nyelvtörténet kézikönyve* (2018), és a *Névtani Értesítő*nek is még évekig felelős szerkesztője maradt, utána pedig máig is a folyóirat egyik szerkesztőbizottsági tagja.

A Pázmányra való „átigazolása” a mi kollegiális-baráti kapcsolatunkra is hatással volt. Megtisztelő volt, hogy – emlékeim szerint – már 1993-ban javasolta, menjek át én is a Pázmányra. Ám akkor még zajlottak az EWUng. befejező munkálatai, ami miatt újabb terhet nem mertem magamra venni, de ezek lezárultával hallgattam rá. Időközben a tanszék akkori vezetőjénél is „lobbizott” mellettem, így 1994 szeptemberében, a piliscsabai campus (addig elkészült részeinek) átadásával együtt én is csatlakoztam a magyar szak oktatóihoz.

4. Amikor 1996-ban tanszékvezető lett, elhatározta, hogy a magyar nyelvészeti képzést a hatékonyság és a korszerűsítés érdekében több ponton is átalakítja. Elképzeléseit természetesen másokkal is megbeszélte, hiszen tudta, hogy hosszú évekre kiható kérdéseket kell megnyugtatóan rendezni. Számos „munkakávészás” során alakult ki az a tanegységlista, amelyben például hangsúlyosabb helyet kapott a névtan és a lexikológia. A 90-es évek vége felé bizonyára még nem is gondolta, hogy hamarosan a magyar felsőoktatást is eléri az a forgósél, amelyet bolognai folyamatnak szoktak nevezni. Ám hamar átlátta, hogy bármilyen – mondjuk így: – vegyes volt is a fogadtatása ennek a rendszernek, az elkövetkezendő évtizedekben a magyarországi felsőoktatás is ebben a szerkezetben fog működni. Akkor viszont amennyire lehet, tevékenyen részt kell venni az átalakításban, hogy lehetőség szerint elfogadható helyzet jöjjön létre akár a Pázmány, akár általánosan a magyar szak, a magyar nyelvészet számára. És volt kedve, lendülete és hivatali lehetősége a számos értekezleten, egyeztetésen, néha talán meddő vitákon részt venni. 2000-től ugyanis három cikluson át 2009-ig – két dékán mellett – oktatási dékánhelyettes volt, és ennek a szűk évtizednek az első felére esett a magyar felsőoktatás egyik legnagyobb átalakítási folyamata: itthon 2005-ben lépett életbe az új rendszer. Hegedűs Attila igen sok energiát fektetett ebbe a munkába, mert az addig öt évre elosztott nyelvészeti tananyagot 3 + 2 évre kellett felosztani, és ez nem volt mentes fájdalmas veszteségektől és – bizony – ebből fakadó súrlódásoktól sem. De vállalta ezeket, mert számára az volt a fontos, hogy a magyar szak ne legyen (nagyon) vesztese az átalakulásnak. Nos, egy dolog biztos: a szak, benne a nyelvészet, még most is itt van, ha nem is 80-100 fős hallgatói létszámmal, mint akkoriban – de ennek okait nem e lapokon fogjuk boncolgatni.

Az egyetemi-akadémiai szférában számosan vannak olyanok, akik a különféle vezetői-adminisztratív feladatok végzését olyan nyűgnek tekintik, amely elveszi az időt a „hasznos munkától”, értsd: a kutatástól és publikálástól. (Magam

is közjük tartozom...) Vannak azonban számosan olyanok, akiknek sikerül ezt az egymástól jócskán eltérő két tevékenységet azonos időben meglehetősen jó hatásokkal művelni. Az MTMT-ben 150-et meghaladó számú tétel található Hegedűs Attila neve alatt, ami arra utal, hogy a kettős egyetemi teher (oktatás és hivatal – a magánjellegű kötelezettségeket most nem is említve) nem fékezte publikációs aktivitását. Ezt azért „élőben” is követhettem, mert ötleteit, gondolatait – igen megtisztelő módon – számos esetben megosztotta velem, sőt, „próbaolvasásra” is megkért. Írásai között vannak néhány lapos, ám tartalmukat tekintve súlyos cikkek, és vannak terjedelmes könyvek is. Cikkei közül csak hármat említek, amelyek nyomot hagytak nemcsak bennem, hanem az adott terület művelőiben is. Az egyik: *Mi a tulajdonnév?* című négylapos írása a *Névtani Értesítő*ből (1999), a másik a fog segédigéről szóló cikk a *Magyar Nyelvből* (2016), valamint a HB. feje szaváról közölt cikk szintén a *Magyar Nyelvből* (2020).

A nevéhez köthető könyvek száma sem csekély. Ezek közül mindenképpen meg kell említenem a *Szilágysági nyelvatlaszt* (2000). Ennek anyagát Márton Gyula gyűjtötte az 1970-es évek első felében, de halála (és a korabeli politikai helyzet) megakadályozta, hogy el is készíthesse az atlaszt. A gyűjtemény végül is a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz került, amelynek akkori elnöke, Benkő Loránd Hegedűs Attilára bízta a közzétételt – ismervén egykori tanítványának, majd tanszéke egykori oktatójának dialektológiai elkötelezettségét, megbízhatóságát és munkabírását. Ez az atlasz méltó helyet foglal el a magyar nyelvatlaszok szerencsére nem is olyan rövid sorában. Monografikus művei közül csupán egyet emelek ki – természetesen a többi értékét is messzemenően elismerve. Ez pedig *A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban*, amely 2012-ben a sikeresen lefolytatott habilitációs eljárás alapját képezte. Ebben a műben a magyar nyelvjárásban addig kevésbé vizsgált mondatokhoz kapcsolódó jelenségeket vizsgált, ezzel is bővítve magyar dialektológiai ismereteinket.

5. Talán a 4. pontban olvasható vázlatos áttekintésből is leszűrhető, hogy Hegedűs Attila vezetőként és tudományos kutatóként nevet szerzett magának a Pázmányon belül s azon kívül is. És ez igaz a tanári tevékenységére is. Az ELTE-s korszakával kapcsolatban már írtam, hogy óráira sokan szerettek volna bejutni – és ez igaz a pázmányos hallgatókra is. Pedig kellően szigorú (volt), de sohasem öncélúan. Legendások (voltak) például hangtörténeti vagy nyelvemlékelemző szemináriumai, amelyeken legalább 6-8 zh-t íratott, és ha valakinek már az elsőt sikerült jelesre megírni, mentesült a többi alól. De aki kevésbé volt megbarátkozva ezekkel a tárgyakkal, az is kapott elegendő lehetőséget a „túlélésre” – amennyiben ezt az illető komolyan is gondolta. A diákok persze a katedra „veszélyesebb” oldala felől élték át a vizsgákat, nekem viszont számos alkalom adatott, amikor Hegedűs Attilával

szigorlatoztattam nyelvtörténetből. A bő lére eresztett, de kevés „darabosat” tartalmazó szófolyamot nem sokáig hallgatta, ám ha felcsillant valamilyen érdemi dolog, lehetőséget adott a vizsgázónak arra, hogy „virítson egyet”.

Mint gondoljuk, a tanárok is emberek, és ebbéli, a tanórák formális keretei között tapasztalható tulajdonságaikat jócskán tudják árnyalni a valamivel kötetlenebb foglalatosságok: szakestek, Mikulás-várás – és az országhatárokon belüli, de főleg azokon kívüli nyelvjárásgyűjtő tanszéki kirándulások. Ezek 1998-tól nagyjából 2013-ig meghatározó események voltak a magyar szak életében, szakmai és emberi vonatkozásaik miatt egyaránt. A szervezésben, a tudományos cél kitűzésében, a kirándulások „levezenylésében” Hegedűs Attilának nagy tapasztalatai voltak (melyeket aztán lassan átadott fiatal kollégáinak). A diákok ekkor tanárukat olyan oldalairól is megismerhették, amit talán korábban el sem tudtak képzelni: foci közben, verhetetlen pingpongbajnokként, tréfás szó- és helynévmagyarázatok szerzőjeként vagy az Activity egyik legjobb „mutogatójaként”. Jó néhány esetben tapasztaltam, hogy egy-egy kirándulásunkon részt vevő egykori diákjaink még hosszú évek múltán is ezekre az eseményekre örömmel és nosztalgiával gondolnak vissza (még ha a tudásukban már megkopott is, hogy mi is a kétnyíltzótagos tendencia lényege...).

6. És egy dolgról nem feledkezhetem meg: arról a családi közegről, amelyben élve Hegedűs Attila eljutott az idősor első lépcsőfokáig. Ebben töretlen támogatást kapott hűséges feleségétől, Mártától, és vitalitását, pedagógiai kreativitását folyamatosan karban tartották gyermekeik. Négy fiukat és egy lányukat – néha bizonyára némi nehézségek árán is – felsőfokú végzettséghez segítették, és nyilván öröm számukra, hogy gyerekeik megtalálták helyüket az életben. És (saját tapasztalatból is mondhatom): az talán még nagyobb öröm, hogy bőven van lehetőségük látni, miként gyarapodnak testben és lélekben unokáik. Mindig örömmel értesültünk mi, tanszéki-intézeti kollégák arról, hogyan is áll a „nemek versengése”: tudomásom szerint most a fiúk vezetnek 10:8-ra! De jön a folytatás!

7. És bár vannak dolgok, „amelyek nincsenek megírva ebben a könyvben”, én mégis abbahagyom, hogy egy következő alkalommal, mondjuk, 5, de inkább 10 év múlva legyen majd mivel folytatnom.

Kedves Attila! Örülök, hogy ismerlek, hogy mindenféle dolgokban – jókban, kevésbé örömteliekben – Veled lehettem, lehetek. Bízvást minden közös kollégánk, ismerősünk és barátunk nevében kívánom: a Jóisten tartson meg Téged családotnak és nekünk minden jóban – ameddig csak lehet!

Barátsággal: Karcsi

1. Nekem „Tanár Úr” ismeretségünk kezdetétől, és bizonyára az marad ezután is. Persze mindjárt az elején kezdeményezte a tegeződést, én pedig a fiatal egyetemi és nyelvész kolléga „szerény büszkeségével” igyekeztem megszokni a gondolatot, hogy ismer, számontart, sőt rövidesen idézte az egyik zsenyémet a *Magyar Nyelvből*, „baráti köszöntéssel” dedikálva frissen megjelent könyvét (*A változó nyelvjárás*, 2005). Évekkel később árulta csak el, hogy észrevétlenül irányította az utam: dékánhelyettes és tanszékvezető volt, ő terelt engem, a messziről jött, ismeretlen fiatalembert a Kommunikáció Intézet (ma Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet) felé. Ott aztán neves sajtótörténészek, újságírók, filmes szakemberek, PR-esek, különféle bölcész és társadalomtudományi végzettségű kollégák közé kerülve, pezsgő és barátságos szellemi közegben kezdhettem meg oktatói pályámat. Sokáig ingáztam ugyan Szegedről, két évig Egerbe is jártam tanítani, meg hát volt levelező és szakirányú továbbképzésünk is, szóval munkás, de fel-emelő, élményekben gazdag évek következtek a piliscsabai campuson: otthonos vidéki környezet a Pilis lábainál, a főváros közelében, rengeteg hallgató, emlékezetes szemináriumok, rendezvények, ismerkedés a kar életével, meghatározó személyiségeivel, szervezeti felépítésével. Éppen kezdtem kialakítani a – mi tagadás – kissé fellengzősen hangzó „nyelvész és kommunikációkutató” identitásomat arról ábrándozva, hogy a Stephaneum valamelyik termében tarthatok majd előadást, amikor először hívtak, menjek át a tanszékére, mégiscsak a magyar nyelvészet a „tanult szakmám”, ez áll hozzám közelebb. Ekkoriban már a tanári lakások egyikében laktam (ahol korábban egy ideig ő is a családjával), Piliscsabán képzelve el a jövőmet, és együtt rúgtuk a labdát, ha tudtuk, hetente egyszer a kari „Mozgásközpont”-ban. Mind a négy fia jött, amikor ráért, nélkülük nem is mindig lettünk volna kellő létszámban. Mint utóbb megjegyezte, figyelt engem a pályán, mennyire vagyok „csapatjátékos”, az ember személyisége ugyanis szerinte megmutatkozik abban, hogyan viselkedik különféle játékhelyzetekben. Állítólag ennek nem csekély szerepe volt abban, hogy meghívott tanszéki „csapatába”. Nem volt könnyű döntés, mert remekül éreztem magam a Kommunikáció Intézetben, ott lettem tanársegédből adjunktus, majd docens. De hogy is tudtam volna ellenállni a hívó szavának? Tíz év után történt meg a váltás.

2. Tanszéket vezetni a Pázmány bölcészkarán: óriási megtiszteltetés. Két éve annak, hogy átvehettem tőle e tisztelet. Ő a saját időszakában – így láttam – mindent megtett azért, hogy szakmailag kiváló és egymást becsülő, együttműködésre nyitott kollégákkal vegye magát körül. Először fel kellett építenie a tanszéket újszólván a semmiből (ebben másutt is szerzett tapasztalatokat), főleg általa már ismert és elismert nyelvészekből, azután pedig folyamatosan gondoskodni az ok-

tatói-tudományos utánpótlásról. A legszebb években a kimagasló hallgatói érdeklődés lehetővé tette a tanszék növekedését, bővülését. Majd a „bolognai folyamat” és sok más körülmény következtében szűkebb esztendőket kellett élni. Ezt kari vezetőként „testközelből” élhette meg. Zsugorodni kezdett a tanszék, elmaradtak, máshová kerültek többen is az ígéretes tanítványok közül, amibe bele kellett törődni, de mindig tele volt ötletekkel, és mindig ő haladt legelől. Mennyire jellemző az a kalotaszegi kép a fényképalbumból, amelyiken a sáros erdélyi földúton öles lépésével diktálja a tempót az őt követő hallgatóknak! Ezekre a tanszéki kiáradásokra mindenki, aki részese lehetett, szívesen emlékszik vissza. Mivel egy másik egyetemre jártam, nem lehettem a tanítványa, így kimaradtam a legjobb kalandokból. De ha én nem is tudok, a régi hallgatóság majd mesél helyettem azokról az időkről...

3. Egy öregdiákok által létrehozott, zárt Facebook-csoportban szóba került a neve. Valaki ezt írja ott: „most, mikor elvittem a családom a Campusra, először az Ansi előtt pityeredtem el, mert eszembe jutott, ahogy egy zh előtt egy csomó hógolyóval várt minket Hegedűs tanár úr, és óriási csata vette kezdetét. Aztán persze a nyelvjárásgyűjtések, Csángóföld, Brno, a legjobb egyetemi élményeim.” Egy hozzászóló így folytatja: „Imádtam én is. Soha olyan felkészült nem voltam egyetlen vizsgán sem, mint az ő nyelvjárási kollokviumán, és nem azért, mert féltém az embertől vagy a vizsgától. Egyszerűen nem volt pofám tanulás nélkül odaállítani. És emlékeztek, mennyire félt a kutyaóráktól? Amikor betévedt valamelyik Campuskutya az előadóterembe, képes volt a túlsó falig hátrálni. Ez nekem olyan emberi képnek maradt meg róla. Ami meg a hógolyócsatát illeti, azt a Ménesi úton megkaptuk a nyakunkba – szerintem jobban várta a hőesést, mint mi.” És jön a következő emlékező: „Nagyon szerettem, bár viszonylag későn kezdtem hozzá járni. De a legintenzívebb élményem már abból az időből van, amikor nyelvtörőből lepszigorlatoztam. A Prohászka Szakkollégiumban sok szerepet vállalt. Az egyik drámapedagógiai műhelyen pedig részt is vett a gyakorlatokban: ő volt a párom a bekötött szemű bábozós játékban. ☺ Onnantól kimondottan jó kapcsolatunk volt.”

Akad, akinek ő adta vissza az egyetemi tanulmányokba vetett hitét: „Első év végén majdnem kihullottam, legalábbis a német szakot ismételnem kellett volna, amit nem akartam, mert utáltam (valószínűleg) emiatt is bukdácsoltam). Elmentem Hegedűs Attilához, aki akkor oktatási dékánhelyettes volt, elmondtam, hogy mi a helyzet, teljesen magam alatt voltam. Ő még ebben a szituációban is igyekezett a jót látni, nagyon higgadt és kedves volt, elmondta(.) mik a lehetőségek, milyen lépéseket kell tennem. Azt javasolta, ha leadom a németet, akkor a másik szakom, a magyar mellé nagyon jól passzolna a finnugor, vegyem fel azt. Nyilván a nyelvészeti irányultság miatt is »reklámozta« ezt a szakot, ezt nem is

titkolta. ☺ Felvettem, hihetetlen megkönnyebbülés volt, hogy olyat csinállok, amit szeretek, bár végül finnugoron a finn specializáció lett a kedvencem, s egyetem után sem nyelvészkedtem, de nagyon sokáig a finn nyelvvel kerestem a kenyeremet, amit nagyon szerettem. Máig hálás vagyok neki, hogy egy jó lehetőség felé terelgetett, és hogy hitt benne, hogy meg tudom csinálni. Biztosan sok más emberben is. Az általa tartott nyelvészeti órákra is élmény volt járni. ♥” Egy ponton Misi fia is bekapcsolódik az online társalgásba. Neki írja valaki, hogy a nyelvészeti szigorlata után majdnem elsírta magát azért, mert többet nem lesz az édesapjával órája. Semmi kétség: Hegedűs Attilát nagyon kedvelték ezek a hallgatók.

Egy résztvevő játékra hívja a többieket: be tudnak-e fejezni egy jellegzetes palóc nyelvjárási hangfelvételen annak idején sokszor hallott szöveget: egy kőhídnál behányták a havat az árokba, alatta jég volt, az adatközlő pedig elcsúszott, és az oldalára esett, de „még a vót a szerencse, hogy...”? Sorjáznak a válaszok: „árrá gyűtt egy kátonámotor”. „Ezt mi is tudtuk kívülről” – teszi hozzá valaki, sőt egy másik szerint „még a gyerekeim is kiabálnák”. Ennyit jelent egy jó történet a tantárgy-pedagógia szolgálatába állítva: akik ott voltak az órán, évtizedek múltán is fel tudják idézni a lejegyzési gyakorlatra kiválasztott példát.

4. A nyelvész Hegedűs Attilát lakonikusan úgy mutathatjuk be, mint a nyelvtörténet, a dialektológia és névtan művelőjét. Ez persze nem minden: a mai magyar nyelvhasználatnak is kiváló megfigyelője. Pragmatikakutatóként és a jelenkori nyelvi változások nyomába eredve számos érdekes cikkét idézhettem ebbe a kötetbe írt tanulmányomban. Most mégis a *Középkori leveleink 1541-ig* a kedvenc olvasmányom tőle, amelyet Papp Lajossal állítottak össze. Hihetetlenül precíz, hatalmas forrásértékű mű, amelyet nemrég két mesterképzésre járó hallgatónkkal történeti (szocio)pragmatikai nézőpontból kezdtük el fölfedezni. Hogy az ő ötlete volt-e az utolsó darab („magyar nyelvű számadásrészlet”) „közlése”, vagy Papp Lajosé, és hogy mit szólt hozzá mesterük, Benkő Loránd, az üzenet „címettje”, legközelebb megkérdezem tőle. De tartogatnak még bőven fölfedeznivalót Hegedűs Attila munkái. 2024 decemberében visszavonul a katedrától, és a családjának, unokáinak szenteli minden idejét. Kívánjuk, hogy lelje sok-sok örömét ebben, legyen boldog és egészséges, de még szeretnénk mi is sokat pingpongozni vele, és nem tudjuk megígérni, hogy nyelvészeti kérdések nem kerülnek majd szóba. Csak egyet nem értek: mi a csudát szeret olyan nagyon a japán eredetű küzdősportban, a szumóban...

Isten éltesen sokáig, Tanár Úr!

Köszönettel: Attila

Hegedűs Attila tudományos és ismeretterjesztő közleményei 1979–2023

1979

1. Bán Zsuzsa: Más kenyeren. *Kortárs* 23/6: 995.
2. Horst Naumann, Vornamen heute. *Névtani Értesítő* 2: 57–58.

1980

3. R. Nagy Vera, Helynévvizsgálat négy budai barlangban. *Nyelv és társadalom. Acta Iuvenum* 12/1: 112–113.
4. Tanyanévvizsgálat Bács-Kiskun megyében. *Névtani Értesítő* 3: 14–22.

1982

5. A tanyanevekről. *Magyar Nyelv* 78/4: 457–459.

1983

6. Selypestó. *Magyar Nyelv* 79/4: 462–463.

1984

7. Kisémedi földrajzi nevei. In: Máté György (szerk.): *Honismereti és földrajzinév-gyűjtés*. Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár, Szentendre. 33–38.
8. Mező András, A magyar hivatalos helységnévadás. *Magyar Nyelv* 80/1: 95–96.
9. Névtudomány és tisztelettörténet. *Magyar Nyelv* 80/2: 206–209.
10. Három datálatlan levél a XVI. század első feléből. *Magyar Nyelv* 80/3: 366–369.
11. Magyar levelek a XVI. század első feléből. *Magyar Nyelv* 80/4: 511–512.

1985

12. ***Komárom megye földrajzi nevei.*** Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. (Tudományos irányító: Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette: Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmenyi Géza, Túri Róbert és Vitányi Borbála.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
13. Némedi. *Névtani Értesítő* 10: 3–7.
14. Beitrge zur Bibliographie der Namenforschung in der DDR. *Névtani Értesítő* 10: 149–150.
15. Névtudomány és tisztelettörténet II. (Nepomuki Szent János). *Magyar Nyelv* 81/2: 213–216.
16. Magyar levél a XVI. század 40-es éveiből. *Magyar Nyelv* 81/2: 255–256.
17. A magyar nyelvtudomány-történet periodizációjához. *Magyar Nyelv* 81/4: 467–468.

1986

18. Bakó. *Magyar Nyelv* 82/1: 87–89.
19. Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján. *Magyar Nyelv* 82/2: 210–215.
20. Ismeretlen asszony levele 1515-ből. *Magyar Nyelv* 82/2: 255–256.
21. Történeti szociolingvisztika? *Magyar Nyelv* 82/4: 438–441.
22. Módszerbeli tanulságok Pais Dezső vitái alapján. *Névtani Értesítő* 11: 83–90.

1988

23. XVI. század eleji misszilisek helyesírása. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése* I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 415–420.

1989

24. Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 96–99.
25. Tóth Imre, Ipoly menti palóc tájszótár. *Magyar Nyelv* 85/3: 368–371.
26. Régi magyar levéltár. *Magyar Nyelv* 85/4: 507–511. (Társszerző: Papp Lajos.)

1991

27. **Középkori leveleink 1541-ig.** Szerk. Hegedűs Attila és Papp Lajos. Tankönyvkiadó, Budapest.
28. Kösenyű. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 262–264.

1992

29. **Kisnémedi tájszótár.** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
30. Had. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 112–115.
31. Helynévegyeztetés a FÖMI-ben. In: Farkas Ferenc (szerk.): *Tulajdonnévhasználatunk.* ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport, Budapest. 109–115.
32. Mulató-hegy. *Névtani Értesítő* 14: 54–56.

1993

33. Kézd ürügyén. *Névtani Értesítő* 15: 141–144.
34. Megmaradva változik: nyelvjárásaink az utóbbi 40 évben. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben.* ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 77–79.

1994

35. Balassi nyelvjárása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98/5–6: 682–687.
36. Kázmér Miklós, Régi magyar családnevek szótára. *Névtani Értesítő* 16: 120–123.

1995

37. Halesz. *Névtani Értesítő* 17: 81–84.
38. Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. *Névtani Értesítő* 20: 126–130.

1996

39. **Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár.** ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, Budapest.
40. Három tájszótárról. *Magyar Nyelv* 92/2: 215–218.
41. A tájszók szótárazásának néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 92/4: 476–479.

42. A papír mindent kibír: hamisított nyelvemlékeink. In: Katona Imre József – Sipos Lajos (szerk.): *Száz rejtély a magyar irodalomból*. Gesta Könyvkiadó, Budapest. 12–13.

1997

43. A papír mindent kibír: hamisított nyelvemlékeink. In: Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar irodalomból*. Gesta Könyvkiadó, Budapest. 12–13.
44. Mi a tulajdonnév? [1.] *Névtani Értesítő* 19: 5–8.

1998

45. ***Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei 1. A kapuvári járás***. Szerk. Hegedűs Attila, Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, Győr.
46. A szóismeret változása a ceglédi nyelvjárásban. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, Budapest. 78–80.
47. Herseg. *Édes Anyanyelvünk* 20/1: 12–13.
48. Hoffmann István, Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. *Névtani Értesítő* 20: 130–132.
49. Kutatási beszámoló egy nyelvatlasz-előtanulmányról. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai szimpozion*. Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 139–143

1999

50. ***Tanulmányok Mező András 60. születésnapjára***. Szerk. Hajdú Mihály és Hegedűs Attila. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.
51. Az *-ék* képző (jel? rag?) és a tágabb külső helyviszony történeti-nyelvjárási összefüggése. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. JATE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 67–73.
52. Erotikus szókinccs a régi magyar nyelvben. *Irodalomismeret* 10/1–2: 140–143.
53. Mi a tulajdonnév? [2.] *Névtani Értesítő* 21: 314–317.
54. Nyelv földrajzi térképek és tanulságaik a Szilágyságból. *Magyar Nyelvjárások* 37: 201–206.

55. Regionális kötöttség a földrajzi köznevekben. In: Kovátsné Németh Mária (szerk.): *II. Apáczai Napok 1998. Az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola évkönyve 1998/99.* Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, Győr. 158–163.
56. Szavak és dolgok. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 155–159.

2000

57. ***Szilágysági nyelvátlasz.*** Gyűjt. Márton Gyula, szerk. Hegedűs Attila. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
58. A Szilágysági nyelvátlasz bemutatása. *Magyar Nyelvőr* 124/3: 340–348.
59. A tulajdonnév → közszó váltásról. *Magyar Nyelvjárások* 38: 175–178.

2001

60. A 3. személyű tárgyias igerag kérdéséhez. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan.* SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 49–54.
61. A nyelvjárási alaktani jelenségek; A nyelvjárási mondattani jelenségek; A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest. 351–408.
62. Ragadványnév-vizsgálat szociálpszichológiai keretben. In: Kovátsné Németh Mária (szerk.): *Tanulmánykötet a győri tanítóképzés 223. tanévében.* Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar, Győr. 291–298.
63. Tulajdonnév-jelentés strukturális szemantikai keretben. In: Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 143–147.
64. Van-e felelőssége a nyelvésznek? In: František Alabán (szerk.): *Recepcia hodnôt v literatúre a jazyku: zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie.* (Értékközvetítés irodalomban és nyelvben: nemzetközi tudományos konferencia anyaga.) Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica. 91–95.

2002

65. ***Pest megye földrajzi nevei 5. A Nagykátai járás.*** Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc, gyűjt. Horváth Lajos és Hegedűs Attila vezetésével a Pest megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. PPKÉ Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.

66. Az *ë* Kisémedin. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 128–132.
67. Erotikus szókinccs a régi magyar nyelvben. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álm és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Universitas, Budapest. 211–216.
68. Hévízgyörk nyelvjárásának változása (1956–1992). In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvsemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debreceni Egyetem – Jyväskyläi Egyetem, Debrecen–Jyväskylä. 201–214.
69. Kötőszók a változás sodrában. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvvelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 221–225.
70. Nyelvöldrajzi térképek és tanulságaik a Szilágyságból. *Hepehupa* 1/1: 20–23.
71. Székelyudvarhely nyelvjárásának változása (XVI. század vége – XX. század közepe). In: Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroška tiszteletére*. Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Miskolc. 60–64.
72. Változó szóképzés – változatlan tájszótárak. *Magyar Nyelv* 98/2: 147–155.
73. Zur Wandlung des Systems der kurzen Vokale des Ungarischen in der urungarischen und der altungarischen Zeit. *Acta Linguistica Hungarica* 49/1: 85–94.

2003

74. Anyanyelvi fórum az interneten. *Édes Anyanyelvünk* 25/1: 4.
75. Kereső és mutató. *Névtani Értesítő* 25: 273–275.
76. Marginális megjegyzések (Ómagyar kori labiális utótagú záródó kettőshangzóink megmaradásának kérdéséről). *Magyar Nyelvjárások* 41: 211–215.
77. Változások a hetési nyelvjárásban. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 523–527.

2004

78. A tulajdonnevek szerepe egy különleges szócsoport kialakításában. *Magyar Nyelv* 100/4: 470–472.
79. Opponensi vélemény Rácz Anita „Bihar vármegye ómagyar kori településneveinek névrendszertani vizsgálata” című doktori értekezéséről. *Névtani Értesítő* 26: 195–199.

2005

80. *A változó nyelvjárás*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba.
81. Állandóság és változás a mai magyar nyelvben. *Mester és Tanítvány* 2/6: 20–35.
82. Javaslat a felsőoktatásba történő bejutás új rendszerére. *Mester és Tanítvány* 2/8: 136–139.

2006

83. A -val/-vel rag eredetéhez. *Magyar Nyelv* 102/4: 459–460.
84. Állandóság és változás a mai magyar nyelvben. *Miskolci Pedagógus* 40: 29–43.
85. Hoffmann István – Tóth Valéria szerk. Helynévtörténeti tanulmányok I. *Névtani Értesítő* 28: 258–262.
86. Húzólánc és/vagy tololánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 53–57.
87. Punnyadt, avagy adalék a nyelvi változás mechanizmusához. *Magyar Nyelvőr* 130/4: 498–501.
88. Túl sokan vannak. *Mester és Tanítvány* 3/11–12: 57–60.

2007

89. A norma kezdetén. In: Maczák Ibolya (szerk.): *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. 91–94.
90. Dialektverlust und Identität in Ungarn am Anfang des 21. Jahrhunderts. In: Rogier Blokland – Cornelius Hasselblatt (szerk.): *Language and Identity in the Finno-Ugric World: Proceedings of the Fourth International Symposium on Finno-Ugric Languages*. Shaker Publishing, Groningen. 99–105.
91. Kell lesz. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére I–II*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 350–353.

92. Magyar nyelv [szócikk]. In: Kőszeghy Péter – Tamás Zsuzsanna (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor VII. (Lethenyi-műgyűjtemény)*. Balassi Kiadó, Budapest. 174–179.

2008

93. *A Bolognai folyamat*. Szerk. Hegedús Attila. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba.
94. *Az egyházi felsőoktatási intézmények minőségbiztosítását segítő továbbképzések*. Szerk. Hegedús Attila és T. Radnai Ágnes. Szent István Társulat, Budapest.
95. A bolognai folyamat múltja és jelene. In: Hegedús Attila (szerk.): *A Bolognai folyamat*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. 9–57. (Társszerzők: Domokos György és Pintér Károly.)
96. A tanrendi szervezés sajátosságai a BA rendszerben. In: Hegedús Attila – T. Radnai Ágnes (szerk.): *Az egyházi felsőoktatási intézmények minőségbiztosítását segítő továbbképzések*. Szent István Társulat, Budapest. 25–29.
97. A katolikus középiskolákban a Kart népszerűsítő előadók módszertani felkészítése. In: Hegedús Attila – T. Radnai Ágnes (szerk.): *Az egyházi felsőoktatási intézmények minőségbiztosítását segítő továbbképzések*. Szent István Társulat, Budapest. 101–106.
98. Eseménynevek ómagyar és középmagyar kori mikrotoponimákban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 145–151.
99. Félúton, bizakodva. *Mester és Tanítvány* 5/20: 50–56.
100. Helynévtörténeti tanulmányok 1–2. *Onomastica Uralica* 7: 124–134.
101. Jel és jelentés a földrajzi köznevekben. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Jel és jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–133.
102. Lakóparknevek. *Névtani Értesítő* 30: 117–120.
103. Normativitás, avagy spontán sztenderdizációs tevékenységformák a XVI. század első felének magyar nyelvében. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. Száz éve született Nyíri Antal*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 61–65.

2009

104. *Nyelvelmélet és dialektológia*. Szerk. É. Kiss Katalin és Hegedús Attila. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.

105. Egy kísérlet a nyelvjárások mondattani alapú elkülönítésére. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 163–174.
106. Bölcseki Andrea – N. Császi Ildikó szerk.: Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. *Névtani Értesítő* 31: 231–236.
107. Igevonzat-változások vizsgálata misszilisek segítségével. In: Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 91–99.
108. „Nem hazudol, az őszintét mondom.” *Magyar Nyelv* 105/1: 73–78.
109. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. *Magyar Nyelv* 105/4: 468–473.
110. Vér András menedéklevele; Keserű Mihály és húga, Krisztina békelevele; Batthyány Ferenc feleségéhez írott levelének utóirata. In: Madas Edit (szerk.): „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 362–363.

2010

111. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Szerk. É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.
112. „Germanizmusok”. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 239–248. (Társ szerző: Tóth László.)
113. A mai magyar nyelv kettősnyelvűsége mint fordítási probléma. In: Bauko János (szerk.): *Bilingvizmus és fordítás. Nyelvészeti tanulmányok Arany A. László születése 100. évfordulójának tiszteletére*. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai Tanulmányok Kara, Nyitra. 31–35.
114. Kétnyelvűség és nyelvjárás Mikszáthnál. In: Alabán Ferenc (szerk.): *Az interkulturális kommunikáció Mikszáth Kálmán műveiben*. Hungarovox Kiadó, Budapest. 111–116.
115. Mi a legvalószínűbb? Kísérlet a *-val/-vel* rag eredetének meghatározására. *Magyar Nyelv* 106/1: 78–83.

2011

116. *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szerk. É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila. Szent István Társulat, Piliscsaba.
117. *A jo/ju ~ i* váltakozás régi helyneveink tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 7–15.
118. A magyar igeragozás kialakulásának történetéhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat, Piliscsaba. 171–178.
119. Csúry Bálint, a dialektológus. *Magyar Nyelvjárások* 49: 35–40.
120. Révay Valéria: A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon. *Magyar Nyelvjárások* 49: 184–188.

2012

121. *A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban*. Szent István Társulat, Piliscsaba.
122. *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. Szerk. É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.
123. „Stiefkind der Dialektbeschreibung.” A dialektológiai mondattani kutatás elméletéhez és gyakorlatához. In: *17. Élőnyelvi Konferencia. Az előadások összefoglalói*. SZTE BTK, Szeged. 30–31.

2013

124. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Szerk. Agyagási Klára, É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.
125. *Kis magyar nyelvtörténet*. (A morfémák története: 47–72; A jelentések története: 127–137; A változatok története: 138–153.) Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. (Társszerzők: É. Kiss Katalin és Gerstner Károly.) Elektronikus változat: *Fejezetek a magyar nyelv történetéből*. <https://real.mtak.hu/8351/>
126. A dialektológiai mondattani kutatás elméletéhez és gyakorlatához. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Gondolat Kiadó, Budapest. 204–218.
127. A helynevek helyesírásáról. *Nyelv és Tudomány*. <http://www.nyest.hu/hirek/a-helynevek-helyesirasarol>
128. Az anyanyelv megújult lehetőségei. *Édes Anyanyelvünk* 35/2: 3.

2014

129. *Nyelvelmélet és diakrónia 2.* Szerk. É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.
130. *Magyar nyelv és kommunikáció 9.* Szerk. Hegedűs Attila és Téglásy Katalin. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
131. *Magyar nyelv és kommunikáció 10.* Szerk. Hegedűs Attila és Téglásy Katalin. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
132. A birtokviszonyjel – egy terminológiai probléma leíró és történeti megközelítésben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 2.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 103–108.
133. Alaktörténeti problémák. *Magyar Nyelv* 110/2: 196–202.
134. In memoriam Bura László (1932–2014). *Névtani Értesítő* 36: 375–376.
135. P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit – Iglai Edit, Változó nyelvhasználat a hármasszár mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai. *Magyar Nyelv* 110/1: 107–111.

2015

136. *Nyelvelmélet és dialektológia 3.* Szerk. É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila és Pintér Lilla. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
137. *Magyar nyelv 11.* Szerk. Aczél Petra, Forró Orsolya, Hegedűs Attila, Perczel Katalin és Baranyai Katalin. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
138. *Magyar nyelv munkafüzet 11.* Szerk. Forró Orsolya, Hegedűs Attila és Téglásy Katalin. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
139. Farkas Ferenc (1931–2015). *Névtani Értesítő* 37: 338–339.
140. Magyar nyelvű adásvételi szerződés 1506-ból? *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár)* 59/1: 76–77.
141. Mai helynevek kutatása. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): *Magyar névkutatás a 21. század elején.* Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 189–206.
142. Nyelvelmélet a Balaton körül. *Irodalmi Magazin* 3/1: 10–12.
143. Szilágysági tájszavak. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 179–185.

2016

144. *Kísérlet a magyar nyelvjárások komplex klasszifikációjára.* Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. (Társszerző: Kovács Mónika.)
145. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Szerk. É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila és Pintér Lilla. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
146. *Magyar nyelv 8.* Szerk. Hegedűs Attila, Tóth László, Sz. Hegedűs Rita és Baranyai Katalin. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
147. *Magyar nyelv 12.* Szerk. Szoatak Szilvia, Balázs Géza, Forró Orsolya, Hegedűs Attila és Baranyai Katalin. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
148. A fog segédigéről. *Magyar Nyelv* 112/4: 451–457.
149. Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112/1: 74–80.
150. Nyelvjárás és nyelvi rendszer. *Magyar Nyelvjárások* 54: 5–12.
151. Szilágysági nyelvatlasz. In: Péntek János – Czégényi Dóra (szerk.): *Emlékkönyv Márton Gyula születésének centenáriumára.* Erdélyi Magyar Köz-művelődési Egyesület – Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 37–45.

2017

152. *Nyelvelmélet és diakrónia 3.* Szerk. É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila és Pintér Lilla. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
153. *Magyar nyelv és kommunikáció 10. Újgenerációs tankönyv.* Szerk. Forró Orsolya, Hegedűs Attila és Téglásy Katalin. Eszterházy Károly Egyetem Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
154. Adalék a kérés pragmatikájához – egy 16. századi magánlevél kapcsán. *Jelentés és Nyelvhasználat* 4: 27–33.
155. Event names in Old and Middle Hungarian microtoponyms. In: Kovács Éva (szerk.): *A Survey of Historical Toponomastics.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 62–63.
156. The *jo/ju ~ i* change reflected in Old Hungarian toponyms. In: Kovács Éva (szerk.): *A Survey of Historical Toponomastics.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 130–131.
157. Határozószóvá válás: a *szénné* példája. In: Hajba Renáta – Tóth Péter – Vörös Ferenc (szerk.): „...ahogy a csillag megy az égen...” *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére.* Savaria University Press, Szombathely. 131–135.

2018

158. *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve.* Szerk. É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila és Pintér Lilla. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba.
159. *Fejezetek a magyar nyelv történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest. (Társ-szerzők: É. Kiss Katalin és Gerstner Károly.) Elektronikus kiadás.
<https://mersz.hu/kiadvany/374>
160. Hegedűs Attila – D. Máta Mária: Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 154–167.
161. Három körösztýén leány. Az első magyar nyelvű dráma. Közreadja Dömötör Adrienne. *Nyelvtudományi Közlemények* 114: 163–165.
162. Módszertani megjegyzések. *Magyar Nyelv* 114/3: 330–333.

2019

163. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4.* Szerk. É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila és Pintér Lilla. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest–Piliscsaba.
164. Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a *hogy* törlése a *lehet* után. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 4.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest–Piliscsaba. 189–200. (Társ-szerző: Benő Attila.)
165. Forráskritika. In: Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 164–170.

2020

166. *Nyelvelmélet és diakrónia 4.* Szerk. Balogné Bérces Katalin, Hegedűs Attila és Pintér Lilla. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Piliscsaba.
167. feze. *Magyar Nyelv* 116/2: 204–207.
168. Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria, Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *Magyar Nyelv* 116/2: 229–234.

169. Pótlás a Kis magyar nyelvtörténethez: a *-lak/-lek* igerag eredete. In: Dékány Éva – Halm Tamás – Surányi Balázs (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok XXXII. Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 397–404.

2021

170. *Nyelvelmélet és dialektológia 5*. Szerk. Balogné Bérces Katalin, Hegedűs Attila és Surányi Balázs. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest.

2022

171. Két fejezet Pázmány nyelvéről. In: Ajkay Alinka – Hargittay Emil (szerk.): *Pázmány Péter 450. Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából*. Universitas Kiadó, Budapest. 135–159.

2023

172. *Legény* – újabb adalék a nyelvi változás mechanizmusához. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest. 31–40.
173. A Castaldo-kódex és a benne található magyar nyelvű forrás. *Magyar Nyelv* 119/1: 122–127. (Társszerző: Domokos György.)
174. Kiss Jenő, Mihályi tájszó- és névtár. Tájszavak, földrajzi, személy- és állatnevek. Múlt és jelen. *Magyar Nyelv* 119/2: 145–152.

***Nem csak szőr a magyar bajusz,* hanem kulturális kategória is: a közmondásoktól az internetes mémekig**

Baranyiné Kóczy Judit

1. Bevezetés

A hajviselet és az arcszőrzet a történelem során a különböző kultúrákban mindig is fontos szerepet játszott a viselőjéről alkotott benyomás kialakításában: csodálatot, tiszteletet, szexuális vágyat vagy éppen megvetést, undort váltott ki. Mind a haj, mind az arcszőrzet nemi, egészségügyi, életkori jellemző, de emellett a szociokulturális, vallási, politikai hovatartozás biológiai vagy szimbolikus indikátora is lehet (Maxwell 2015). Bár az arcszőrzet része a FÉRFI kulturális modelljének, azaz a prototipikus férfiakra kialakított elképzelés meghatározásában a világ számos kultúrájában fontos szerepet tölt be (Maxwell 2015; Gray et al. 2020), nyelvészeti kutatások – különösen kulturális-kognitív nyelvészeti perspektívából – eddig nemigen foglalkoztak vele (pl. Csábi 2005). Ennek egyik oka, hogy a testetlenséggel, illetőleg testrészszerkezettel foglalkozó kutatók a bajuszt és a szakállt nem tekintik a testrészek prototipikus elemének (Yu 2002; Sharifian et al. 2008; Maalej–Yu 2011; Brenzinger–Kraska–Szlenk szerk. 2014). Így többek között Bárdosi (2013) mintegy 4000, testrészen alapuló közmondást és szólást tartalmazó gyűjteményéből is hiányzik az arcszőrzet mint kategória.

Ebben a tanulmányban a *Nem csak szőr a magyar bajusz* közmondáshoz kapcsolódva azt igyekszem bemutatni, hogy a BAJUSZ a magyar kulturális megismerésben gazdag jelentéskészlettel és asszociációs tartalommal rendelkezik, amely számos kulturális konceptualizációban (Sharifian 2011) megnyilvánul.

A magyar történelem során a bajusz szerepe és jelentősége folyamatosan változott, de összességében a megítélése mindig pozitív volt. Az itt ismertetett példák szerint a BAJUSZ metaforikus jelentésrétegei alapján a FÉRFI magyar kulturális modelljének meghatározó eleme mind az egyéni, mind a társadalmi identitás szempontjából, mely utóbbi a nemzeti és politikai hovatartozással, valamint a társadalmi osztállyal, és kevésbé a vallási meggyőződéssel függ össze. A kutatás arra is rámutat, hogy a BAJUSZ a magyar nyelvben és kulturális megismerésben kultúraspecifikus fogalom, így kulturális kategóriaként is funkcionál (Sharifian 2011, 2017), amely a mai napig termékeny jelentésképző elem. Mindezt a nyelvészeti adatok és internetes mémek elemzése mellett történeti, néprajzi és egyéb releváns forrásokból származó információk támasztják alá.

2. A kulturális nyelvészeti elméleti keret

A kutatás a kulturális nyelvészet elméleti keretére és elemzési módszerére támaszkodik. Ez a viszonylag új multidiszciplináris megközelítés a kognitív szemantikai megközelítést a néprajz, a vallástudomány, a filozófia stb. eredményeivel ötvözi, a nyelvi elemzés folyamán a kultúra azon elemeire támaszkodva, amelyek azokat egy kulturális közösség megismerésébe horgonyozzák le (Sharifian 2011, 2017; Baranyiné Kóczy 2017, 2019b). A kulturális nyelvészet tehát a nyelv, a kultúra és a konceptualizáció közötti dinamikus kapcsolatot tárja fel, miközben a kulturális konceptualizációt a jelentéssel szorosan összefüggő kulcsfogalomként definiálja. Hangsúlyozza, hogy a megismerés és a konceptualizáció nem csupán az egyén, hanem a megismerés kulturális (kollektív) szintjén működő kognitív folyamat. A kulturális nyelvészet a kultúra fogalmát is a konceptualizációhoz (azaz a sikeres közösségi jelentésalkotáshoz) kapcsolódva értelmezi: tágan értelmezett definíciója szerint a kultúra egy sajátos világnézet, hiedelmek, eszmék és értékek összessége, amely adott társadalmi, történelmi és fizikai környezetben együtt élő embereket jellemez, akik tapasztalataikat többé-kevésbé egységesen értelmezik (Kövecses 2005a: 136; Sharifian 2017: 26). A kulturális kontextusban megvalósuló jelentésalkotás többféle műveletet foglal magában, például egymás megértését, tárgyak és események helyes azonosítását, különböző jelenségek hasonló értékelését, megfelelő nyelvhasználatot, és még sorolhatnánk (Kövecses 2005a: 136–137).

A **kulturális konceptualizációk** egy kulturális közösség világnézetének elemeit, az emberi élet különböző területeiről, a környezetről vagy a vallásról stb. alkotott hiedelmeket és vélekedéseket közvetítik. Az emberi megismerés különböző jellegű megnyilvánulásai kulturális sémák, kategóriák és metaforák formájában reprezentálódnak (Sharifian 2011, 2017). A kulturális konceptualizációk

a nyelv különböző szintjein, így a nyelvtan, a szemantika és a pragmatika területén is megfigyelhetők, de nyelven kívüli jelenségekben is tetten érhetők: kulturális eseményekben, rituálékban, nem verbális viselkedésben, érzelmekben stb., amelyek a nyelvi reprezentációkkal egységet alkotnak.

A kulturális megismerés egy kulturális közösség tagjai által megosztott, folyamatosan egyeztetett implicit tudáskészlet. Egy közösség tagjai nem pontosan azonos mértékben rendelkeznek ismeretekkel egy-egy kulturális modellről vagy konceptualizációról – ezt heterogén disztribúciónak nevezzük (Sharifian 2008: 124). A közösségi megismerés dinamikus és önszerveződő, komplex adaptív rendszer, amely egyben emergens rendszer is, azaz a csoport tagjai közötti folyamatos interakciók eredménye (Sharifian 2008).

A kulturális konceptualizációkon belül megkülönböztetett egyik kognitív struktúra a **kulturális kategória**: olyan fogalmi kategória, amely kulturálisan bélyegzett és elsősorban a lexikonban nyilvánul meg. Ilyenek a színek, az életkor, az események vagy a rokonsági kategóriák. Kulturális kategóriának tekinthetők az egy nyelvre egyediként jellemző, vagy egy adott közösség számára specifikus módon értelmezett, gazdag asszociációs tartalommal bíró fogalmak, így azok a kulturális kulcsszavak is, amelyeken keresztül egy adott kultúra és közösség jobban megismerhető (Wierzbicka 1997). Kultúra és kategóriák viszonyáról a testrészek konceptualizációja kapcsán több vonatkozásban beszélhetünk (Baranyiné Kóczy 2021a). A nyelvek különbözőképpen szegmentálhatják a testet, és két nyelvben egymásnak megfelelő lexémák is eltérő jelentéssel bírhatnak (Majid–van Staden 2015). Kulturális nyelvészeti szempontból az emberi test kulturális kategóriáinak azok tekinthetők, amelyek fontos szerepet töltenek be egy kulturális csoport tagjainak tudatában, azaz különböző kulturális jelenségekhez kapcsolódnak, és kiterjesztett asszociációkkal rendelkeznek. Ilyen például a kínbán a SZÍV, amely a hagyományos kínai filozófiában és orvostudományban kiemelt szerepet tölt be (Yu 2008).

A konceptualizációk egy másik típusa a **kulturális sémák**, „azok a tudáskészletek, amelyek az emberi nyelvekbe kódolt jelentések jelentős részét képezik” (Sharifian 2017: 52), azaz normák, hiedelmek, elvárt viselkedésformák, így például esemény-sémák (KARÁCSONY), érzelemsémák (SZÉGYEN, DÜH) vagy szerep-sémák (NEMI SZEREPEK). A kulturális séma hasonlít a kulturális modell fogalmához, amely egy közösség tagjai között a mindennapokban megosztott és az emberi viselkedés irányításában/megértésében segítségül hívott „magától értetődőnek vett modelleket” takar (Quinn–Holland 1987: 4). Számos kutatóhoz hasonlóan azonban itt is a fogalmi tartalmak meghatározott típusaira (mint például a szerep-séma) a kulturális séma terminust alkalmazom, míg a kulturális modell kifejezés a kulturális-fogalmi alkotások szisztematikus jellegére és összetettségére utal.

A testrészeknek a pszichológiai képességekre való figuratív kiterjesztései alapjául szolgáló rendszerszerűség is a kulturális modellekkel magyarázható (pl. Gibbs 2005; Kövecses 2000; Yu 2004, 2017; Sharifian et al. 2008; a magyarban vö. Baranyiné Kóczy 2019a, 2019b, 2020a, 2020b, 2021a, 2021b, 2022, 2023). Yu hangsúlyozza, hogy „A kulturális modellek olyan sajátos perspektívát hoznak létre, amelyből a testi tapasztalat bizonyos aspektusai vagy a test bizonyos részei különösen kiemelkedők és jelentőségteljesek az absztrakt fogalmak megértésében” (Yu 2004: 683).

A kulturális konceptualizációk harmadik típusa a **kulturális metaforák**, azaz olyan fogalmi tartományok közötti leképezéseken alapuló konstrukciók, amelyek a népi gyógyászatához, világnézethez vagy egy spirituális hitrendszerhez kapcsolódó kulturális sémákba ágyazódnak (Sharifian 2017: 4; vö. Kövecses 2015; Yu 2017). A kultúra fontos tényező a metaforák variabilitásában (Kövecses 2005b, 2015): azokat a metaforákat, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak a kulturális megismeréshez, „világnézeti metaforáknak” nevezzük (Sharifian 2017: 60). A kulturális metaforákat és metonimiákat az A MINT B (pl. BAJUSZ MINT FÉRFI) képlettel szokták jellemezni.

3. A nyelvi adatok és az alkalmazott vizsgálati módszer

A BAJUSZ kulturális konceptualizációinak elemzéséhez elsősorban közmondás- és szólásgyűjteményeket használtam forrásként (Margalits 1896; ÉrtSz. I.; O. Nagy 1966; Szemerkenyi 2009; Bárdosi 2012), emellett pedig a Magyar Nemzeti Szövegtárat (MNSZt.)¹ és olyan honlapokat tanulmányoztam, amelyek a bajusznak a magyarok kulturális megismerésében való kiemelkedő szerepéről tanúskodnak.² A Magyar Nemzeti Szövegtárban a *bajusz* lexémát reprezentáló összes találatból (N=7836) 600 véletlenszerűen kiválasztott példát vizsgáltam meg. Ezek részben alátámasztják, részben pedig kiegészítik a szótárakban található adatokat. A szemantikai elemzés részeként a *bajusz* lexéma metaforikus és metonimikus használatát vizsgáltam a kognitív metaforaelmélet módszertana alapján (LAKOFF–JOHNSON 1987), valamint a korpuszban olyan, BAJUSZhoz kapcsolódó különféle asszociációkat kerestem, amelyek rávilágítanak, hogy a BAJUSZ reprezentációja hogyan ábrázolhat belső mentális állapotot. A lexikográfiai és korpuszalapú elemzést egy napjainkban elterjedt multimodális szövegtípus, a mémek vizsgálata egészíti ki, ahol néhány példányon keresztül bemutatom, hogy a BAJUSZ mint kulturális kategória hogyan válik a humorban jelentésképző elemmé.

¹ <http://mnsz.nytud.hu>

² Pl. a Magyar Bajusz Társaság Facebook-oldala: https://www.facebook.com/p/Magyar-Bajusz-T%C3%A1rsas%C3%A1g-100066711596881/?locale=hu_HU.

4. A BAJUSZ szociokulturális szerepe

A férfi testideál nemcsak a történelem során változott, hanem a társadalmak test-szemléletének lényeges különbségei folytán kultúránként is eltért. Az arcszőrzet a másodlagos nemi jelleg része, amely a pubertáskorban alakul ki, ezért fontos szerepe lehet egy férfi felnőtté válásának jelölésében. A szakállhoz hasonlóan a bajusz a férfi általános állapotát jelzi életkora, fizikai ereje, egészsége szempontjából, valamint vonzerőt is jelenthet számára (Dixson–Brooks 2013; Gray et al. 2020). Mivel az arcszőrzet szabadon alakítható, a különböző kultúrákban különböző asszociációk alakultak ki a szakállal és a bajusszal kapcsolatban, más és más jellegű szimbolikus szerepet tulajdonítva neki (Gray et al. 2020). Ezek a többnyire pozitív társítások ellensúlyozzák az olyan hátrányokat, hogy például a szakállas férfiak sebezhetőbbek a harcban, mivel ellenfelük könnyen megragadhatja őket a szakálluknál fogva (Zehavi–Zahavi 1997). A magyar közmondások arra is utalnak, hogy az arcszőrzet az étkezés során is akadály lehet, mivel a szakáll és a bajusz is belekerülhet az ételbe: *A bajuszos kétszer iszik / Bajuszáról másodszor iszik a magyar* mondások jelzik, hogy a nagyméretű (magyar) bajusz belelóg az italba, ahonnan azután viselője további cseppeket juttathat a szájába.

A történelem során az arcszőrzet a „hűség jelvénye” volt (Peterkin 2001: 28), viselését az egyén társadalmi osztálya, vallási meggyőződése, történelmi kontextusa és foglalkozási státusza határozta meg, így az több jelentésréteggel társult. A kereszténység elterjedéséig az arcszőrzet státuszszimbólumként vagy vallási elvárásként széles körben elterjedt volt, a borotválkozás és a haj levágása az árulás jelképe vagy a megalázás eszköze volt (Peterkin 2001: 17–19). Az arcszőrzet viselésének hagyományait gyakran az uralkodók irányították; rendelet alapján tették kötelezővé vagy tiltották meg viselését, valamint szabályozták a fazonját. Ezeket a rendeleteket gyakran praktikus vagy személyes motivációk vezérelték: míg Nagy Sándor a simára borotvált arcot tette kötelezővé a hadseregében, mivel a szakállánál fogva az ellenséget meg lehetett ragadni a közelharcban, addig Hadrianus szakállt növesztett, hogy elrejtse az arcán lévő hegeket és szemölcsöket (Peterkin 2001: 20–21). A szakáll szintén fontos szerepet játszott a mély gyász kifejezésében, akár úgy, hogy a rómaiakhoz hasonlóan szabadon hagyták nőni (Peterkin 2001: 22), akár úgy, hogy a zsidó szertartások szerint leborotválták (Ézsaiás vii, 20). A 18. századtól kezdve Európában a szakáll már nem volt divatban, azonban a bajusz erős identitásjelzővé vált a katonák körében, és „a magyarok köztudottan kedvelték a finom pödört³ bajuszt” (Peterkin 2001: 34). A bajusz

³ Az angol „handlebar” kifejezést sokféleképpen fordítják magyarra, pl. ’biciklikormány’, valójában azonban a szarvasmarha szarvállása után nevezték el ezt a bajuszformát (Herman 1906).

viselése különösen a 19. század végén volt népszerű, ami egybeesett a katonai erények korabeli népszerűségével.

Számos etnográfiai tanulmány hangsúlyozza az arcszörzet szerepét a FÉRFI magyar kulturális modelljében (Herman 1902, 1906; Paládi-Kovács 1997). „A dolog nem oly kicsi, mint a minőnek látszik. A magyarság bajuszából éppen olyan cultust csinál, mint a török a szakállából, és bizonyos bajuszformák bizonyos foglalkozási körökkel is járnak; de sőt nemzetiségi tekintetben is jellemző a bajuszforma” – írta Herman (1906: 30) *A magyar bajusz* című tanulmányában. A Magyarországot egy évezreden át jellemző bajuszviselési szokásokat nyugati és keleti hatások is befolyásolták. A szakáll és a bajusz viselése Magyarországon hagyományosan a nemesek és a házas férfiak kiváltsága volt, valamint a férfiak felnőtté válását is jelezte, hiszen a házasság a felnőttkorba lépés mérföldköve volt. A 15. századtól kezdve a nem nemesek is bajuszt viseltek, azonban a 18. században osztrák hatásra a magyar parasztok kénytelenek voltak mind a szakállukat, mind a bajuszukat leborotválni, mert a hatóságok ún. „szakállbírságot” vetettek ki az osztrák uralom elleni tiltakozásnak vélt szakállt viselőkre. A férfiaknak a bajuszukat is borotválniuk kellett, különben börtönbüntetés fenyegette őket. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után a Kossuth-szakáll a magyar függetlenség politikai állásfoglalásaként vált rendkívül népszerűvé.

A 19. század a bajusz kultuszának időszaka is volt, amikor a nemesség és a katonaság ismét divatba jött. Maxwell (2015) szerint a magyar bajusz különböző formái jelezték a társadalmi hovatartozást, a lovagiasságot, a hazafiságot, a monarchiaellenes liberalizmust, a köztisztviselői státuszt és a férfias kiváltságokat. A divatos *pörge*, azaz hegyes bajuszt faggyúfélékkel kezelték, végét orsóval vagy zsinórral csavarták a megfelelő hegyesség elérése érdekében (*gyűrűre, kunkorgóra*). Az idősebbek a vékony, lógó *harcsabajuszt (konya)* részesítették előnyben. Az egyenesre vágott, nyírott bajusz a 19–20. század fordulója körül jelent meg (NéprLex. 1: 189).

Herman Ottó természettudós és néprajzkutató 1902-ben publikálta *A magyar nép arca és jelleme* című könyvét, amelyben célja a jellegzetes magyar arcban tükröződő tulajdonságok meghatározása volt (Herman 1902: 29; idézi Lafferton 2007: 707). Hangsúlyozta a bajusz által kifejezett büszkeség, becsület és tisztelet kulturális értékeit, valamint a magyar bajuszban rejlő hatalmas „átalakító” erőt, mert úgy vélte, hogy a magyar nemcsak bajuszos nép, hanem büszke is a bajuszára, amely megbecsülést ad neki (Lafferton 2007: 708). 1906-ban *A magyar bajusz* című esszéjében (Herman 1906) rajzokkal illusztrálva ismertette a magyar bajuszformákat és azok hagyományos elnevezését. Ezek sorban az *ütköző bajusz, kanász bajusz, nyalka bajusz, pörge bajusz, csákó bajusz, csákós bajusz,*

kicsapott csákós bajusz, kajla bajusz, fennálló/villás bajusz, pödrött/sodrott bajusz, kacskaringós bajusz, harcsabajusz, szláv-harcsabajusz, vastag bajusz, csurgóra álló bajusz, sugár bajusz, macskabajusz, torzonborz bajusz, vendég-/toldott bajusz, sörtebajusz és nyírott bajusz. Herman azt is kiemeli, hogy az arcszőrzet stílusa függ az életkortól (pl. *ütközőbajusz*, azaz egy fiatalember bajusza, amely éppen serkenni kezd), a foglalkozástól (pl. *kanászbajusz*) vagy akár nemzetiségtől (pl. *szláv-harcsabajusz*, amelyet, ha magyar férfi viseli, *konyának* neveznek). A bajuszstílusok némelyikét a szürkemarha szarvállásáról nevezték el, mint például a *csákót*, amely egy szimmetrikus forma, vagy a *kajlát*, amely aszimmetrikus: egyik oldalt felfelé, a másik oldalt lefelé áll. A *kajla* mint aszimmetrikus forma létrejöttét kétféleképpen magyarázták: akkor alakulhat ki, ha 1) valaki rendszeresen a bajusz egyik oldalát pödri, mert munka közben egy szabad keze van, vagy ha 2) valaki folyamatosan ugyanazon az oldalán alszik, így a bajusz egyik oldala lefelé nyomódik. A magyarokra legjellemzőbb bajuszforma a vaskosabb *kormánybajusz*, amelyet a 19. században számos híres magyar nemes, politikus, költő stb. viselt.

A bajusz meghatározó szerepe a magyarság körében a külföldiek számára is ismert volt, többek között John Paget angol utazó a magyarok nemzeti jellegzetességeiként két kiemelkedő jellemzőt említett: a túlzott dohányfogyasztást és a bajuszt. Ő írt részletesen 1839-es tanulmányában a magyaroknak a bajuszhoz fűződő viszonyáról (Paget 1839: 463):

„Európában nincs más ország, ahol a bajusz olyan tiszteletnek örvendene, mint Magyarországon. A papság kivételével a mesterembertől az inasig, a tanártól a diákiig, a leggazdagabb földesúrtól a legszegényebb földművesig, mindenki hatalmas lelkesedéssel hódol a felsőajkak szőrzetápolásának.”

Paget azt is megemlíti, hogy egy siketnéma iskola meglátogatása alkalmával nagy meglepetéssel tapasztalta, hogy a „magyar” fogalomra használt jel „a felső ajkak érintése volt, ami a bajuszt jelezte” (Paget 1839: 321).

A bajusz kiemelkedő státuszát a magyar kulturális megismerésben a ma is aktív Magyar Bajusz Társaság aktív tevékenysége és más gyakori bajuszos összejövetelek (pl. Felvidéki Bajusz Találkozó, Kunsági Bajuszfesztivál) is szemléltetik. Nemcsak a közmondások mutatnak rá, hogy a bajusz a vonzó magyar férfi elengedhetetlen eleme (pl. *Magyar ember bajusszal szép*), hanem sokan még mindig úgy gondolják, hogy a bajusz viselése a magyarságtudat része. *Magyar bajusz* címmel 2012-ben dokumentumfilm is készült, amely azt vizsgálta, hogy mit jelent

a bajusz viselőik számára Magyarországon: „Egyrészt azt jelenti, hogy férfi vagyok, másrészt azt, hogy magyar vagyok” – vallotta a filmben az egyik férfi.⁴

A *magyar bajusz* fogalom széles körű ismertségét az is jelzi, hogy az évente megrendezett „Szakáll és Bajusz Világbajnokságon” (World Beard and Moustache Championships)⁵ hat bajuszkategóriát különböztetnek meg, amelyek egyike a „magyar bajusz” (*Hungarian moustache*). A hat kategória a „természetes stílus”, „Dalí stílus”, „angol stílus”, „császári (*imperial*) stílus”, „magyar stílus” és „szabad stílus”. A *magyar bajusz* leírása a következő: „Nagy és bozontos. A szőr a felső ajak közepétől kifelé válik. Minden szőrszál, amely 1,5 cm-nél távolabb nő a száj sarkától, le kell borotválni” (World Beard and Moustache Championships, vö. 1. ábra). Természetesen az itt részletezett stílus nem az egyetlen forma, amelyet a magyarok viselnek, de talán a legjellemzőbb, amely megkülönböztette a magyarokat más nemzetektől.

1. ábra. A Szakáll és Bajusz Világbajnokság „magyar bajusz” kategória győztese, Járomi Zsolt⁶

⁴ *Magyar bajusz*. Rendező: Lakos Nóra. Inselfilm Produktion – Katapult Film, 2012. (34 perc.)

⁵ <https://www.worldbeardchampionships.com/categories>

⁶ Források: <https://www.worldbeardchampionships.com/categories>, <http://www.magyarbajusz.hu>.

5. A BAJUSZ kulturális konceptualizációi a magyar nyelvi adatok alapján

A magyar *bajusz* lexéma etimológiája ismeretlen (Zaicz 2006: 50). Figyelemre méltó, hogy a magyar nyelv (szemben például az angollal) a haj és az arcszőrzet megkülönböztetését két különböző lexikai kategóriával jelöli: a *haj* csak az ember attribútuma, míg az *arcszőrzet* szóban megjelenő *szőr* a testen lévő különféle szőrzetet és az állatok szőrzetét is magába foglaló kategória. Ez a kategorizálás magyarázza az olyan közmondásokat, mint az *Azt gondolod, hogy csak szőr a bajusz?*, amely kiemeli a bajusz felsőbbrendűségét a többi szőrfajtaival szemben. Ezt a közmondást átvitt értelemben számos egyéb dologra is alkalmazzák, olyanokra, amelyek mögött több tartalom rejlik, mint azt a látszat alapján elsőre gondolnánk.

A bajusz az igényes külsejű férfi megjelenésének a része volt, így maga a bajusz „állapota” az ápoltság mértékét is tükrözte. A *pödör* szó, amely a bajusz sodrását, a hegyes formát kialakító pörgetést jelentette, egyben az ápolást, a fagygyúzást, a viaszolás műveletét is jelentette, amelynek fontos eszköze volt a *bajuszpedrő/bajuszpödőrő*, a bajusz hegyesítéséhez szükséges kenőcs vagy viasz (ÉrtSz. I.). A bajuszpödörös sokszor a napi előkészület vagy egy jeles alkalomra való öltözködés természetes része volt:

- (1) *Úgy volt pödörve a bajsza mindennap, mint a bikaszarv! Maga suvikszolta.*
- (2) *Megigazították a ruhájukat, kipödörték a bajuszukat.*
- (3) *A többiek mosakodtak, fésülködtek, csizmát pucoltak, bajuszt pödörtek.*

A bajuszhoz kapcsolódó kifejezések jellemzően pozitív értékminősítésűek, mint például a *penderiti/pödri/sodorja a bajuszát* kifejezések a magyar bajusz jellegzetes, felfelé görbülő szélű formájára utalnak; a *kackiás* magában foglalja a ’pi-masz, vonzó, dacos, hetyke’ jelentéseket. A következőkben a BAJUSZ kulturális konceptualizációit mutatom be példákkal illusztrálva. Valamennyi példa valójában „metafonímia” (Goossens 1990), azaz metafora-metonímia átmenetek, amelyek alapja a BAJUSZ A MAGYAR FÉRFI HELYETT metonímia.

5.1. A BAJUSZ MINT MAGYARSÁG

Számos közmondás szerint a bajusz a magyar férfi küllemének jellegzetes és elengedhetetlen eleme:

- (4) *Ritka, mint a magyar bajusz nélkül.*
- (5) *Nincsen kocsis ostor nélkül, magyar ember bajusz nélkül.*
- (6) *Szőrös, mint a magyar bajusz.*

A (6) példa azt is mutatja, hogy a „magyar bajusz” formája jellegzetes, amely megkülönbözteti más nemzetek bajuszfazonjaitól. A közmondás arra utal, hogy a magyar bajusz általában tömött, vastag és nagy méretű.

5.2. A BAJUSZ MINT FÉRFIASSÁG

Ebben a konceptualizációban a fő elem a bajusz mint a férfiasság alapvető attribútuma, így a férfias külső mellett a férfias jellem metonimikus megjelenítője is:

(7) *Nem is ember az, aki azt a kis szőrt el nem bírja!*

(8) *Bajusz és szakáll férfiembert illet.*

(9) – *Hogy áll/vág a bajusz?*

– *Hegyesen!/Kétfelé!*

A (7) példa a Magyar Bajusz Társaság egyik tagjának nyilatkozata, aki úgy véli, egy valódi férfi (itt: *ember*) definitív ismérve a bajusz. Mivel a bajuszviselő közösség tagjaként nyilvánul meg, ez is közösségi konceptualizációként értelmezendő. A (8)-as közmondás szerint az arcszőrzet becsületet és tekintélyt ad a férfinak, így nem illik egy fiatal legényhez. Átvitt értelemben a mondás arra mutat rá, hogy bizonyos tevékenységek nem valók egy fiatalhoz, meg kell hozzá érni. A magyar nyelv a férfi életének két szakaszát – a felnőtté válás előttit és utánit – lexikailag is megkülönbözteti a *legény*⁷ és *férfi* (‘felnőtt, érett férfi’) szavakban. Az esküvő fontos szerepet játszott abban, hogy a legény férfivá váljék a közösség szemében. Végül a (9) példája egy, a férfiak körében elterjedt játékos üdvözlési forma, amely a bajusz állapota szerint tájékoztat viselőjének közérzetéről. A válasz mindkét változata a jellegzetes magyar bajuszformára, a *kormánybajuszra* utal. A köszönés nemcsak azt implikálja, hogy egy férfi bajuszt visel, hanem azt is, hogy az az illető lelkiállapotát tükrözi (l. a további példákat a bajusz és az érzelemkifejezés kapcsolatára alább, az 5.9. és 5.10. pontban).

5.3. A BAJUSZ MINT ÉLETKOR

Az életkor jelölésekor a *bajusz* két összefüggésben szerepel a magyar közmondásokban: *pehely–bajusz* és *bajusz–szakáll*:

(10) *Félre, bajusz, jön a szakáll!*

(11) *Félre, pehely, jön a bajusz!*

(12) *Bajuszra jár.*

(13) *Még bajuszos legény korodban is megemlegeted!*

⁷ A *legény* szó jelentésváltozását, lehetséges archaizálódását Hegedűs (2023) elemzi.

Az egyik legismertebb bajusszal kapcsolatos közmondás a (10) példa, amelyben a bajusz a fiatalabb és tapasztalatlanabb embert, a szakáll pedig az idősebbet és bölcsőbbet jelöli. Ennek a közmondásnak egy másik változata a (11), amely a bajuszos férfiak kiváltságosságát emeli ki a még pelyhedző arcszőrzetű fiatalemberekkel szemben. A bajusz szintén az idősebb és tekintélyesebb embert jelöli (12)-ben, amely olyan alkalmakra utal, amikor egy férfitársaságban egy ivóedényt adtak körbe, és a bajusz sorrendbeli elsőbbséget jelentett az ivásban. A (13) példát a kisleány megintésére/fenyítésére használták: olyan súlyos büntetést fognak kapni, amelyre felnőttkorukban is emlékezni fognak. A bajusz tehát jelezhet idősebb vagy fiatalabb kort is attól függően, hogy szakállas vagy pelyhes arccal állítják szembe; összességében azonban érett kort és ezzel együtt kivívott jogosultságokat jelöl.

5.4. A BAJUSZ MINT TEKINTÉLY

A bajusz méltóságjelző megjelenést kölcsönzött tulajdonosának. Mint Herman (1906) is említi, az egyes fazonok alakját gyakran a szarvasmarha szarvállásáról nevezték el. A szarvasmarha a tenyészállatok között az erő és a méltóság kifejezője volt, elsősorban nagy szarvának köszönhetően. A szürkemarha-tenyésztés évszázadokon át vezető gazdasági ágazat volt Magyarországon, a szürkemarha nemzeti kincs volt. Ilyen körülmények között a férfi bajuszának a szarvasmarha szarvához való hasonlítása a tiszteletről méltó külsőt hangsúlyozta, megbecsültséget és elismerést fejezett ki:

(14) *Úgy áll a bajsza, mint az öreg bika szarva.*

A KÜLSŐ MEGJELENÉS A SZEMÉLYISÉG HELYETT metonímia alapján a BAJUSZ tiszteletről méltó, megbecsültségnél örvendő, erkölcsileg kifogástalan embert jelölt. Ez a kulturális konceptualizáció szoros kapcsolatban áll az ÉLETKOR és a BÖLCSESSÉG konceptualizációkkal:

(15) *Megesik az még bajuszos emberen is.*

(16) *Irigylik a bajuszát.*

(17) *Bajuszomra mondom.*

A bajusz mérete metaforikusan utalt az egyén személyiségére, míg egy átlagos méretű bajusz egy közepes személyiséget jelölt:

(18) *Közepes rendőr volt, közepes termet, közepes bajusz, közepes kitüntetések.*

A bajusz hiánya a társadalmi megbecsültségen túl rossz anyagi körülményeket is jelzett:

(19) *Se bajusza, se pénze.*

A (19) példa azt illusztrálja, hogy „évszázadokon át a bajusz a férfi viseletének része volt. Formája régióként, koronként és társadalmi státusz szerint változott. Akinek nem volt bajusza, az kitűnt a többiek közül, és nem illett bele a társadalmi elvárásokba. Az ilyen emberről feltételezték, hogy nincs pénze” (Szemerkenyi 2009: 100). A bajusz tehát egy ember hitelképességét is jelezte:

(20) *Bajuszra nem adok.*

Ez a szólás a SZAKÁLL és az ANYAGI FELELŐSSÉG közötti összefüggés ismeretében válik értelmezhetővé (pl. *más szakállára iszik*; Baranyiné Kóczy 2024). O. NAGY magyarázata szerint a szakáll hasonlóképpen a méltóságot, személyes értéket jelentette, ezért ha valaki pénzt kért kölcsön, és elzálogította a szakállát, az súlyos anyagi nehézségeket jelentett. Ezért a szakáll az olyan kölcsönök jelképévé vált, amelyeket erkölcsi alapon kellett visszafizetni (1966: 335–336).

5.5. A BAJUSZ MINT BÖLCSESSÉG

A bajusz megnövesztése, átvitt értelemben a felnőttkor elérése nem feltétlenül jelent bölcsésé válást, mert a népi felfogás szerint a bölcsességet jelentős élettapasztalatok megszerzésével lehet megszerezni:

(21) *Előbb nő a bajusz, aztán érik az ész.*

A (22) közmondás, az előzőhöz kapcsolódva, azokat az idős férfiakat vigasztalja, akik a koruk miatt könnyen fáradó lábuk vagy testük miatt panaszkodnak, mondván, a szellemi képességek később kezdenek majd hanyatlani. A haj tehát a fizikai test állapotát, míg a bajusz a szellemi állapotot jelképezi:

(22) *Későbbre őszül a bajusz, mint a haj.*

5.6. A BAJUSZ MINT DOMINANCIA

A TEKINTÉLY és a FÉRFIASSÁG konceptualizációkhoz kapcsolódva a BAJUSZ a mások feletti DOMINANCIA vagy HATALOM kifejezője is lehet. Mindezt kétféleképpen jelenítik meg a következő példák:

(23) *Nem dugom a bajuszom más levesébe.*

(24) *Mindenkinek a bajuszát ő akarja pödöríteni.*

A *más leve*se más ügyét jelenti, azaz a (23) annyit jelent: 'nem ártom bele magam más ügyeibe'. A bajusz tehát interperszonális hatalmat gyakorló eszköz. A (24) más konstrukciót mutat: itt a pödőrő személy és a bajusz van IRÁNYÍTÓ–IRÁNYÍTOTT szerepben, így a bajusz az IRÁNYÍTOTT SZEMÉLY metonimikus referenciája.

5.7. A BAJUSZ MINT SZEXUÁLIS VONZERŐ

A bajusz a vonzó magyar férfi attribútuma, a férfiasság megjelenítője, gyakran pedig a szexuális vonzerőt is megtettesíti. A bajusz mérete itt is mértékadó, mint a (25)-ös korpuszadatban, ahol a *nagy bajusz* és a *széles mellkas* a szexuális vonzerőt jelzi:

(25) *Azonkívül nagy bajusza van, és széles mellkasa, ahol megpihenhetnek a hölgyek.*

Számos példa kiemeli, hogy a bajusznak a szerelem kifejezésében fontos szerep jut, mégpedig a csók vonatkozásában. Hiszen – mint az alábbi példák mutatják – a nők szerint a bajusz elengedhetetlen feltétele a kellemes csóknak:

(26) *Bajusz alól édes a csók.*

(27) *A csók bajusz nélkül olyan, mint a leves só nélkül.*

(28) *Félre bajusz, csókot kapsz.*

A (28) arra a mozdulatra utal, amikor a csókra készülő férfi félresimítja a bajuszát.

Ide érdemes idézni Magyar Nemzeti Szövegtárból az egyik rövid párbeszédet, amelyből kiderül, hogy hajdan legalábbis a nők egy része csak a bajszos férfit vette komolyan, és tartotta komoly kapcsolatra esélyesnek:

(29) – *Csakhogy neked még bajuszod sincs. Bajusz nélkül akarsz feleségül venni?*

– *Áááá... Te bajszos csókokat akarsz.*

– *Igenis, hogy azt akarok. Rendes bajszos csókokat akarok.*

A bajusz pödörése, hegyezése a férfiak jellemző szokásaként jelenik meg egy romantikus közjáték keretében. A korpusz számos irodalmi példát hoz, ahol a férfi a bajuszát sodorva jelzi a nő iránti vonzalmát. Itt a pödörös kifelé és befelé (azaz viselője felé) is a férfiasság megerősítője lehet:

- (30) *Nem múlt el nap, hogy a vén huncut [...] ne mondott volna, bajszát pödörgetve, valami pajzánságot neki.*
- (31) *Forgó bajszát pödörgetve [...] mustrálgatott meg egy-egy kackiásabb fehér-személyt.*

5.8. A BAJUSZ MINT KONFLIKTUS

Már említettem, hogy a szakáll nem volt praktikus viselet a katonák számára, mert a közvetlen ütközetben azt az ellenfél megragadhatta (Zehavi–Zahavi 1997). Ennek alapján a harcok vagy konfliktusok direkt módon, azaz metonimikusan is kapcsolatba hozhatók az arcszőrzettel, beleértve a bajuszt is. Ebben a konceptualizációban két férfi bajuszának összebogozódása a konfliktusba való belépést jelzi:

- (32) *Összeakasztották a bajuszt.*
- (33) *Bajuszt akaszt vkivel.*
- (34) *Összeakadt a bajuszuk.*

5.9. A BAJUSZ MINT VÉLEMÉNYT ELREJTŐ

A jellegzetes magyar bajusz nagy méretű, amely nemcsak a felső ajak feletti területet, hanem egyes esetekben az egész szájat beborította. Ez azt jelentette, hogy gyakran nem lehetett tőle észlelni egy bajuszos férfi arckifejezését, vagy nem lehetett érteni, amit mondott. A *bajusza alatt beszél* vagy annak valamely szinonimája azt jelenti, amikor a beszélő teljesen vagy legalábbis részben szeretné elrejteni a véleményét, esetleg inkább magának mond valamit:

- (35) *Dünnög a bajusza alatt.*
- (36) *Morog a bajusza alatt.*
- (37) *Elmosolyodik a bajusza alatt.*
- (38) *Sompolyog a bajusza alatt.*

A (35)–(38) példák jól mutatják, hogy a bajusz elrejtheti valaki véleményét vagy érzéseit, pl. a (35) és a (36) szerint a rosszallását. A (37)-ben említett bajusz alatt mosolygás jelentése többféle lehet: eltérő vélemény, hitetlenkedés vagy irónia. Végül a *sompolyog* szó, valójában *somolyog*, eredeti jelentése szerint 'hamiskásan, ravaszul mosolyog' (ÉrtSz. V: 1238), amely itt őszintétlenségre utal. Hasonlóan, a (39) szerint a bajusz pödrése hamisságot vagy burkolt (ki nem mondott) gondolatokat jelenthet:

- (39) *Selyma mosollyal pödörögte bajszát.*

5.10. A BAJUSZ MINT AZ ÉRZELMEK KIFEJEZŐESZKÖZE

Egy érzelem megélése és a hozzá kapcsolódó testi élmény, tünet vagy hatás között metonimikus kapcsolat van (Kövecses 2000, 2005b). A testrészek közül az arcnak van a legfontosabb szerepe mások érzelmeinek és véleményének feltárásában (Yu 2001), az arckifejezések elsődleges szándékos vagy szándékolatlan kifejezőeszközei az érzelmeknek. Az arc tartozékaként a bajusz, annak alakja, irányultsága, mérete és mozgása is szerepet játszhat az egyén érzelmeinek dekódolásában. Az alábbiakban néhány olyan korpuszadatot említek a MNSzt.-ből, ahol a bajusz valamilyen formában érzelmeket kísér vagy közvetít.

A felfelé meredő, álló vagy remegő bajusz DÜHöt fejez ki. Itt tehát a bajusz maga fejezi ki az érzelmet:

(40) *A bajuszát harciasan meresztgette, ha mérges volt.*

(41) *Leon bajsza szokatlanul megremeg. [...] Ez pimaszság!*

(42) *Jött is sietve, fölálló bajusszal, még mindig dülva-fülva a tekintélyét ért injúria miatt.*

A bajusz leggyakoribb szóösszetételei a *kackiás bajusz* és a *hetyke bajusz*. Mind a *kackiás*, mind a *hetyke* melléknévnek sokrétű jelentése van a magyarban, amely magában foglalja a pimaszságot, a tettekézséget, az önbecsülést és a vonzerőt is. Egy másik gyakori minősítő szerkezet a *délceg bajusz*, amelyben a *délceg* szó szerint egyenes tartású, jóképű legényt jelent, azonban a bajusszal kapcsolatban a 'jól formált' jelentés relevánsabb. További példák, amelyek a bajusz pödrésével fejezik ki az önbizalmat vagy a BÜSZKESÉGet, a következők:

(43) *Gangosan pödri kajla bajuszát.*

(44) *Császári pózban terpeszkedett el a karosszékből, bajuszát kétfelé sodorta. Most már érezte, tudta, hogy nyeregben van.*

A bajusz pödrése és borzolása ÖRÖM, BOLDOGSÁG kifejezése is lehet:

(45) *Először megpödörte, elsimogatta bajuszát, azután kurjantott diadalmasan.*

(46) *Örvendezve fente a bajuszát a hatalmas tál láttára.*

(47) *A bajsza végére egy kis vidámságot borzolt.*

Ezzel szemben a bajusz tépdése, húzogatása AGGODALOM jele:

(48) *a bajuszát tépdeli*

(49) *zavarában húzogatja a bajuszát*

(50) *idegesen cibálta a bajuszát*

Amint ezek a példák mutatják, a bajusz pozitív és negatív érzelmekkel is társul, beleértve a büszkeséget, a boldogságot, a haragot és a szorongást. Az érzelmeket metaforikusan reprezentálhatja a bajusz alakja (pl. egyenes, hegyes) – amely hasonlíthat fegyverre –, vagy az, amit valaki a bajuszával tesz. Például a bajusz tépkedése vagy húzgalása negatív konnotációval bír, szemben a pödréssel vagy borzolással, amely játékos és pozitív jelzés.

6. A BAJUSZ mint kulturális kategória napjaink folklórájában

Az eddig vázolt elemzés mellett érdemes megvizsgálni, hogy a BAJUSZ mint kulturális kategória a mai magyar kultúrában is a kulturális megismerés elemeként él-e. Amennyiben igen, az a fenti érvelést nemcsak alátámasztja, hanem tovább erősíti. Erre jó választásnak tűnhet egy olyan multimodális szövegtípus elemzése, amelynek története csupán mintegy 15 évre tekint vissza, azonban az internetes kultúra egyik legegységesebb és legújyszerűbb műfaja: az **internetes mémeké**. A magyarországi kontextusban viszonylag kevés tanulmány készült erről a szövegtípusról (pl. Horváth–Mitev–Veszelszki 2013; Pölcz–Matuska 2016; Szűts 2016), és leírása, szisztematikus rendszerezése is folyamatban van. Istók definíciója szerint a mémek olyan „humoros, ironikus, szarkasztikus képek, szövegek, kép-szöveg egységek”, multimediális szövegek, amelyek egy rendszeresen visszatérő elemet tartalmaznak, és „meghatározott kommunikatív (általában érzelemkifejező, identitásjelölő vagy művészi) funkcióval rendelkeznek” (2018: 131).

Az *Index* 2013-ban *Ellepték a filmeket a bajuszok* címmel arról ír, hogy januárban a Facebook magyar nyelvű oldalain divatba jött a „bajuszos hungarizálás”, amelyben ismert filmek, rajzfilmek és tévésorozatok híres jeleneteit ábrázoló képekre magyar bajuszt helyeznek, és a szöveget tájnyelvi, humoros módon írják át. A portál megfogalmazása szerint „[a]z alapötlet egyszerű, egy ismert mémfigurára nagy bajuszt illesztünk Photoshoppal (sic!), a szállóigévé vált szövegét pedig a végletekig eltúlzott ízes magyar tájszólásba öntjük, mintha az Indul a bakterház szereplői fordítanák magyarra a sorokat”.⁸ Ez egyben az ún. „hungaromém” kategória egyik típusának tekinthető. Az említett mémek egységes jellemzője a „magyarosítás”, azaz multimodális tartalmak átalakítása a magyar közönség számára. A BAJUSZ ezekben a mémekben metonimikusan a magyar kultúrát idézi, azon belül is a hagyományos népi kultúrát. Önmagában a fordítás, „magyarosítás” szituációja is humoros, hiszen felidézi a 19. század végi divatot, amikor híres emberek neveit is magyarosították (pl. *Jules Verne / Verne Gyula*, *Charles Dickens / Dickens Károly*). Ez ma – különösen a mozi- és tévéfilmek címe és szereplői esetében – nem szokásos eljárás.

⁸ *Index*, 2013. február 8. https://index.hu/tech/mem/2013/02/08/elleptek_a_filmeket_a_bajuszok/

A „bajuszos” mémek esetében a mémeknek az a jellemzője, hogy „tartalmaz egy olyan, jól felismerhető összetevőt (képet és/vagy szöveget), amely más hasonló kommunikátumokban is megtalálható” (Istók 2018: 131), kétszeresen is igaz, hiszen az alapkép (amely számos mém „alapanyaga”) mellett a magyar bajusz mint piktorális elem is ilyen, mivel számos produktumon a magyarság jelölője, például szurkolói pólókon⁹ vagy piros-fehér-zöld szurkolói álbajuszon¹⁰ (*Vizes vb: a magyar David Guetta és a nemzeti bajusz sem segített pólósainkon – galéria*, 2017).

Ezeknél a mémeknél a „bajusz” az a komponens – Istók (2018: 134) fogalmával: „szemiotikai állandó” –, amely a mémsor minden egyedében megtalálható, és amely a mémek között az intertextuális (és intervizuális) kapcsolatot létrehozza. A „bajuszos” mémek így egy „mémsor”-ként foghatók fel, amely „az azonos sz[emiotikai] á[llandó]val rendelkező internetes mémek halmaza” (Istók 2018: 134), szemben a „mémcsaláddal”, amely pedig „az azonos fogalmi körbe tartozó mémsorok”-at takarja (ibid.).

A humor számos elemzési modellje és eszköze közül olyan megközelítési módokat szeretnék csupán megemlíteni, amelyek a kulturális konceptualizáció és a tanulmány érvelése szempontjából fontosak. Elsőként az irónia meghatározó szerepét emelhetjük ki a mémekben, amely mind vizuális, mind verbális formában megjelenik. A vizuális elemet minden esetben a bajusz adja, amely a „magyarosítás” metonimikus jelölője, míg a verbális iróninak többféle módja fedezhető fel. Az irónia – amely minimális értelmezése szerint valamire vonatkozó „sugallt negatív (kritikus, gúnyos, disszociatív, megkérdőjelező) attitűd, amely ütközik egy másik (nem negatív, nem kritikus), explicit vagy kevésbé implicit [...] attitűddel” (Nemesi 2019: 159) – itt elsősorban nézőpontműveletként értelmezhető (Tátrai 2011: 190–204; Nemesi 2022: 213–219). A bajusz mint vizuális elem ugyanis a „magyarosítás” műveletével egyidejűleg létrehozza az befogadóban a közösségi „mi” perspektívát, és aktivizálja a magyarsággal kapcsolatos háttértudást. Ezzel tehát az irónia elsődleges (vagy legalábbis fontos) funkciója a mémekben az egy csoporthoz tartozás érzésének erősítése (Tátrai 2008: 318).

A nézőpontok viszonyát tekintve alkalmas értelmezésnek tűnik a „perspektívaemelés” jelensége, amely „perspektívák egymás mellé helyezése egy külsőbb perspektívából, így ösztönözve a kommunikációs partnert perspektívájának

⁹ <https://kedvencpolo.hu/termek/hajra-magyarok-kalap-bajusz-1>, <https://kedvencpolo.hu/termek/tem-hungary-kalap-bajusz-feher>

¹⁰ *Vizes vb: A magyar David Guetta és a nemzeti bajusz sem segített pólósainkon – galéria. Nemzeti Sport*, 2017. július 29. <https://www.nemzetisport.hu/vizes-vb-2017/2017/07/vizes-vb-a-magyar-david-guetta-es-a-nemzeti-bajusz-sem-segitett-polosainkon-galeria>

a megváltoztatására” (Komlói 2015: 175; idézi Nemesi 2022: 217). A mémek esetében ez a következő: az egyik perspektíva a mém (névtelen) készítőjéhez tartozik, aki úgy prezentálja a mém verbális tartalmát, mintha az egy az egyben történő fordítása, magyar változata lenne az eredeti plakátnak. A második perspektíva a szemlélőé, aki felidézi a plakát eredetijét, és észreveszi, hogy a szöveg nem azonos az eredeti angol magyar megfelelőjével: stílusában, konnotációiban, tartalmában stb. általában negatívabb. A harmadik perspektíva a két perspektíva közötti különbségre reflektál, és arra (a Kádár-korszak óta még mindig) a magyar köztudatban tartott jelenségre irányítja a figyelmet, hogy minden külföldi tárgynak, jelenségnek van egy kisebb, szegényesebb, összességében csekélyebb értékű magyar megfelelője, amelyet a magyar ember ennek ellenére szeret, mivel sajátjának tudhat. Ez a gondolat jelenik meg a Németh Lehel és Felföldi Anikó által jegyzett *Nekem a Balaton a Riviéra* című dal címében vagy *A tanú* című film híres jelenetében, amikor Pelikán József Virág elvtárs unszolására megismétli: „Az új magyar narancs. Kicsit sárgább, kicsit savanyú, de a mienk”. Ennek alapján egy olyan átfogó metafora hatja át a mémeket, amelyet nagyjából így lehet megfogalmazni: A MAGYAR JELENSÉG/ENTITÁS A KÜLFÖLDI JELENSÉG/ENTITÁS KISEBB ÉRTÉKŰ¹¹ VERZIÓJA.

Ez a metafora figyelhető meg többek között a Dr. House tévésorozat plakátján (2. ábra). Az eredeti angol verziókban visszatérő elem a „H” kezdőbetű bekeretezése, amely a magyarosított képen a „viskó” szó kezdőbetűjének bekeretezésében jelenik meg. A „house”-nak megfelelő „ház” és a „viskó” szó jelentése az ÉrtSz. szerint „állandó emberi lakóhelyül használt épület; lakóház” (ÉrtSz. 3: 177), ill. „nyomorúságos, szűk, rendsz. elhanyagolt, alacsony lakóház” (ÉrtSz. 7: 451). A két szó jelentése közötti értékbeli különbség (ház–semleges, viskó–negatív) jól illusztrálja a fent említett metaforát. Az angol *House* szó egyébként a sorozat főszereplőjének, egy nagy szakértelemmel bíró, nehéz eseteket is megoldani képes orvosnak a neve, ezért a bekeretezés annak szakmai kvalitására utal. Így a NÉV → SZEMÉLY → SZAKMAI KVALITÁS metonímia alapján a magyarosított verzióban a „viskó” névvel – *Nomen est omen* – valójában ez a szakmai tudás degradálódik.

Egy másik elemzési keret a mentális terek (pl. Fauconnier–Turner 2002) és a hozzá kapcsolódó fogalmi keretek/sémák (Fillmore 1982) vizsgálata. Eszerint a mémek esetében az eredeti plakát tekinthető alaptérnek, a módosított pedig egy másik mentális térnek, ahol a bajusz térépítő elem, a „népies” mentális térnek az eleme. A humor forrása gyakran a fogalmi keret módosítása is, de ez nem minden esetben történik meg.

¹¹ KISEBB / SZEGÉNYEBB / SPECIFIKUSABB / LOKÁLIS / GYENGÉBB MINŐSÉGŰ.

2. ábra. A Dr. House tévésorozat mémje¹²

A mémek egy része szó szerint vagy közel szó szerint magyar (táj)nyelvre fordítja le a karakterek, hősök nevét, filmek címét, mint a *Hello Kitty* / *Adj Isten(,) Kati*, *Men in Black* (magyar címe: *Sötét zsaruk*) / *Setit pandúrok*, vagy Columbo híres mondata: „Uram, csak még egy kérdés” (3. ábra). Ez utóbbi Columbo nyomozási stratégiáját fémjelzi, amelynek része a gyanúsított „kifárasztása”, hogy hibát kövessen el, és ezzel elárulja magát. Mindhárom esetben a fogalmi keret ugyanaz, a mentális tér változik.

3. ábra. A *Hello Kitty*, *Men in Black* és *Columbo* mémjei¹³

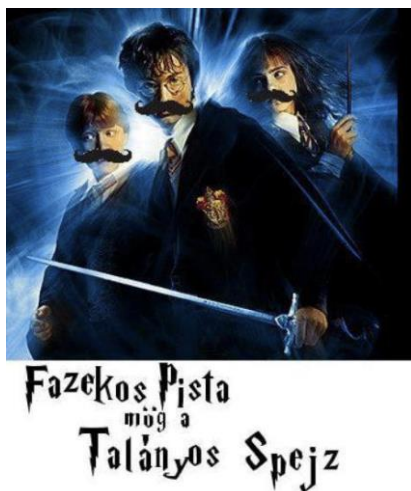
¹² https://index.hu/galeria/index/tech/2013/02/08/magyar_memek_tengere/26

¹³ https://index.hu/galeria/index/tech/2013/02/08/magyar_memek_tengere/3

https://index.hu/galeria/index/tech/2013/02/08/magyar_memek_tengere/17

https://index.hu/galeria/index/tech/2013/02/08/magyar_memek_tengere/8

Más mémekben már megfigyelhető kisebb-nagyobb mértékű változtatás, így lesz *Harry Potter*ből *Fazekas Pista*, mivel a Harry magyar ekvivalense – Henrik – nem tükrözi a karakter hétköznapi nevét. Összességében az angolszász varázsmese mentális teréből a magyar népies térbe való elmozdulást a név mellett a „mög”, a „titkok kamrája” helyett a „talányos spejz” térépítő elemek is jelzik:

4. ábra. Harry Potter és a titkok kamrája mém

A mémek a többféle fokozatot mutatnak a „magyarosítás” szempontjából. Létezik olyan csoportjuk, amelyben a humor megértéséhez a kulturális konceptualizációk (kulturális kategóriák, sémák és metaforák) alapos ismeretére van szükség (Prodanović Stankić 2017, 2022; vö. Nemesi 2022: 57–58), így ezek esetében a kulturális nyelvészeti eszköztár alkalmazása is fontos része a szemantikai elemzésnek.

Egyik példa erre az *E.T.* (amely a „the Extra-Terrestrial”, azaz ’földönkívüli’ rövidítése) / *H.Ű., a hunnégyütt úrbetyár* mém (5. ábra). Itt a humor alapja többféle. Egyfelől a mentális terek szempontjából az alaptér a tudományos-fantasztikus világ, a fogalmi keret a FÖLDÖNKÍVÜLIEK, a népies térben pedig a bajusz mellett a betyárkalap is térépítő elem, mivel a mém E.T.-t a MAGYAR BETYÁR mint kulturális kategória egy típusaként, „úrbetyárként” nevezi meg. A népies térben a FÖLDÖNKÍVÜLIEK fogalmi keret megfelelője a MAGYAR BETYÁR. Ennek közös alapja – Fauconnier és Turner (2002) fogalmi integrációs modelljét alkalmazva – a „külső” pozíció, amely a betyár esetében társadalmon és törvényen kívüli helyzetet jelent, amelyhez ennek ellenére a 19. században romantikus, pozitív viszonyulás volt jellemző, míg a betyárhoz kapcsolódó egyéb életvitelbeli isme-

reték nem alkalmazhatók E.T.-re. Másfelől a *H.Ű.* rövidítés is humorforrás: a tudományos technológiában, ezen belül is az űrkutatásban elterjedt rövidítéseket a „tudományossággal” asszociálják, sőt ebben a kontextusban az „ismeretlen, titokzatos” konnotációt is adja az „E.T.”. A népnyelvben ezzel szemben nem szokás rövidítést alkalmazni. Továbbá, a *H.Ű.* összeolvasva is értelmes, a *hű* indulatszó rácsodálkozást fejez ki, amely egyébként a „hunnén gyütt” kérdő funkciójú jelzőben is benne van. Ez a meglepődés az egyszerű falusi ember korlátozott ismeretét, perspektíváját jelzi, szemben a tudományos-fantasztikus világra jellemző korlátlan fantáziával.

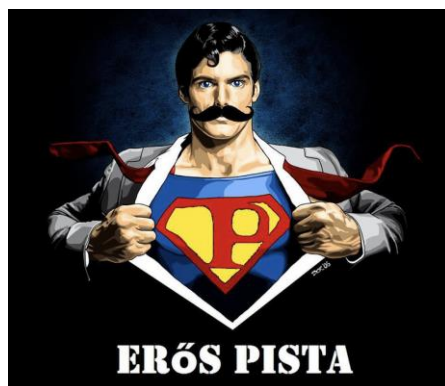

5. ábra. Az E.T. mémje¹⁴

Egy másik kulturális konceptualizációt tartalmazó példa a *Superman* helyett *Erős Pistaként* bemutatott hős (6. ábra). A humor forrása, hogy bár mindkét karakter neve szerint nagy fizikai erővel bír, a két név különböző fogalmi keretet aktivizál: *Superman* emberfeletti képességekkel rendelkező és a világ megmentésére vállalkozó szuperhős (felidézve a HŐS fogalmi keretet), *Erős Pista* viszont egy ételízesítő neve és karaktere (a FŐZÉS fogalmi keretet aktiválva). Az „erős” név nemcsak a paprika erősségét jelenti, hanem azt is, hogy a fűszer csípősségét csak egy erős fizikumú férfi bírja, utalva a magyar hagyományban a csípős étel és a férfiasság asszociációjára.¹⁵ Összességében tehát az ERŐS PISTA mint ételízesítő kulturális kategória, amely felidézi a KÁDÁR-RENDSZER sémáját is, amikor a magyar gasztronómia színvonala a háború előtti időszakhoz képest jelentősen csökkent, ízvilága egysíkúvá vált, az ERŐS PISTA pedig a köztudatban az ételek ízvilágának javítására szolgáló mindenkori „megoldásként” élt.

¹⁴ https://index.hu/galeria/index/tech/2013/02/08/magyar_memek_tengere/40

¹⁵ Bebizonyosodott, hogy az igazi férfi szereti a csípős ételeket. *Hvg.hu*, 2014. december 17. https://hvg.hu/plazs/20141217_Bebizonyosodott_hogy_az_igazi_ferfi_szere

6. ábra. Superman mémje¹⁶

A magyar kulturális fogalomalkotásban a FŐZÉS kiemelt szerepét és az ehhez kapcsolódó kulturális kategóriákat számos mém kiaknázza. Egy másik Harry Potteres mémén a varázslótanonc látható pálcával éppen varázslás közben. Harry Potter a regényekben és filmváltozatukban számos latin hangzású varázsigét használ (*Capitulatus, Expecto Patronum, Invito*), amelyek a tudományosság hatását adják. A képen¹⁷ látható „abált szalonna” varázsigé azonban hangzása alapján az „Avada Kedavra” gyilkos átokra utalhat, amelyet az „abrakadabra” varázsigé ihlethetett, bár etimológiájáról viták vannak.¹⁸ Az abált szalonna a hagyományos magyar népi konyha része, ma azonban (főleg a városiak körében) már nem olyan elterjedt, nemcsak mivel egyre kevesebben tudják elkészíteni, hanem azért is, mert a legtöbb népszerű diéta zsírszegény étkezést javasol, tehát a szalonna a legszigorúbban ellenjavallt élelmiszerek közé tartozik. Így a humor feltárásában az „Avada Kedavra” gyilkos szándékú varázsigével párhuzamosan a reformkonyha hívői számára az „abált szalonna” hasonló szándékot implikál az egészségre gyakorolt „végzetes” hatása miatt.

Végül, még egy kulturális kategóriát elemezve, érdekes példa a *Mentalista / Táltos* mémje (7. ábra). A *mentalista* című sorozatban a főszereplő, Patrick Jane olyan karaktert alakít, aki a CBI (California Bureau of Investigation) független tanácsadójaként rendkívül fejlett pszichológiai megfigyelőkészségére és intuícióira hagyatkozva tud megoldani különösen bonyolult bűnügyeket. Ez a külső szemlélő (a sorozat többi szereplője és a néző) számára olyan illúziót kelt, mintha természetfölötti képesség birtokában lenne, Jane azonban minden úgy feltárása

¹⁶ https://index.hu/galeria/index/tech/2013/02/08/magyar_memek_tengere/12

¹⁷ <https://se.pinterest.com/pin/787989266043336112/>

¹⁸ Mit jelent valójában az Avada Kedavra a Harry Potterben? *Filmsor*, 2023. február 26. <https://filmsor.hu/mit-jelent-valojaban-az-avada-kedavra-a-harry-potterben/>

végén logikusan elmagyarázza, milyen hétköznapi megfigyelések és a pszichológia tudományos eredményei alapján jutott megoldásra. A TÁLTOS ezzel szemben az ősi magyar néphitben természetfeletti erejűnek tartott karakter különleges fizikai és belső tulajdonságokkal (NéprLex. 5: 168). A TÁLTOS kulturális kategória, a pogány magyar hitvilág, a SÁMÁNIZMUS séma eleme, amely fiktív mentális teret hoz létre a sorozat relatíve valóságos (inkább valóságű) alapteréhez képest. A humor alapja a MENTALISTA tudományosan megalapozott tevékenysége és a TÁLTOS „szemfényvesztő” tevékenysége közötti jelentős kontraszt.

7. ábra. A mentalista mémje¹⁹

7. Összegzés

A tanulmány azt mutatta be, hogy a BAJUSZ kulturális kategóriának tekinthető, mivel a FÉRFI magyar kulturális modelljének a történelem során meghatározó eleme volt. Állandó jelenlétét a kulturális megismerésben különböző verbális és nem verbális adatok is igazolják: a bajusz típusainak részletes kategorizálási kísérletei, dokumentumfilmek, egyesületek, bajnokságok és egyéb összejövetelek. A mai napig számos magyar a bajuszt a magyarság kifejezőeszközének tartja, valamint a „magyar bajusz” elnevezés a világbajnokságokon egy meghatározott bajuszformára van fenntartva. A bajusszal kapcsolatban gyakran használt kifejezések (*kackiás/délceg bajusz, pödöri a bajuszt*) a magyar férfi jellemét illusztrálják: egyenes tartású, valamint kissé provokatív, kacér és pimasz:

(51) *Délceg volt a kántortanítónak a bajsza is, kackiás, mint jó magyarhoz illik, amolyan cincérbajusz, hetyke.*

¹⁹ https://index.hu/galeria/index/tech/2013/02/08/magyar_memek_tengere/29

A példában körülírt magyar bajusz metaforikusan az ideális/prototipikus magyar férfi karaktert is leírja, mint büszke, magabiztos és egyben könnyed, játékos, így a bajusz a jellem metonimikus megjelenítője.

A tanulmány a BAJUSZ különböző kulturális konceptualizációit is azonosította, amelyek metonímián vagy metaforán alapulnak, nevezetesen a MAGYARSÁG, FÉRFIASSÁG, ÉLETKOR, TEKINTÉLY, DOMINANCIA, BÖLCSESSÉG, SZEXUALITÁS, KONFLIKTUS, VÉLEMÉNYT ELREJTŐ és az ÉRZELMEK KIFEJEZŐESZKÖZE. Ezek a konceptualizációk többnyire pozitívak, néhányuk azonban egyéb, a férfiassággal kapcsolatos asszociációkat képvisel, mint például a DOMINANCIA vagy a KONFLIKTUS. A magyar bajusz jellegzetes, felfelé csavarodó végű kormány alakja, a „pödört” és az ezt eredményező „pödrés” művelete több konceptualizációban is megjelenik, így a férfias megjelenés, a szexualitás, a dominancia vagy a pozitív érzelmek kifejezésében, amelyek mind a „férfiasság” részét képezik. Végül néhány kortárs internetes mém elemzése során arról is meggyőződhattünk, hogy a BAJUSZ ma is produktív jelentésképző kulturális kategória, azonban humoros kontextusban kissé más szerepet kap: a MAGYAR FÉRFI felidézésével metonimikusan a tágabban vett NÉPI KULTÚRA sémáját aktivizálja, emellett fontos funkciót tölt be a közösségi befogadói perspektíva kialakításában, amely az ironikus mémek kulturális kontextusba ágyazott értelmezésének lényeges eleme. Általánosságban véve a példák azt mutatják, hogy a BAJUSZ reprezentációi a nyelvben és a vizuális modalitásban is gazdag metaforikus és metonimikus tartalommal bírnak, mindezek a megfigyelések pedig hozzájárulnak a bajusz szerepének mélyebb megértéséhez a FÉRFI magyar kulturális modelljében.

Hivatkozások

- Baranyiné Kóczy Judit 2017. Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 140/4: 404–425.
- Baranyiné Kóczy, Judit 2019a. ‘He cracked his head feverishly’: Conceptualizations of head and thinking in Hungarian. In: Kraska-Szlenk, Iwona (szerk.): *Embodiment in Cross-Linguistic Studies: The ‘Head’*. Brill, Leiden. 219–244.
- Baranyiné Kóczy Judit 2019b. *Kulturális konceptualizáció a magyar nyelvben*. Habilitációs értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Baranyiné Kóczy, Judit 2020a. *Light-blooded, blood-fumed and blood-rich*: Cultural conceptualizations of *vér* ‘blood’ in Hungarian. In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (szerk.): *Language, Heart and Mind*. Peter Lang, Bern. 137–158.

- Baranyiné Kóczy, Judit 2020b. Keeping an eye on body parts: Cultural conceptualizations of the ‘eye’ in Hungarian. In: Kraska-Szlenk, Iwona (szerk.): *Body Part Terms in Conceptualization and Language Usage*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 216–245.
- Baranyiné Kóczy Judit 2021a. A testrésznevek metaforikus kiterjesztésének kulturális varianciája. *Magyar Nyelv* 117/3: 257–277.
- Baranyiné Kóczy, Judit 2021b. The moral eye: A study of Hungarian szem. In: Kraska-Szlenk, Iwona – Baş, Melike (szerk.): *Embodiment in Cross-Linguistic Studies: The ‘Eye’*. Brill, Leiden. 45–69.
- Baranyiné Kóczy, Judit 2023. More than emotions: Cultural conceptualizations of szív ‘heart’ in Hungarian. In: Baranyiné Kóczy, Judit – Sipőcz, Katalin (szerk.): *Embodiment in Cross-Linguistic Studies: The ‘Heart’*. Brill, Leiden. 75–107.
- Baranyiné Kóczy, Judit 2024. A cultural linguistic study of embodied Hungarian proverbs representing facial hair. In: Belkhir, Sadia (szerk.): *Proverbs within Cognitive Linguistics: State of the Art*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 298–327.
- Bárdosi Vilmos 2012. *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárdosi Vilmos 2013. *Lassan a testtel! Emberi testrészek a magyar szólásokban, közmondásokban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Brenzinger, Matthias – Kraska-Szlenk, Iwona (szerk.) 2014. *The Body in Language: Comparative Studies of Linguistic Embodiment*. Brill, Leiden.
- Csábi, Szilvia 2005. *Alternative Conceptualization in English and Hungarian Idioms*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Dixon, Barnaby J. – Brooks, Robert C. 2013. The role of facial hair in women’s perceptions of men’s attractiveness, health, masculinity and parenting abilities. *Evolution and Human Behavior* 34/3: 236–241.
- ÉrtSz. = Bárcki Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2002. *The Way we Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities*. Basic Books, New York.
- Fillmore, Charles J. 1982. Frame semantics. In: The Linguistics Society of Korea (szerk.): *Linguistics in the Morning Calm*. Hanshin, Seoul. 111–137.
- Horváth Dóra – Mitev Ariel – Veszelszki Ágnes 2013. Egy kiállítás mémei: a mémek megosztásának és interpretálásának fogyasztói élményvilága. In: Király Éva (szerk.): *„Kiterjesztett” marketing*. Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest. 140–164.

- Istók Béla 2018. Humoros vagy sértő? Az internetes mémek elmélete és gyakorlata. *Századvég* 87/1: 127–153.
- Gibbs, Raymond W. 2005. *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Goossens, Louis 1990. Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Cognitive Linguistics* 1/3: 323–340.
- Gray, Peter B. et al. 2020. Sexual selection, signaling and facial hair: US and India ratings of variable male facial hair. *Adaptive Human Behavior and Physiology* 6: 170–184.
- Hegedűs Attila 2023. *Legény* – újabb adalék a nyelvi változás mechanizmusához. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 31–40.
- Herman Ottó 1902. *A magyar nép arcza és jelleme*. Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Herman Ottó 1906. A magyar bajusz. *Magyar Nyelv* 2/1: 30–33.
- Komlósi Boglárka 2015. Az ironikus hozzáállás: út a szemétkosártól Jane Austen felé. In: Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.): *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Loisir Kiadó, Budapest. 157–185.
- Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses, Zoltán 2005a. A broad view of cognitive linguistics. *Acta Linguistica Hungarica* 52/2–3: 135–172.
- Kövecses, Zoltán 2005b. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses, Zoltán 2015. *Where Metaphors Come From: Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford University Press, Oxford.
- Kraska-Szlenk, Iwona 2014. Semantic extensions of body part terms: Common patterns and their interpretation. *Language Sciences* 44: 15–39.
- Lafferton, Emese 2007. The Magyar Moustache: The Faces of Hungarian State Formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 38: 706–732.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago/London.
- Maalej, Zouheir – Yu, Ning (szerk.) 2011a. *Embodiment via Body Parts: Studies from Various Languages and Cultures*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.

- Majid, Asifa – van Staden, Miriam 2015. Can nomenclature for the body be explained by embodiment theories? *Topics in Cognitive Science* 7/4: 570–594.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- Maxwell, Alexander 2015. ‘The handsome man with Hungarian moustache and beard’. *Cultural and Social History* 12/1: 51–76.
- MNSzt. = *Magyar Nemzeti Szövegtár* (1998–2003). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- Nemesi Attila László 2019. Az irónia lényegi jegyének keresése az elméleti pragmatikában. *Magyar Nyelv* 115/2: 145–163.
- Nemesi Attila László 2022. *A humor pragmatikai mechanizmusai*. Loisir Kiadó, Budapest.
- NéprLex. = Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982. *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/>
- O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Paget, John 1839. *Hungary and Transylvania*. John Murray, London.
- Paládi-Kovács Attila 1997. *Magyar néprajz* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Peterkin, Allan 2001. *One Thousand Beards: A Cultural History of Facial Hair*. Arsenal Pulp Press, Vancouver.
- Pölcz Róbert – Matuska Ágnes (szerk.) 2016. Internetes mémek – (poszt?)mémektika. *Apertúra. Film – Vizualitás – Elmélet* 12/1. <https://www.apertura.hu/2016-osz-xii-evfolyam-1-szam-internetes-memek-posztmemetika/>
- Prodanović Stankić, Diana 2017. Cultural conceptualisations in humorous discourse in English and Serbian. In: Sharifian, Farzad (szerk.): *Advances in Cultural Linguistics*. Springer, Singapore. 29–48.
- Prodanović Stankić, Diana 2023. *Multimodal Humour at Play: A Cultural Linguistic Perspective*. Faculty of Philosophy, Novi Sad.
- Quinn, Naomi – Holland, Dorothy (szerk.) 1987. *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sharifian, Farzad 2008. Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation and language. In: Frank, Roslyn M. – Dirven, René – Ziemke, Tom – Bernárdez, Enrique (szerk.): *Body, Language and Mind*. Vol. 2: *Sociocultural Situatedness*. Mouton De Gruyter, Berlin/New York. 109–136.
- Sharifian, Farzad – Dirven, René – Yu, Ning – Niemeier, Susanne (szerk.) 2008. *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York.

- Sharifian, Farzad 2011. *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Sharifian, Farzad 2017. *Cultural Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szűts Zoltán (szerk.) 2016. Internetmém – Hungaromém. *E-nyelv Magazin* 2016/2. <https://e-nyelvmagazin.hu/lapszam/?sz=internetmem-hungarom>
- Tátrai Szilárd 2008. Irónia. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 311–320.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Wierzbicka, Anna 1997. *Understanding Cultures through their Keywords: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press, Oxford.
- Yu, Ning 2001. What does our face mean to us? *Pragmatics and Cognition* 9/1: 1–36.
- Yu, Ning 2002. Body and emotion: Body parts in Chinese expression of emotion. *Pragmatics and Cognition* 10/1–2: 341–367.
- Yu, Ning 2004. The eyes for sight and mind. *Journal of Pragmatics* 36/4: 663–686.
- Yu, Ning 2008. The Chinese heart as the central faculty of cognition. In: Sharifian, Farzad – Dirven, René – Yu, Ning – Niemeier, Susanne (szerk.): *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York. 131–168.
- Yu, Ning 2017. LIFE AS OPERA: A cultural metaphor in Chinese. In: Sharifian, Farzad (szerk.): *Advances in Cultural Linguistics*. Springer, Berlin/New York. 65–87.
- Zaicz Gábor 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zehavi, Amotz – Zahavi, Avishag 1997. *The Handicap Principle*. Oxford University Press, New York.

Baranyiné Kóczy Judit

Pannon Egyetem

baranyine.judit@htk.uni-pannon.hu

„Ameddig van az embernek napja, húzzuk, kínlódunk.” A híz ige jelentésszerkezeti módosulása a mezőségi kétnyelvűségben

Benő Attila

*„A rendszer bemutatása mellett legalább olyan fontos a keletkezés módjáról beszélni, a kettő ugyanis nem választható el egymástól: be kell mutatni, hogy az, ami van, hogyan lett azzá, ami.”
(Hegedűs 2016: 7)*

1. Bevezetés

Írásomban a nyelvek szemantikai érintkezésének egy sajátos, eddig kevésbé vizsgált jelenségét elemzem a mezőségi aktív kétnyelvűség kontextusában: az igei jelentésszerkezet módosulását a második nyelv hatásának következményeként. Jóllehet ebben a cikkben egyetlen ige jelentésszerkezeti módosulásával szemléltetem a folyamatot, a jelenség általánosabb érvényű: több igrre kiterjeszhető, sőt más szófajú lexikai egységek jelentésalkalmazásaiban is megfigyelhető ez a változási tendencia. A nyelvi adatok és a bemutatott lexikai-szemantikai jelenségek mezőségi beszélők megnyilatkozásaiból származnak, és előfordulásuk a mai nyelvhasználat tekintetében rendszeresnek mondható: valamennyi gyűjtési helyszínről, több beszélő megnyilatkozásában adatolható, tehát nem alkalmi jelentésbeli interferenciáról van szó. A vizsgált jelentésszerkezeti módosulás ugyanakkor a nyelvi és

fogalmi rendszerek sajátos érintkezéseit is szemlélteti, közvetve pedig utal a mögöttük álló mentális folyamatokra, a kétnyelvű mentális lexikon összetett jelentésviszonyaira.

2. Az empirikus vizsgálat kérdései

Az elemzett megnyilatkozások 2018 és 2023 között készített mezőségi interjúkból származnak.¹ A kutatás eddig 16 belső-mezőségi falura terjedt ki, hangfelvételek készítésével. A helyi magyar anyanyelvű lakosokkal rögzített beszélgetéseket folytattunk: Botházán (Bh), Buzában (Bu), Feketelakon (Fl), Katonában (Ka), Kispulyonban (Kp), Magyaraklyánban (Ká), Magyarpalatkán (Mp), Magyarorszáton (Msz), Melegföldváron (Mf), Mezőkeszűben (Mk), Mócson (Mó), Ördögösfüzesen (Öf), Pusztakamaráson (Pk), Szépkényerűszentmártonban (Szs), Vajdakamaráson (Vk) és Visában (Vi). Az interjúk helyszínéül szolgáló falvak között vannak magyar többségű települések (Mezőkeszű, Vajdakamarás, Visa), vegyes lakosságú falvak, ahol kb. fele-fele a magyar–román lakossági arány, vagy román többségű, de arányaiban még mindig jelentős a magyarság (30–40%) (Buza, Feketelak, Magyarpalatka, Magyarorszáton, Melegföldvár, Ördögösfüzes), illetve szórványhelyzetű települések (Botháza, Kályán, Katona, Kispulyon, Mócs, Pusztakamarás, Szépkényerűszentmárton) (vö. Benő–Sófalvi 2021: 68). Ilyenként mindhárom, Erdély egészére jellemző etnikai/nyelvi településszerkezet (Péntek–Benő 2020: 65) megjelenik a terepként szolgáló falvak sorában.

Az adatgyűjtés irányított, nem strukturált, narratív interjúk segítségével történt. Falvanként 5–6, különböző életkorú, de – az elöregedő falvak helyzete folytán – többnyire idősebb személlyel készítettünk irányított interjúkat, melyek során az adatközlőket életükről, gyerekkorukról, a falu történetéről, közösségi életről, egyházi életről, az etnikumközi kapcsolatokról, nyelvhasználati szokásairól kérdeztük. Eddig összesen 95 adatközlővel több mint 100 órányi hangfelvétel készítettünk.

Az interjúalanyok magyar anyanyelvűek, többségük olyan magyardomináns kétnyelvű, aki megnyilatkozásaiban bizonyos regiszterek (szaknyelv, közigazgatási nyelvezet) tekintetében romándominanciát jelez. A beszélők verbális repertoárjának nyelvi, nyelvvaltozati sokszínűségére, összetett jellegére utal, hogy az archaikusnak tekintett mezőségi nyelvjárás hagyományos és neológ formái

¹ A terepmunkát Sófalvi Krisztinával végeztük az MTA Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjprogram és a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet támogatásával.

mellett erőteljesen jelen van a magyar nyelv erdélyi kontaktusváltozata, a regionális köznyelv, a szleng és a társalgási nyelv nyelvjárási formái, valamint a román nyelv helyi dialektális és köznyelvi változata (Benő–Sófalvi 2021).

A nyelvi folyamatok adatainak elemzésekor külön figyeltünk arra, hogy a jelenségek több beszélő és több település vonatkozásában érvényesülnek-e, azaz valószínűsíthetően rendszerszeresnek tekinthetők-e az adott nyelvjárási beszédben, mivel az alkalmi, beszédszintű interferenciajelenségek megkülönböztetése kiemelt jelentőségű a kétnyelvűek közlési módjainak vizsgálatában.

3. A jelentéskölcsönzés és jelentésszerkezeti módosulás megkülönböztetése

Ismert és a szakirodalomban többféle nyelvpár vonatkozásában adatolt a **jelentéskölcsönzésnek** (ang. *semantic loan*) nevezett közvetett nyelvi hatás, amelynek eredményeként egy adott lexikai egység egy, alapjelentésében vele ekvivalens átadó nyelvi többértelmű szó valamelyik (származék)jelentésével gyarapodik (Haugen 1950; Kontra 1981: 16–18; Field 2002: 109; Gerstner 2003; Lanstyák 2006: 42–43; Benő 2014: 44; Bergh–Ohlander 2017: 14–23). Így például az erdélyi magyar regionális köznyelvben is a *régiség* szavunk ’szolgálati idő’ jelentéssel bővült a román *vechime* (1. ’régiség’, 2. ’szolgálati idő’) származékjelentésének hatására.²

Adataink azt jelzik, hogy az intenzív nyelvi érintkezés folyamatában a szó egy másodnyelvi lexéma többértelmű (poliszém) szerkezetének hatására több jelentéssel is gyarapodhat, és az ilyen esetekben nemcsak egy jelentéssel bővül a többértelmű szó, hanem – az ige esetében – megváltozik a szó jelentésstruktúrája, és ezzel összefüggésben a lehetséges vonzatok kategóriája, amint ezt a későbbiekben látni fogjuk. Ezt az intenzív másodnyelvi szemantikai hatást, több átadó nyelvi jelentés alkalmazását, más nyelvi szószemantikai mintázat követését a továbbiakban **jelentésszerkezeti módosulásnak** fogjuk nevezni, mivel ez a többlépes, hosszabb időn át érvényesülő változás átszervezi az adott szóra jellemző jelentések és jelentésárnyalatok számát, viszonyát, gyakoriságát, sőt a szó szintaktikai viszonyainak kialakítására is hatással van.

4. A húz ige jelentésmódosulásai

Elemzéseink arra utalnak, hogy a *húz* ige (vö. Gerstner 2024) a következő, a köznyelvitől eltérő jelentésekkel gyarapodott a vizsgált kistrégióban:

² Ezt a jelentésbővülést a Termini-szótár három, erdélyi vonatkozású szócikke is jelzi (*munkahelyi régiség*, *régiség*, *régiség a munka mezején*). <http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=search>

1. 'nehézséget elvisel', 'szenved':

- (1) a. *Ameddig van az embernek napja, **húzzuk**, kínlódunk.* (Kp)
b. *Kínlódtam eleget pénzért, s aztán most már **húzom**. Mert mikor fiatal az ember, nem tudja, tiszteletes asszony, dolgozik, mint a marha. Nem érzi, de vénségire érzi.* (Bh)
c. *Annyit **húztam**, hogy te drága jó Isten.* (Kp)
d. *S az ember mind nem megy, nem megy, s elmegy, mikor késő aztán. Na, s aztán így **húzzuk** végig az életet.* (Msz)

2. '(betegséget) elvisel':

- (2) a. *Én minden télen **húzak** egy hülést, mert kényes vagyok nagyon.* (Mf)
b. ***Húzta** szegény, **húzta**, nem tudott járni, fájtak a lábai.* (Ka)
c. *Olyan erősen fájt ma ez a lábam, nem tudom, reuma, vagy mi állt bele, vagy egy hete, alig **húztam**, többet az ágyon ültem.* (Pk)
d. *Volt egy mellrákja, s vagy 12 évet azt **húzta** úgy, ahogy.* (Vk)
e. *Hát már **húzta** ő is jó sokáig, most elatakálta a szívit. Ivutt az is.* (Bh) (*elatakál 'megtámad' < rom. ataca 'támad'*). (Bh)
f. *20 éve **húzta** ezt a betegséget.* (Vi)

3. 'eltölt valamennyi időt valahol/valakivel':

- (3) a. ***Húzott** két évet egyedül Olaszba, és azután elment a menyemmel.* (Ká)
b. *S aztán ha eljött ide haza, s aztán **húzta** négy évig.* (Kp)

Valószínűleg román nyelvi hatás eredményeként az *a trage* alapjelentésében a magyar *húz* igével ekvivalens román ige jelentéseinek megjelenését láthatjuk ezekben a megnyilatkozásokban. A román nyelv értelmező szótára, a DEX ugyanis egyértelműen utal a román ige vonatkozó jelentéseire: 8. *a se instala temporar undeva* ('ideiglenesen tartózkodik valahol'); 12. *pătimi, suporta, îndura* ('elvisel, elszenvad valamit').

Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* két adata jelzi a *húz* ige 'elvisel, kiáll valamit' jelentésben való előfordulását, mindkettő azonban Kolozsvárhoz és a számunkra is gyűjtőpontként szolgált Kolozs megyei Mócshoz köthető, és az egyik 1830-ból, a másik pedig 1832-ből származik. Ezek az adatok a mezőségi nyelvjárási hatás érvényesülését jelzik, akárcsak a Dészhez kapcsolódó egyetlen előfordulással adatolt '(időt) eltölt' jelentés (SzT.). Ezek a szórványos megjelenések felvetik a megőrzött régiségként való értelmezés gondolatát is, de nem zárják ki a kontaktushatás lehetőségét, mivel a nyelvjárási (MTsz., OrmSz., SzamSz.,

SzlavSz., ÚMTsz.), történeti (NySz., Gl.) vagy korábbi értelmező szótárak (CzF., Ballagi, ÉrtSz., ÉrtSz.+) nem utalnak az ige itt bemutatott jelentéseire.

A *húz* ige 'nehézséget elvisel', 'szenved' jelentésben való használatát a moldvai magyar nyelvjárási adatok is jelzik:

- (4) a. *Jaj, mit húzott Luca* (Klészse) (MMTnySz.)
 b. *S mondj- elvette má, hogy lett lesz, szegény vol, öö. Na ez sokat húzott, az a Gergely (...)* (MoMa)

A szemantikai kontaktushatás valószínűségét erősíti, hogy a meghonosodott jelentések szemléltetésére idézett megnyilatkozásokban a tranzitív ige tárgy nélkül is megjelenik visszaható értelemben (*húzzuk, kínlódunk*). Az ige használatának ezt a szokatlan, nem normatív jellegét jelzi, hogy az MNSZ2-ben átnézett adatok sorában egyet sem találtam olyant, ahol a *húz* ige tárgy nélkül fordulna elő visszaható jelentésárnyalattal. Ezzel szemben a románban a megfelelő tranzitív ige (a *trage*) használatában természetes a tárgy nélküli visszaható értelmű szintaktikai szerkezet, amint ezt az alábbi hiteles, román anyanyelvi beszélőktől származó mondatok jelzik:

- (5) a. *Timp de o săptămână cât am tras cu o gripă, am remarcat un gând (...)*³
 'Egy hét alatt, amíg húztam ('szenvedtem') egy grippe miatt, feltűnt egy gondolat.'
 b. *Am tras cât am putut, dar nu a mai fost posibil!*⁴ 'Húztam ('küzdöttem'), amennyit tudtam, de nem lehetett tovább.'
 c. *Și nu-i pasa nimănuî cât ai tras si prin ce-ai trecut...*⁵ 'És senkit nem érdekel, mennyit húztál ('küzdöttél', 'elviseltél'), és min mentél át.'

Ez a kétnyelvűségben érvényesülő folyamat arra is utal, hogy az ige jelentésszerkezetének változása, a szemantikai átrendeződés olyan funkcióbővülést eredményez, amely kihat a szó kollokációs és vonzatszerkezeteinek alakulására, azaz a szó grammatikai jellemzőire. Vagyis – amint várható – a szó jelentésszerkezeti

³ https://www.linkedin.com/posts/teodoraghenciu_reflec%C8%9Biiile-unui-om-bolnav-timp-de-os%C4%83pt%C4%83m%C3%A2n%C4%83-activity-7161664064350367745-Q_H/?originalSubdomain=ro

⁴ <https://www.libertatea.ro/sport/simona-halep-fost-nevoita-sa-renunt-tras-cat-putut-dar-nu-mai-fost-posibil-1354581>

⁵ https://www.facebook.com/ZombilauRO/posts/ro-de-ceva-vreme-n-am-mai-abordat-un-subiect-despre-solo-queue-si-mai-mult-decat/434198576734809/?locale=ro_RO

változása nem pusztán szemantikai jelenség: grammatikai és pragmatikai következményei vannak.

A *húz* ige jelentésviszonyainak jelzett nyelvjárási módosulásait többségi nyelvi hatásként értelmezve meg kell említenünk, hogy az ige visszaható formája (*húzódik*) szintén román eredetű jelentéssel bővült ('származik') az *a se trage* visszaható formájú ige egyik jelentésének (DEX) alkalmazásával:

- (6) a. *Aztán csúfoltak: árgyeléni, románul, tudja. Mert Erdélyből húzódtunk mi...* (Pk)
 b. *Egyik sziki, Szikről húzódik, de itt laktak Kályánba.* (Ká)
 c. *És a nagyapám Székelyföldről húzódik, azért Bajkó.* (Ká)
 d. *Na, hát aztán én is Pusztakamarásról húzódom.* (Ka)
 e. *Sütő András családjából húzódom.* (Ka)

A vizsgált ige jelentésszerkezetének átrendeződését a szó jelentéseinek gyakorisági vizsgálata is jelzi. Elemeztem ugyanis, hogy hat szórványhelyzetű falu (Bh, Ka, Ká, Kp, Pk, Szs) 44 adatközlőjének beszédében a *húz* ige milyen jelentésekben fordul elő, és melyik jelentésnek milyen a gyakorisági megoszlása. A megnyilatkozásokban előforduló szójelentések gyakoriságát az 1. táblázat jelzi (46, igekötő nélküli igealak előfordulása alapján).

Jelentés száma	Fogalmi jelentés	Esetek száma (N)	Az adott jelentés előfordulási aránya (%)	Megjegyzés
1.	'maga felé mozgat vmit'	20	43,47	köznyelvi jelentés
2.	'betegséget elvisel'	8	17,39	román szemantikai hatás
3.	'vhova helyez valamit'	5	10,86	köznyelvi jelentés
4.	'hangszeren játszik'	4	8,69	köznyelvi jelentés
5.	'nehézséget elvisel'	3	6,52	román szemantikai hatás
6.	'vonzódik vkihez, vmihez'	2	4,34	köznyelvi jelentés
7.	'nagy erőfeszítéssel dolgozik'	2	4,34	köznyelvi jelentés (biz.)
8.	'letölt valamennyi időt (munkával) vhol'	1	2,17	román szemantikai hatás
9.	'leken (pofont)'	1	2,17	köznyelvi jelentés

1. táblázat. A *húz* ige jelentésszerkezete és a jelentések gyakorisága a mezőségi szórványhelyzetű kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban

A közvetett román nyelvi hatás elemzése itt arra utal, hogy az ige jelentésszerkezetének fentebb jelzett átrendeződéséről valóban beszélhetünk, hiszen az ige második leggyakoribb (itt 2-essel jelölt) jelentése a vizsgált adatközlők beszédében román szemantikai hatásra vall, és az 5., valamint a 8. jelentés szintén a román–magyar nyelvi érintkezés eredménye. Ezek a jelentések az ige jelentésvonatkozásának több mint egynegyedét (26%-át) teszik ki. Ilyen módon az ige köznyelvi jelentései és a nyelvjárásban integrálódott jelentéskölcsönzések együtt hozzák létre az ige használatának szemantikai szabályait.

Hasonlóképpen megvizsgáltuk a *húz* ige különböző jelentéseinek gyakoriságát a magyar többségű vagy kiegyensúlyozott etnikai összetételű falvak beszélőinek megnyilatkozásaiban. Az ige jelentéseinek érvényesülését a 2. táblázat összegzi hat falu (Bu, Fl, Mk Msz, Vi, Vk) 47 adatközlőjére nézve (39 előfordulás alapján).

Jelentés száma	Fogalmi jelentés	Esetek száma (N)	Az adott jelentés előfordulási aránya (%)	Megjegyzés
1.	'maga felé mozgat vmit'	17	42,50	köznyelvi jelentés
2.	'hangszeren játszik'	8	20	köznyelvi jelentés
3.	'betegséget elvisel'	4	10	román szemantikai hatás
4.	'letölt valamennyi időt (munkával) valahol'	4	10	román szemantikai hatás
5.	'vonzódik vkihez, vmihez'	2	5	köznyelvi jelentés
6.	'nagy erőfeszítéssel dolgozik'	2	5	köznyelvi jelentés
7.	'nehézséget elvisel'	1	2,5	román szemantikai hatás
8.	'vhova helyez'	1	2,5	köznyelvi jelentés

2. táblázat. A *húz* ige jelentésszerkezete és a jelentések gyakorisága a mezőségi magyar többségben vagy fele-fele arányú vegyes etnikai viszonyok között élő kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban

A román eredetű igei jelentések gyakorisága ebben a mintában mintegy 22,5%-os arányt jelez. Ez valamivel kevesebb, mint a szórványhelyzetű beszélőknél, ahol ez az arány – amint fentebb láttuk – mintegy 26%, és itt a leggyakoribb román eredetű jelentéskölcsönzés ('betegséget elvisel') a 3. a jelentések érvényesülésének gyakoriságában, míg szórványhelyzetben a 2. helyre került a leggyakoribb

jelentéskölcsönzés. Ez intenzívebb közvetett román nyelvi hatásra utal. A szórványhelyzetű beszélő megnyilatkozásaiban megnyilvánuló erőteljesebb szemantikai kontaktus más igeik esetében is kimutatható (Benő 2024).

Az adatok mindenképpen valószínűsítik az ige jelentésszerkezetének fentebb jelzett átrendeződését, és arra utalnak, hogy az ige közmagyar jelentései és az adott regionális nyelvhasználatba integrálódott jelentéskölcsönzések, strukturális átrendeződések együtt hozzák létre az ige használatának szemantikai szabályait.

A belső-mezősegi nyelvjárásban hasonló jelentésszerkezeti módosuláson ment át az *áll*, az *ül* és a *vesz* ige (Benő 2024). Az *áll* ige például az alábbi román nyelvi hatást jelző jelentésekkel bővült:

1. 'marad, tartózkodik valahol':

- (7) a. *Állanak egy hónapig Spanyolba.* (Pk)
b. (...) és akkor mit *álljak* otthon? (Mf)
c. *Álljak két évig ott?* (Bh)

2. 'együtt él (valakivel)', 'marad (valakivel)':

- (8) a. *Nincs szerencséd, hogy a feleséged álljon veled.* (Bh)
b. (...) jöttek utánam, hogy vittek, hogy *álltam a gyermekikkel.* (Bh).

3. 'lakik':

- (9) a. *Nem még állnak blokkba, mert nehéz blokkba állni.* (Bh)
b. *30 évet álltunk mi is ottan* [az erdő alatti házban]. (Bh)

4. 'fekszik (beteg)':

- (10) a. *Álltam az ágyba.* (Pk)
b. *Feri csak egy hónapot állatt az ágyba.* (Pk)
c. *Öt hétig ott álltam a kórházba.* (Pk).

A szemantikai integrációt Péntek János **a két nyelv közötti kiegyenlítődés** jelének tekinti, arra utalva, hogy a kétnyelvű beszélők mindkét nyelvi közlésében a nyelvek szemantikai különbségei elhalványodnak, spontán és magától értetődő módon történik a nyelvhatárok átlépése, egyik nyelv szemantikai szabályainak alkalmazása a másikban (2015: 141).

Ez a strukturális jelenség nemcsak a szó jelentésszerkezetét érinti, hanem az általa jelölt fogalomkör (hagyományos megnevezéssel: jelentésmező) más jel-

legű tagolását, újraértelmezését is. A szójelentés és a denotátum nyelvi érintkezésen alapuló módosulását a Jarves–Pavlenko szerzőpáros (2008: 160–164) **újrastrukturálásnak** (ang. *restructuring*) tekinti, és ezzel azt is jelzik, hogy a szemantikai transzfer folyamata nem pusztán egy-két lexémát érint, hanem az adott nyelvváltozat szemantikai rendszerére van hatással. Vagyis a nyelvi kontaktusok eredményeként jelentkező új jelentésviszonyok és jelentéskategóriák bizonyos értelemben átszervezik az átvevő nyelv szemantikai struktúráit (Benő 2017).

A kétnyelvűek beszédsajátosságainak szemantikai alapú tanulmányozása a mentális lexikon sajátosságaira is utal, hiszen azt a megfigyelést erősíti, árnyalja, hogy „a mentális lexikonban meglévő kapcsolatok átnyúlhatnak a nyelvek határain is” (Navracsics 2007: 94).

5. Következtetések

Az elemzett szemantikai kontaktushatás jól szemlélteti azt a jelenséget, hogy a kétnyelvű mezőségi beszélők némelykor az alapjelentésében ekvivalens román ige származékjelentéseit magától értetődően alkalmazzák egy-egy magyar ige használatában. Ennek magyarázata az, hogy az aktív kétnyelvűségben a nyelvspecifikus szemantikai határok könnyen átjárhatóvá válnak. Ennek a másodnyelvi szójelentésmintázat-követésnek az eredménye egyfajta **szemantikai átrendező-dés**: nemcsak újabb jelentések kapcsolódnak egy adott lexémához, hanem egy adott jelentés érvényesülésének a gyakorisága is megváltozik. Ez a többlépéses változás átszervezi az adott szóra jellemző jelentések viszonyát, gyakoriságát, sőt a szó szintaktikai viszonyainak kialakítására is hatással van. Ilyenként a jelenség elemzése az aktív kétnyelvűség strukturális következményeit jelzi, és a kétnyelvű mentális lexikon bizonyos sajátosságaira enged következtetni.

Az ilyen jellegű jelentésbeli kontaktushatások minden bizonnyal más nyelvpárok tekintetében is kimutathatók, ezért a jelenség bizonyos mértékben általánosítható más nyelvekre és nyelvváltozatokra nézve, és további empirikus kutatásokkal kiegészíthető, árnyalható a jelenség leírása.

A megfigyelt jelentésszerkezeti módosulások több adatközlőnél és több településen jelentkeznek, ami a jelenség rendszeres előfordulását tanúsítja, valamint azt, hogy nem alkalmi interferenciajelenséggel van dolgunk: a bemutatott strukturális kontaktushatás több ige használatában is megmutatkozik.

Hivatkozások

- Ballagi = Ballagi Mór 1867–1872. *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest. (Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 1998.)
- Benő Attila 2014. *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Benő Attila 2017. Lexical borrowing, categorization and mental representation. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 9/3: 53–61.
- Benő Attila 2024. „Egy hónapát állatt az ágyba”. Igei jelentésszerkezetek módosulása az aktív kétnyelvűségben. In: Bodó Csanád – Szabó Gergely (szerk.): *A 22. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. (Megjelenés előtt).
- Benő Attila – Sófalvi Krisztina 2021. „...hogyan is neveződik?” A nyelvi hiány és a nyelvi bizonytalanság jelzésének módjai és formái a mezőségi kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban. *Erdélyi Múzeum* 83/3: 65–80.
- Benő Attila – Sófalvi Krisztina 2024. Mezőségi beszélők verbális repertoárja. In: Biró Enikő – Kommer Alois – Sárosi-Márdirosz Krisztina – Suciú, Sorin (szerk.): *Változó bölcsészettudomány – a 21. század nyelvi kihívásai*. Scientia Kiadó, Kolozsvár. (Megjelenés előtt.)
- Bergh, Gunnar – Ohlander, Sölve 2017. Loan translations versus direct loans: The impact of English on European football lexis. *Nordic Journal of Linguistics* 40/1: 5–35.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest. (Hasonmás kiadás: Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc–Nyíregyháza, 1999–. Elektronikus kiadások: Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2002. <http://mek.oszk.hu/05800/05887/>)
- DEX = Coteanu, Ion – Seche, Luizia – Seche, Mircea (szerk.) 2016. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Academia Română, Institutul de Lingvistică, București.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>
- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár+. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Field, Frederic W. 2002. *Linguistic Borrowing in Bilingual Contexts*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.

- Gerstner Károly 2003. Idegen nyelvek hatása magyar szavak jelentésére. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 57–62.
- Gerstner Károly 2024. Jelentések szétágazása rokon értelmű szavak származékában. (A jelen kötetben.)
- Gl. = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) 1984. *Régi magyar glosszárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haugen, Einar 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26/2: 210–331.
- Hegedűs Attila 2016. Nyelvjárás és nyelvi rendszer. *Magyar Nyelvjárások* 54: 5–12.
- Jarvis, Scott – Paavlenko, Aneta 2008. *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. Routledge, London/New York.
- Kontra Miklós 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. (Nyelvtudományi Értekezések 109.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lanstyák István 2006. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcönzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- MoMa = *Moldvai magyar korpusz*. <https://moma.nytud.hu>
- MMTnySz. = Péntek János (szerk.) 2016–2017. *A moldvai magyar tájnyelv szótára* 1–2. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- MTsz. = Szinnyi József 1893–1901. *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest.
- Navracsics Judit 2007. *A kétnyelvű mentális lexikon*. Balassi Kiadó, Budapest.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest.
- OrmSz. = Keresztes Kálmán (szerk.) 1952. *Ormánysági szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- Péntek János 2007. A *csinál* ige a moldvai magyar nyelvjárásban. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. aug. 22–24*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 207–210.
- Péntek János 2015. *Történetek a nyelvben a keleti végeken* I. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 141–148.
- Péntek János – Benő Attila 2020. *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Könyvkiadó, Kolozsvár/Budapest.

SzamSz. = Csűry Bálint 1935–1936. *Szamosháti szótár* 1–2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 2004.)

SzlavSz. = Penavin Olga 1968–1978. *Szlavóniai (kórogyi) szótár* 1–3. Forum, Újvidék. (2. kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 2000.)

Termini szótár = Benő Attila – Lanstyák István (főszerk.) 2010. *Termini magyar–magyar szótár és adatbázis*. Termini Kutatóhálózat.

<http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=searchbox>

ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benő Attila

Babeş–Bolyai Tudományegyetem

attilabe@yahoo.com

Részvételi kutatás és (táj)nyelvi szakértelem*

Bodó Csanád

1. Bevezetés

A nyelvi változatossággal való foglalkozásnak többféle módja van. A nyelvészek ezek közül – még ha a tudomány műveléseként kiemelkedőnek ismerjük is el – csak az egyik. Emellett és ettől jelentős részben függetlenül sokan és sokféleképp foglalkoznak azzal, amit mi, nyelvészek a nyelv változatosságaként nevezünk meg. A nyelvészeti antropológia egyik meghatározó jelenkori felismerése éppen arról szól, hogy a beszélés – beleértve ebbe annak mindenféle modalitását (a jelelést, az írást) is – elválaszthatatlan azoktól a metapragmatikai gyakorlatoktól, amelyek kísérik (Silverstein 2003; Agha 2007; Busch–Spitzmüller–Flubacher szerk. 2021; magyarul I. Bodó szerk. 2021). E tanulmányban arról számolok be, hogyan kapcsoltuk össze a nyelvészek és a nem nyelvészek nyelvi változatosságra irányuló tevékenységét és arról szóló szakértelmét egy részvételi kutatás keretében, amely a beszélés tájnyelvi sokféleségének megértésére irányult.¹

A részvételi kutatás társadalomtudományi megalapozását követően újabban jelent meg a nyelvészeti megközelítések között. Azt a kutatást nevezzük részvételinek, amely minél több résztvevő bevonására és a közös tevékenység iránt való elköteleződésük elmélyítésére a számukra releváns szinten törekszik (Bodó

Farkas Edit – Nemesi Attila László – Pintér Lilla (szerk.) 2024. *Levéltár – terepmunka – katedra. Születésnap kiadvány Hegedűs Attila tiszteletére*. PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 71–79.

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, a K131562 számú projekt keretében készült. Köszönetet mondok a kutatócsoportunk tagjainak a közös munkáért és a tanulmányban felvetett témákról folytatott beszélgetésekért, amelyek az itt kifejtetteket sokrétűen befolyásolták.

¹ A *tájnyelvi* kifejezést itt a szaknyelvi *nyelvjárás* szinonimájaként használom. Alkalmazását az indokolja, hogy a részvételi kutatás elköteleződést jelent a résztvevők nyelvéhez való közeledés iránt – erre lesz példa a tudománykommunikáció innovatív módjaként kidolgozott társasjátékunk is, amelyről e cikk szól. A minden beszélőt érintő nyelvi szakértelem koncepciójára I. többek között Rymes (2020); Bodó–Fazakas–Lajos (2022).

et al. 2022; Bodó et al. 2023). A közös tevékenység tartalmának és mikéntjének meghatározása is közösen és folytonos reflexióval kísérve történik. A nyelvi változatosság részvételi kutatása olyan célokat tűz ki maga elé, amelyek a résztvevők helyzetéből és törekvéseiből adódóan relevánsak a számukra, miközben támaszkodik minden résztvevő nyelvi szakértelmére. Az erre vállalkozó kutatás olyan tudást teremt meg, amely a résztvevők – nyelvészek és nem nyelvészek – életvilágában jelentőséggel bír, és ilyen módon a kutatás közvetlen hasznosulásával jár.

A következőkben bemutatom a moldvai Lészpeden folytatott részvételi kutatásunkat, amelyet a helyiekkel együtt Familyskolának nevezünk (a Familyskolát is magába foglaló tágabb kutatás részvételiségéről lásd még Fazakas–Barabás 2020; Lajos et al. 2021; Heltai 2023). E kutatás részeként a lészpediekkel együtt olyan nyelvi társasjátékot fejlesztettünk ki, amely a helyi nyelvi tudás mások számára való megjelenítését szolgálta. A részvételi kutatásunkat kísérő kritikai etnográfia alapuló elemzésemben arra mutatok rá, hogy milyen nyelvi szakértelmet kívánt meg a játék azoktól, akik játszottak vele, és hogy a játékosok nyelvi szakértelme miként alakult a játék során.

2. A Familyskola és A tiltott csángó sziget

Lészped különleges helyet foglal el a moldvai magyar–román többnyelvű települések között, mivel a második világháborút követően ebben a faluban volt a leghosszabb ideig, egészen az 1960-as évekig magyar nyelvű oktatás (Trunki–Bodó 2017). Ezt követően azonban csak a 2000-es évek elején kibontakozó Moldvai Csángómagyar Oktatási Program révén kezdődött meg újra rendszeresen a magyar nyelv lészpedi oktatása, amely azóta folytonosan jelen van a település életében (a programról l. Laihonen 2020; Laihonen–Peti 2020). Az egymás között javarészt románul beszélő lészpedi gyerekek számára az oktatásban való önkéntes részvétel heti néhány órás óvodai vagy iskolai foglalkozást jelent a román egy nyelvű kötelező oktatás kiegészítéseként.

A 2019–2023. között folytatott részvételi kutatásunk egyik projektjeként 2021-ben a magyarórákra járó gyerekek szüleivel együtt kezdtünk bele a *Familyskola* projektbe. A *Familyskola* olyan tevékenységek összefoglaló neve, amelyeket a lészpedi családok – szülők és gyerekek – és egyetemi háttérű kutatók – nyelvészek és társadalomtudósok – közösen folytatnak a magyaroktatás körül és arra együtt reflektáló, tudást teremtő közösség létrehozására. A *Familyskola* egyszerre családi és iskolai vagy még inkább tanulási folyamat, amely nem a nyelvész által előre kijelölt célok és kutatási kérdések mentén indult meg: ezeket a résztvevők együtt alakították ki, majd fogalmazták újra (és újra és újra) a projekt egymást követő szakaszaiban.

Második hosszabb együttműködésünket a lészpediekkal 2022 nyarán valósítottuk meg, nyolc lészpedi család, a kutatócsoport tagjai és a lészpedi gyerekek programjért felelős egyetemista önkéntesek részvételével. A táborban kialakított programunk sokrétű volt, és ennek részeként nyelvi tevékenységet is végeztünk: több alkalommal „magyarórákat” és „csángóórákat” tartottunk. A magyarórán nyelvész kollégáim azokkal a magyarul nem nagyon beszélő lészpediekkal foglalkoztak, akik magyar állampolgárságot terveznek igényelni, és ehhez a magyar hatóságok előtt magyar nyelvi készségeikről is számot kell adniuk (bővebben l. Heltai 2023). A magyarórák párvaként és azokkal időben párhuzamosan alakítottuk ki a csángóórákat, amelyeknek a célja az volt, hogy a lészpediek tanítsák a nyelvész és társadalomtudós kutatókat a helyi beszédmódokra. Több lészpedi bátran támaszkodott saját nyelvi szakértelmére, és magától értetődő természetességgel vette fel a csángóóra „tanítójának” a szerepét. Ezeken az órákon nyelvi szakértelmüket mozgósítva kezdtek bele a helyi nyelvi gyakorlatok bemutatásába.

A csángóórák egyik fő témája az volt, hogy a helyben komplex rendszert alkotó köszönések – helyi kifejezéssel: *szólítások* – rendjét igyekeztünk feltárni, és az erről való tudást azoknak is megmutatni, akik az órákon nem vettek részt (a lészpedi köszönések etnográfiai leírására l. Vargyas 2008). Ez a tudás – a vele való foglalkozás révén – az első pillanattól kezdve újabb és újabb rétegekkel gazdagodott. Az is beletartozott, hogy a budapesti kutató képes imitálni azt, ahogyan egy lészpedi a falu központja, azaz a csentru felé közelítő barátját megszólítja – ilyenkor a „*Béfelé mensz?*” köszönés dukál. Vagy ha valaki mellett elhaladva, aki éppen körtét szed a kertjében álló fáról, ugyanez a lészpedi így szólal meg: „*Még nyugodjon meg*” (értsd: 'Legyen ideje a pihenésnek is'). De az is része ennek a tudásnak, hogy miként lehet elmagyarázni másoknak e rendszert, amelyben a következő tényezőket figyelembe véve kell üdvözölni a másikat:

- a másikkhoz való viszony,
- a másikkal fenntartott kommunikáció nyelve,
- a másik által folytatott tevékenység, különös tekintettel a helyváltoztatás irányára (honnan jön vagy merre tart a másik),
- a másik tevékenységének közösségi értelmezése.

E szempontok közül az első a tegezés vagy a magázás (pontosabban: „*kendezés*”) közötti, a második a román vagy a magyar közötti választást határozza meg. A harmadik szempont a falu mentális térképén elfoglalt pozícióktól függően alakul: a faluban való helyváltoztatás irányát a *béfelé–kifelé* és a *felfelé–lefelé* ellentétek mentén lehet megnevezni. Ehhez hozzátartozik a negyedik szempontként említett tudás is arról, hogy például a megszólított hol lakik, és miért éppen abba az irányba tarthat, vagy éppen azt a tevékenységet folytatja, amely a köszönés és

a rá adott válasz révén legitimitást nyer (a kérdésként megfogalmazott megszólításra a válasz sokszor csak annyi: „*Igen*”).

Az elemzett szempontok alapján kialakított magyarázat önmagában kevésnek bizonyult a lézpedi szólítások megtapasztalásához, amit az is megnehezít, hogy mindazok, akiknek nincsen helyi nexusuk, kívül rekednek e köszönések körén. (Ebből adódik, hogy Lészpeden járva a másik megszólításának helyi imperatívuszától hajtva az idegeneknek vagy „*Jó napot!*”-tal vagy „*Bună ziua!*”-val köszöntünk.) A csángóórák tanítói fogalmazták meg azt a javaslatot, hogy társasjátékot készítsünk a helyi nyelvi gyakorlatok bemutatására, amelynek a figurái lézpediként tudják köszönteni a lézpedieket. A társasjáték első változata még a csángóórákon megszületett. Ehhez a falu térképét a Lészpedre beházasodott székelyföldi származású Márton Attila rajzolta meg, aki hosszú éveken át magyar nyelvet tanított a falubeli gyerekeknek, és a *Familyškola* kezdeményezőjeként támogató szerepet játszott a projektünkben. A játék első változatát először a csángóórákon, majd a tábor záróeseményén ki is próbáltuk.

A társasjátékot a későbbiekben továbbfejlesztettük. Nagyrészt az ivói tábor csángóóráinak résztvevőiből kialakult csapat dolgozott együtt a társasjáték új változatainak kidolgozásán. A *tiltott sziget* névvel magyarított *The forbidden island* című közismert társasjáték mintájára a játékunknak *A tiltott csángó sziget* nevet adtuk, azzal a játék keretét adó történettel, hogy az egy másik nyelv tengereiben süllyedő szigetként magyarul még beszélő Lészpedre nyelvi aktivisták érkeznek, akik kísérletet tesznek a falu megmentésére. Ez a kísérlet akkor sikeres, ha a helyiekkel válllvetve valósul meg; ehhez azonban úgy kell elnyerni a lézpediek bizalmát, hogy a játékosok elsajátítják a helyben szokásos köszönéseket. A játék során a sikeres, azaz helyben érvényesnek tekintett köszönések jutalma, hogy a falu egy-egy pontja (köztük a templom, a temető, a bolt) a víz alól a felszínre kerül, azaz megmenekül. A kollaboratív játék célja a több körön át érkező feladatok – egy-egy köszönési helyzet – megoldásán keresztül minél több falubeli helyszín felszínre hozása. Végző soron a játék a falu „megmentéséről” szól, de ez csak úgy történhet meg, ha a játékosok a részben román nyelvű köszönéseket is gyakorolják. Ennek az ellenmondásnak az értelmezésére a játékot követő és az alkalom szerves részét képező megbeszélés tesz kísérletet.

3. A játékkalkalmak

A játékkal több helyszínen játszottuk. Először két próbajátékot szerveztünk erdélyi egyetemi hallgatókkal, majd további két helyszínen összesen öt további játékkal tartottunk. A próbajáték még a lézpediek nélkül valósult meg, de a leg-

több alkalmon már jelen voltak. Helyi nyelvi szakértőként mutattuk be őket a játékosoknak, és ők voltak azok, akik megítélték, hogy a játékosok által adott köszönések megfelelnek-e a helyi nyelvi gyakorlatoknak. Emellett a játék végén ők döntöttek el, hogy a játékosok milyen szintre jutottak el a lészpedi köszönések megismerésében.

A játék menete a következő volt: először röviden felvázoltuk a falu nyelvi helyzetéről a tudnivalókat, kiemelve a többnyelvűséget érő változásokat és a gyerekek román egynyelvűségét. Ezt követően megismerkedtünk Lészpeddel és azokkal a helyszínekkel, amelyek a játék során a találkozások terét adják. Röviden bemutattuk a köszönések rendszerét, néhány példával szemléltetve, hogy mire kell figyelni, amikor két lészpedi találkozik egymással. A játékosok ezután egy-egy figurát választottak (például 8 éves fiút vagy idős asszonyt), akinek a nevében az általuk húzott kártyákon szereplő információk alapján (kit szólít meg a figura és milyen helyzetben) négyféle lehetséges köszönés közül kellett megnevezni a megfelelőt.

Terepmunkanaplónkban olvasható leírásunk szerint a két különböző napon tartott próbajátékok során a nyelvi változatossághoz kapcsolódó számos metanyelvi észrevétel megfogalmazódott:

A hallgatók mindkét alkalommal igyekeztek a saját nyelvi erőforrásaikra támaszkodva megfejteni számukra ismeretlen szavakat, kifejezéseket, ilyen volt második nap a *nuntás*, illetve a *percel*. Az utóbbiról – vagy inkább a *percel*-ről – kiderült, hogy Erdély különböző pontjain nagyon különböző dolgokat jelenthet: egyik helyen 'megy', másik helyen 'szerelmeskedik' a jelentése. Itt először az sem segített, hogy a kártyán a szó után zárójelben szerepelt a budapesti *szotyizik* változat is. A fordító szakosok többször explicit módon megfogalmazták, amikor valamilyen szabályszerűséget véltek felfedezni a köszönések rendszerében (pl. „mindig kérdéssel köszönnek”). Ezzel a többieket is segítették, tehát a játék kollaboratív jellegét erősítették. A fordítósok magabiztosabbak is voltak a románnyelv-tudásukban, mint a kommunikációsok, és oda is figyeltek a román nyelvi elemek jelentésére (magázódás, többes szám).

Többször reflektáltak arra, hogy ahol ők élnek (pl. [az egyik játékos] esetében a [z egyik székelyföldi kistrégióban], ami szinte teljesen színmagyar), az a kétnyelvű köszönési mód, amit például Marosvásárhelyen használnak a magyar közösség tagjai, társadalmilag nem elfogadott: aki így köszön, azt megszólják. Ez a kétnyelvű köszönés („Jó napot, bună ziua!”) azt a célt szolgálja, hogy lehetőséget adjon a beszélgetőtársnak

jelezni, hogy milyen nyelven folytathatják a beszélgetést (a válasz nyelvének függvényében váltanak románra vagy magyarra). (Kollaboratív terepmunkanapló, 2023. június 21–22.)

A válaszlehetőségeket mérlegelve a játékosok saját nyelvi világukhoz kapcsolják a kevésbé ismerős kifejezéseket, például a *nuntás* 'lakodalmas' és a *percel* '(pl. tők- vagy napraforgómagot) ropogtat, rágsál' (ÚMTsz.) szavakat. A játékosok saját nyelvi szakértelmükre támaszkodnak, amikor a régiségben és a mai magyarországi tájnyelvben előforduló *percen* 'moccan, mozdul' (TESz.), 'sercen, fröcscsen' (ÚMTsz.) és a *perceg* 'gyenge, kopogtatásszerű zörejt vagy halkabb kaparászást, sercegést hallat' (mindkét i. m.) szócsaládjához feltehetőleg ugyancsak odatartozó *percel* párhuzamaként említik a *percel* jelentéseit, még ha az utóbbit csak az alaki hasonlósága kapcsolja is össze a lészpedi szóval. Az itt mozgósított nyelvi szakértelem a hasonlóságok és különbségek összjátékát teremti meg, amihez képest a „mindig kérdéssel köszönnek” kitétel mintha csak a különbségtételre irányulna, de a játékkalkulát közvetlenül követő megbeszélés során már árnyalódott, ahogyan a játékosok viszonyultak a jelenséghez.

Az egyik játékos a lészpedi szólítások gyakori kérdő formáját különösnek látja: szerinte „*[m]ikor megkérdik konkrétan, hogy mit csinál, úgy, hogy látja, de úgy kérdi meg, az, az fura, igen*”². Ezt erősíti meg egy másik játékos a „*tők fölösleges, tényleg*” kitételrel. A beszélgetést vezető kollégám, Fazakas Noémi kérdésére, hogy mégis mi lehet e kérdések funkciója, az itt elsőként idézett játékos válasza ez volt: „*[v]égül is mi is megkérdezzük, mi is, azt is, hogy felkeltél? De közben látom, az ember, hogy fel van kelve, mégis megkérdem, hogy felkeltél? Vagy ha leesik, leestél? De látom, hogy leesett, úgyhogy valószínűleg ehhez hasonló*”. A párhuzam felismerését követően a „*tők fölösleges*” értékelést megfogalmazó játékos is megerősítő módon viszonyul az elhangzottakhoz, és azt teszi hozzá, hogy „*[h]át nálunk a faluba' ez a funkció. Nah hol voltál? Merre jártál? Vagy jöttél? Vagy valami, és akkor így. Az azért, hogy kicsit beszélgessünk, mert ha csak azt mondom, hogy igen, akkor az úgy nem...*” – a félbehagyott megnyilatkozást Fazakas Noémi fejezi be: „*[a]z gyanús*” –, majd a játékos így folytatja: „*[g]yanús, igen. És szerintem az megmaradt abból az időből, amikor így beszélgettek egymással az emberek, és legtöbben ismerték egymást a faluba*”. A beszélgetés így elvezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a saját közegükben élő beszédmódok is mutatnak olyan sajátosságokat, mint az első pillantásra „*furának*” és „*feleslegesnek*” tekintett lészpediek.

² Ez és a következő idézetek az egyik próbajáték során és az azt követő beszélgetés során készített hangfelvétel átiratából származnak.

A köszönések kérdő formájától eltérő értékelés kapcsolódott ahhoz, ahogyan a játékosok azok nyelvét értelmezték. Mint az idézett terepmunkanapló-részlet második felében látható, a lészpedi köszönések többnyelvűségét ugyan hasonlóan tekintették a marosvásárhelyi kétnyelvű köszönéshez, de mindkettőhöz kapcsolódóan negatív hozzáállásról számoltak be azok a játékosok, akik magyar egy nyelvű közegben szocializálódtak. A román nyelvet is magukba foglaló lészpedi nyelvi gyakorlatok negatív megítélését nemcsak a próbajátékok során tapasztaltuk meg, hanem a későbbiekben is, amikor a 32. Bálványosi Nyári Egyetem és Diák-tábor (röviden: Tuszványos) egyetemi sátrában és egy közeli vendéglátóipari helyszínen lészpedi nyelvi szakértőinkkel kiegészülve a javarészt erdélyi fesztiválzókkal játszottuk el *A tiltott csángó szigetet* (Tuszványosról mint a nyelvészeti etnográfiai kutatás helyszínéről vö. Barabás 2022, 2023). A köszönések többnyelvűségének gyakorlatairól a játékosok nemegyszer kritikát fogalmaztak meg. Ez pedig rámutatott arra, hogy a játék keretként elgondolt „nyelvmentés” koncepciója többek számára a nyelvi gyakorlatokat felülíró ideológia, amely nehezen egyeztethető össze a saját nyelvi világnak a más nyelvi rétegekben – a szókészletben és a pragmatikában – a lészpediekkal fellelt hasonlóságával.

4. Összegzés

Tanulmányomban néhány példát mutattam arra, hogyan alakul a résztvevők nyelvi szakértelme egy olyan közös tevékenység során, amely játékos formában nyelvi kérdések körül forog. Volt példa arra, hogy a résztvevők a nem nyelvész szakértelmüket felhasználva azonosítottak egymással etimológiai kapcsolatban nem álló nyelvi elemeket, amelyek közül az egyik ismerős, a másik ismeretlen volt. Arra is találtunk példát, hogy a beszélők a számukra először különöst össze voltak képesek kapcsolni saját tapasztalataikkal, és megértő hozzáállást kialakítani a nyelvi gyakorlataikban is jelen lévő „felesleges” nyelvi formák iránt. Végül utolsó példánk arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyelvi változatosság megjelenési formáinak megítélése negatív is lehet, ha a résztvevők a jelenség ismertsége ellenére vagy éppen annak hatására ideológiai kapcsolatot teremtenek a beszélés módja és a negatívan megítélt beszélő között. E kapcsolat szociolingvisztikai kritikája túlmutat egy nyelvi játék keretein.

Hivatkozások

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Barabás, Blanka 2022. The complexities of the field in a linguistic ethnographic research. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 14/3: 143–156.
- Barabás, Blanka 2023. The language of authenticity in Hungarian-Hungarian encounters. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 15/3: 104–117.
- Bodó, Csanád – Barabás, Blanka – Fazakas, Noémi – Gáspár, Judit – Jani-De-metriou, Bernadett – Laihonen, Petteri – Lajos, Veronika – Szabó, Gergely 2022. Participation in sociolinguistic research. *Language and Linguistics Compass* e12451. <https://doi.org/10.1111/Inc3.12451>
- Bodó, Csanád – Barabás, Blanka – Botezatu, Isabela – Fazakas, Noémi – Gáspár, Judit – Heltai, János Imre – Laihonen, Petteri – Lajos, Veronika – Szabó, Gergely – the Csercsetáre-Invitees 2023. Participatory sociolinguistics across researchers’ and participants’ language ideologies. *Critical Inquiry in Language Studies, Latest Articles*. <https://doi.org/10.1080/15427587.2023.2288814>
- Bodó Csanád – Fazakas Noémi – Lajos Veronika 2022. Részvételi szociolingvisztika. In: Karmacs Zoltán – Márku Anita – Máté Réka (szerk.): *A határ mint konvergáló és divergáló tényező a nyelvben. Tanulmányok a 21. Élőnyelvi Konferenciáról*. Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Intézet, Törökbálint. 68–81.
- Bodó Csanád (szerk.) 2021. Nyelvészeti antropológia és etnográfia. *Replika* 119–120: 119–262.
- Busch, Brigitta – Spitzmüller, Jürgen – Flubacher, Mi-Cha (szerk.) 2021. Language ideologies and social positioning: Structures, scales, and practices. *International Journal of the Sociology of Language* 272. (Tematikus szám.)
- Fazakas, Noémi – Barabás, Blanka 2020. Reinventing linguistic ethnographic fieldwork during the Covid-19 pandemic. *Hungarian Studies Yearbook 2*: 113–122.
- Heltai János Imre 2021. Részvételiség és szociolingvisztika. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 21/2: 21–34.
- Heltai János Imre 2023. A moldvai többnyelvűség és a társadalmi részvétel lehetőségei. *Pro Minoritate* 2023/2: 79–90.
- Laihonen, Petteri 2018. A moldvai csángómagyar oktatási program kutatása és támogatása vizuális módszerekkel. In: Tódor Erika-Mária – Tankó Enikő – Dégi Zsuzsanna (szerk.): *Nyelvhasználat, nyelvi tájkép és gazdasági élet 1*. Scientia, Kolozsvár. 15–27.

- Laihonen, Petteri 2020. Transzlingválás és a moldvai csángómagyar oktatás. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 504–516.
- Laihonen, Petteri – Peti Lehel 2020. A moldvai csángómagyar oktatás nyelvi céljai a tanárok szempontjából. *Ethnographia* 131: 684–710.
- Lajos Veronika – Gáspár Judit – Szabó Gergely 2021. „Kihúztuk a lábunk alól a szőnyeget!” Egy Covid-19 járvány kezdetén indult moldvai részvételi kutatás tapasztalatai. *Tabula* 22/1: <https://doi.org/10.54742/tabula.2021.1.02>
- Rymes, Betsy 2020. *How We Talk about Language: Exploring Citizen Sociolinguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Silverstein, Michael 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23/3–4: 193–229.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. + 1984. *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trunki Péter – Bodó Csanád 2017. *Inspectorul școlar raportează – Învățământul de stat român în satele maghiare din Moldova. A tanfelügyelő jelenti – Román állami iskolázás a moldvai magyar falvakban*. Kriterion Könyvkiadó – Pro Rurális Egyesület, Kolozsvár.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vargyas Gábor 2008. „Lefelé jártak?” Kapcsolattartó beszédaktusok Lészpeden. A moldvai csángók „beszédnéprajzához”. In: Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 333–356.

Bodó Csanád

Eötvös Loránd Tudományegyetem

bodo.csanad@elte.btk.hu

Szadai nyelvjárási jelenségek az ezredfordulón

Cs. Nagy Lajos

1. Bevezetés

Ünnepeltünk „Palóciában” nevelkedett – ami kiderül két kiváló kismémedi tájszógyűjteményéből (Hegedűs 1992, 1996) –, ezért köszöntésként gyermekkori emlékeket is hihetőleg megidéző mikrotanulmánnyal kívánok neki nyugodt, boldog, jó egészségben eltöltendő éveket!

Szada a nyelvjáráskutatási szakirodalom tanúsága szerint a déli palóc nyelvjárástípushoz tartozik. Imre Samu *A magyar nyelvjárások atlasza* (MNYA.) anyaga alapján végzett kutatásaira támaszkodva a déli palóc nyelvjárástípus területét Pest megye északi, Nógrád megye déli és Heves megye délnyugati részében határozza meg (vö. Imre 1971: 355). Juhász Dezső (2001: 5. melléklet) az újabb vizsgálatokat figyelembe véve a palóc régió déli tömbjében megkülönböztet déli palóc, valamint Eger vidéki nyelvjárás csoportot. A térképmelléklet szerint Szada egyértelműen a déli csoportba tartozik. Hegedűs Attila erről a területről megállapítja, hogy „a nyelvjárás átmenetinek tekinthető, ugyanis három nyelvjárástípus: a palóc, a dunántúli és a déli határán fekszik, legerősebben palóc hatások figyelhetők meg...” (Hegedűs 1992: 10).

A továbbiakban az idősebbekkel 2001-ben készített hangfelvételek és a más korosztálybeliektől is kikérdezett kérdőív adatai alapján veszem sorra a szadai nyelvhasználat legjellemzőbb hangtani és alaktani sajátosságait. Olykor igen nehéz elhatárolni egymástól a hangtani és az alaktani jelenségeket, ugyanis a szótőben lejátszódó hangtani változások nemegyszer alaktaninak is tekinthetők, s fordítva: a toldalékokban végbemenő változások egyben hangtaniaknak is fölfoghatók. A leírt hangtani és alaktani jelenségekre adott példákat nyelvjárási lejegyzéssel közlöm.

2. Hangtani jelenségek

Szada nyelvjárása már erősen átmeneti jellegű, hiszen több dunántúli és déli típusú sajátosságot is tartalmaz, s meghatározó a főváros közelsége is.

- Az *i*-zés ma is jellemző a faluban egyrészt a birtokos személyjel *-e*, *-je* változataként todalék előtt: *felén ~ felin*, *idejére ~ idejire*, *kezébe ~ kezibe*, másrészt pedig *é*, valamint *ë* helyén: *csépel ~ csípel*, *kötén ~ kötín*, *szegény ~ szegíny*; *főcsépërëttünk ~ főcsipërëttünk*.

- Az *ö*-zés ingadozást mutat. A *kell* igében és múlt idejű alakjában még erősen él: *köll*, *köllött*. Az *l* előtti *ö*-zés is alig fordul elő: *bíbel ~ bíböl*. Néha hangsúlyos helyzetben is érvényesül ez a jelenség: *söpör*, *söprő*.

- Az *ly* nem önálló hang. Általános a *j* ejtése a helyén: *hejez*, *pendej*. Az *l* palatális ejtése néhány szóban még utal az egykori *ly*-re: *gerebl'e*, *nyoszol'a*, *ol'an*, *sarogl'a*.

- Az *ol*, *el*, *öl*, *ül* hangkapcsolatból az *l* pótlónyúlásos kiesése gyakori: *volna ~ vóna*, *elvallalt ~ ëvallät*, *sparhelt ~ sparhët*, *pörkölt ~ pörköt*, *nélkül ~ nélkü*, *örültünk ~ örútünk*. Az *-l* képző, valamint az *-l* igei személyrag viszont általában megmarad: *lehegyel 'a szőlőhajtás hegyét letöri'*, *nézel*.

- Általános a *-t* tárgyrag és a *-k* többesjel előtt a középzárt tövéghangzó: *kazalokot*, *lábukot*, *lovakot*, *minkët*, *ököt*.

- Az *ó*, *ő*, *é* helyén általában nem áll kettőshangzó, tehát például nem *póusta* vagy *puosta*, *lőü* vagy *lüö*, *kéiz* vagy *kiéz*. Csak elvétve találkozunk az idősebbek beszédében egy-egy kettőshangzóval: *tarlóu*, *kaparék*, *miérges*, *testviérek*.

- Az *a* hang ajakkerekítéses, az *á* ajakréses ejtésű. Az *a* esetében még fölfedezhető az ajakréses ejtismód: *akkor*, *báromfi*, *tákárgättá*. Az *á* kiejtése ma már megegyezik a köznyelvivel.

- Az *e* hang ejtése zártabb a köznyelvinél, általános az *ë* használata: *ëggy*, *ëmbër*, *gyërëk*, *mindën*.

- Gyakori a szóvégi *s* nyúlása a melléknevek todalékolt formáiban: *évessek*, *osztájossok*, *szabájossan*.

- Az *l*, *r* és a *j* azonszótagbeli magánhangzót nyújtó hatása csak néhány szóban mutatkozik meg: *gyümölcs*, *örülünk*; *tärt*, *vakārcs*; *pějva*.

- Az *ny* hang szóvégi helyzetben depalatalizálódhat: *asszony ~ asszon*, *bizony ~ bizon*, *kötény ~ kötén*.

- Előfordul *a > o* hangváltozás: *kamra ~ komra*, *asztán ~ osztán*, az ellenkezője, az *o > a* váltás még ritkább: *kolbász ~ kalbász*.

- Az *o* helyén valamivel gyakrabban jelentkezik az *u*: *ahol ~ ahun*, *gondolni ~ gondúni*, *sonka ~ sunka*, *vánkos ~ vánkus*.

3. Alaktani jelenségek

- Az *-n* határozórag szóvégen rendre megnyúlik: *azonn, nyáronn, Pestenn, téleenn, utánn, végénn*.
- A *-ból, -ből* határozórag gyakran *-bú, -bű*, de előfordul *-bul, -biül* is: *abból ~ abbú ~ abbul, bálból ~ bálbú ~ bálbul, keziből ~ kezibű ~ kezibiül*.
- A *-val, -vel* rag ma általában hasonult formában él, de elvétve még hasonulás nélküli alakokkal is találkozni: *kézzel ~ kézvel*.
- A *-kor*, valamint a *-szor, -szer, -ször* határozóragok változata a *-kó*: *akkó, tavaszgó*, valamint a *-szó, -szé, -sző*: *hatszó, hétszé, elősző*. A *-hoz, -hez, -höz* határozóragnak korábban csak két alakváltozata élt: *ahhoz ~ ahó, házakhoz ~ házakhó*, illetve: *cséphez ~ cséphő, géphez ~ géphő*.
- A főnévi igenév *-ni* képzője a palatalizáció különböző fokozatait mutatja: *dolgozni ~ dolgozn'i ~ dolgoznyi, gyomláni ~ gyomlán'i ~ gyomlányi, ültetni ~ ültetn'i ~ ültetnyi*.
- A *-va -ve* határozói igenévképző *v*-je néhány szóban még teljesen hasonul az ige tövégi mássalhangzójához: *be vótak kerítve ~ be vótak kerítte, rakva ~ rakka, sebésédve ~ sebésédde*.

4. Szókincsvizsgálat

A településen aktív indirekt módszerrel végeztem gyűjtést. A 113 tételt tartalmazó kérdőív összeállításához figyelembe vettem a Szadáról megjelent néprajzi kiadványokat, valamint *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. anyagát. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy a korábbi anyagokból a faluközösség életére legjellemzőbb fogalmak közül melyeknek ismerik, illetve melyeknek használják ma is a megnevezését, valamint mely fogalmaknak nem ismerik a nevét, vagyis amelyek alapján lexikai szempontból mini hiányszótár készíthető. Mintaként Hegedűs Attila *Kisnémedi tájszótára* szolgált a különbséggel, hogy ő hatalmas korpuszsal, az ÉKsz.¹ anyagával dolgozott (vö. Hegedűs 1996: 6). A kérdéseket a következő, a mindennapi életnek megfelelő fogalomkörökbe osztottam: 1. aratás, cséplés; 2. a ház és részei, berendezései; 3. konyhai eszközök; 4. rokonság; 5. ruházatkódás; 6. sütés-főzés; 7. szőlőművelés; 8. egyéb. Témakörönként csoportosítva az alábbi fogalmakat ismerik az adatközlők:

1. Aratás, cséplés: *cséplőgép, gyalogos kukorica, kaparéék, nagygereblye, pap* ('legfelső kéve'), *pelyva, rozs, takaró, tüskeborona*.

2. A ház és részei, berendezései: *ágy, elsőszoba, hátsószoba, tornác, kamra, kilincs, kivetett ágy, kötél, padlás, padlásfölgjáró, párna, párnatok, saroglya, szarufa, vályog*.

3. Konyhai eszközök: *bádog, bögre, fazekas, kanál, kenyérlapát, szénvonó, tűzhely, zacskó.*

4. Rokonság: *anyatárs, apatárs, fiú, legény, nagyanya, nagyapa.*

5. Ruházkodás: *bécsi szoknya, berlinerkendő, bőrkötény, ellenzós sapka, gatyakorc, habos kötény, kacabajka, kapca, kötő, melles kötény, mizli, patentharisnya, pendely, pohár, pruszlik, rékli, spanglis cipő, szállongó.*

6. Sütés-főzés: *abált szalonna, bujakalács, disznósajt, forgácsfánk, forradás [a kenyéren], gánica, göldény, görhöny, kenyér, kockatészta, kolbász, kortyogós galuska, krumplinudli, pörkölt, reggeli, sárgája [a tojásé], sonka, sütittem, töltött káposzta, vakarcs, vetés [kenyéré].*

7. Szőlőművelés: *borseprű, csomoszolófa, első kapa, fasutyu, fertály, harmadik kapa, kármentő, kantárfa, kifakad a szőlő, lehegyezés, lévő, lévőfertály, pap 'a legfelső vastag falap a borsajtóban', sereng, sutyul, szőkéje.*

8. Egyéb: *bíbel, elrúgja az anyja, hápog, kiszakad az iskolából, kolesz, kotyog, krikog, leveri az anyját, megzárul, palozsna, sütitők, vertyog.*

A következő fogalmakat nem ismerik az adatközlők:

1. Aratás, cséplés: *nyomórúd* (a szekér tetején a szalma és a széna leszorításához kötelet használtak).

2. A ház és részei, berendezései: *ollófa* (a mai házépítésnél ezt a szerkezeti elemet már nem használják), *sutyus kunyhó* (a szőlőben lévő, ritkán lakóházzá alakított épület elvesztette funkcióját).

3. Konyhai eszközök: *kenyérdagasztó kendő* (arra még emlékeznek az idősebbek, hogy otthon süttették a kenyeret, de emlékezetük szerint csak *kenyérruhát* használtak – annak azonban más volt a szerepe: azzal takarták le a szakajtóban a bedagasztott kenyeret), *seggen ülő fazék* (a tűzhely felépítésének, szerkezetének a megváltozásával a korábbi keskenyedő fenekű, kúp alakú fazekat fölváltotta a széles fenekű fazék, amelyet a tűzhely tetejére állítottak).

4. Rokonság: –.

5. Ruházkodás: *allé nyak* (a papok reverendájának a nyakához hasonlító gallér kiveszett a használatból), *kővasaló* (ez a fajta vasaló már igen régen nem használatos, a *szenes vasalóra* azonban még emlékeznek).

6. Sütés-főzés: –.

7. Szőlőművelés: *második kapa* (a szőlőt szükség szerint kapálják, de külön neve a közbülső kapálásnak nincs).

8. Egyéb: –.

Ezt a részt összegezve megállapíthatjuk, hogy a 113 valóságos fogalomból 105-öt (92,92%) ismernek az adatközlők, 8-at (7,08%) pedig nem.

Vizsgáljuk meg most az adatokat a másik oldalról! Azt a kérdést tesszük föl, hogy hány szót ismernek a 105 fogalom megnevezésére, illetve milyen más megnevezéseket használnak az adott fogalmak jelölésére.

Témakörönként csoportosítva az egyes fogalmakra a következő – egyszerűsített nyelvjárási lejegyzéssel közölt – megnevezések és a / vonal után álló alakváltozataik fordulnak elő:

I. Aratás, cséplés:

1. cséplőgép: *cséplőgép, tűezsgép*; 2. gyalogos kukorica: *gyalokkukorica*; 3. kaparék: *kaparék/kápáréik*; 4. legfelső kéve: *pap, papkéve/pápkéve*; 5. nagygereblye: *nagybőgő, aratógereble/aratógerebl'e*; 6. nyomórúd: –; 7. pelyva: *pějva/pėjva, péva*; 8. rozs: *rozs*; 9. takaró: *takaró, takarófa*; 10. tüskeborona: *tüskészborona, faborona, tövizsborona, vesszőborona*.

II. Ház és részei, berendezései:

1. ágy: *ágy*; 2. kivetett ágy: *kivetett ágy, nyoszoja, nyoszol'aágy, nyoszojóágy*; 3. elsőszoza: *elsőszoza, ësőház*; 4. hátsószoza: *hátsószoza, hátsóház*; 5. tornác: *tornác, gang, hambit, házajja*; 6. kamra: *kamra/komra*; 7. kilincs: *kilincs*; 8. kötél: *kötél*; 9. ollófa: –; 10. padlás: *padlás/pallás*; 11. padrajáró: *pallásfőjáró, feljázat, fejjáró*; 12. párna: *párna, vánkös/vánkös*; 13. párnatok: *angin, ciha*; 14. saroglya: *rácsos ajtó, sarogja/saragla/sarogl'a*; 15. sutyus kunyhó: –; 16. szarufa: *szarufa*; 17. vályog: *vályog/vájog/vál'og*.

III. Konyhaeszközök:

1. bádög: *bádög, plé*; 2. bögre: *bögre/bëgre*; 3. fazekas: *fazëkas*; 4. kanál: *kanál/kaná*; 5. kenyérdagasztó kendő: –; 6. kenyérlapát: *lapát, kënyérlapát, sütőlapát, kënyérsütő lapát, vetőlapát*; 7. szénvonó: *szëmvonó, szëmvonó*; 8. seggen ülő fazék: – 9. tűzhely: *pór, vaspór, sparhét/sparhelt*; 10. zacskó: *zacskó, stanicli/stanyicli/tanyicli/tanyiszli*.

IV. Rokonság:

1. anyatárs: *anyatárs, nászasszony/nászasszon*; 2. apatárs: *nász, nászuram*; 3. fiú: *fíjú, gyërek/gyerëk*; 4. legény: *leginy/legin, legényembër*; 5. nagyanya: *sziüle, szülike, édessziüle, mama, nagymama, nagyí*; 6. nagyapa: *apóka, papa, papus, nagyapa, nagypapa*.

V. Ruházkodás:

1. allé nyak: –; 2. bécsi szoknya: *bécsi szoknya, bécsi piros*; 3. berlinerkendő: *beliner/belliner, belinerkendő/bellinerkendő, mellekkendő*; 4. bőkötény: *bőkötín, ráncos kötín*; 5. ellenzös sapka: *simlíderes sapka, siltes sapka, micisapka*; 6. gatyakorc: *korc, gatyakorc*; 7. habos kötény: *csiszolt kötény, habos kötény*; 8. kacabajka: *kacabajka, bekecs*; 9. kapca: *kapca*; 10. pruszlik: *pruszlik*; 11. kővasaló: –

12. kötő: *kötény/kötiny*; 13. melles kötény: *kötiny, mejjes/melles kötény*; 14. mizli: *mizli/mizli*; 15. patentharisnya: *patentharisnya*; 16. pendely: *penděj/penděl/pendőj/pendöl/pendő*; 17. pohár: *pohár*; 18. rékli: *rekli/rékli*; 19. spanglis cipő: *panglis/spanglis cipő*; 20. szállongó: *szállingó, szállongó*.

VI. Sütés-főzés:

1. abált szalonna: *abátszalonna, állaszalonna, tokaszalonna/tokaszalonná*; 2. bujakalács: *bujakalács*; 3. disznósajt: *sajt, disznósajt, pucor, kizsgömböc*; 4. forgácsfánk: *herőke, forgácsfánk*; 5. forradás [a kenyéren]: *ragáncs*; 6. gánica: *ganca*; 7. gölödény: *gölödén/gölödin*; 8. görheny: *görheny, krumpligörheny*; 9. kenyér: *kényér*; 10. kockatészta: *kockatészta, haluska, laska, sifli*; 11. kolbász: *kalbász/ kolbász/kóbász*; 12. kortyogós galuska: *kortyogós galuska*; 13. krumplinudli: *anygyalbögyölő, monyóka, núdli/nyúdlí/nyúdi*; 14. pörkölt: *pörkölt/pörkőt*; 15. reggeli: *früstök, reggeli*; 16. sárgája [a tojásé]: *sárgája*; 17. sonka: *sonka/sunka*; 18. sütöttem: *sütöttem*; 19. töltött káposzta: *takart, takartos káposzta, tötöt káposzta*; 20. vakarcs: *vakarcs*; 21. vetés [kenyéré]: *bevetés*.

VII. Szőlőművelés:

1. borseprű: *söprű/söprő*; 2. csomoszolófa: *csomoszoló, döngölő, sujok*; 3. első kapa: *nyitás*; 4. második kapa: –; 5. harmadik kapa: *érés alá kapálás*; 6. fasutyu: *sutyu/sutyú, prés*; 7. fertály: *fertáj*; 8. kármentő: *kármentő*; 9. kantárfa: *ászok, ászokfa, söntérfa*; 10. kifakad a szőlő: *fakad, kifakad, kifakad a szőlő, mekpattan*; 11. lehegyezés: *hegyelés, lehegyelés*; 12. lévő: *lévó*; 13. lévőfertály: *akoló*; 14. pap: *nyomatékfa*; 15. sereng: *fatty, hónajj, sereng*; 16. sutyul: *sutyul/sutyú*; 17. szökéje: *ajjabor csíger, kapázsbor, lőre*.

VIII. Egyéb:

1. bibél: *biböl*; 2. elrúgja az anyja: *elrúgja az anyja*; 3. kiszakad az iskolából: *kiszakad az iskolából*; 4. kolesz: *kordé/kordéj, kolesz*; 5. kotyog: *kodál, kotyog*; 6. krikog: *krikog*; 7. leveri az anyját: *leszítja*; 8. megzárul: *mekzárul*; 9. palozsna: *maktalan tojás, polozsna, záptojás*; 10. retyeg: *hápog*; 11. sütőtök: *sütőtök, sütni való tök, úritök*; 12. vertyog: *kotyog*.

A felsorolt adatokat áttekintve azt állapíthatjuk meg, hogy az ismert fogalmak között vannak olyanok, amelyek megnevezésére mindössze egyetlen, másokra azonban több, akár négy-öt lexéma (szó, szókapcsolat) is előfordul a nyelvhasználók körében, vagyis erősen eltérő a fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága. A teljes tagoltsági skála bemutatása helyett itt most csak a két szélsőértéket mutatókra térhetek ki, nevezetesen a tagolatlanokra és az erősen tagoltakra, valamint a közepesen tagoltakra.

a) **Tagolatlan** a megnevezési rendszere azoknak a fogalmaknak, amelyek a mindennapi munka, ruházkodás, táplálkozás, építkezés stb. során a legalapvetőbb eszközöket, például anyagokat, ételeket, növényeket jelentették, illetve jelentik a faluközösség számára. Vannak ezek között a mai nyelvhasználatból kivészoban lévők (*fertály* 'hordóra való tölcser', *gyalogos kukorica*, *kortyogós galuska*, *lévófertály*, *pohár* 'a hajviselet eleme', *spanglis cipő*, *szénvonó* stb.), s vannak ma is központi szerepet betöltők (*ágy*, *borseprő*, *bögre*, *gánica*, *gölldény*, *kármentő*, *kilincs*, *kötél*, *krikog*, *megzাপul*, *pruszlik* stb.)

b) **Erősen tagolt** a szadai nyelvhasználatban a *nagyanya* (*szüle*, *szülike*, *édesszüle*, *mama*, *nagymama*, *nagyi*) és a *nagyapa* (*apóka*, *papa*, *papus*, *nagyapa*, *nagypapa*) fogalom megnevezési rendszere. Egymás mellett élnek a régi és a mai megnevezések. E két fogalom tagoltságát a kedveskedő, becéző formák használata eredményezi. Ez a sok változat tükrözi a nemzedékek közti meghitt viszonyt is.

c) Egy közbülső tagoltsági kategóriába, a **közepesen tagolt**ba sorolhatjuk azokat a fogalmakat, amelyeknek a megnevezési rendszerét három-négy szó (szókapcsolat) alkotja. Az egyes elnevezések a fogalomnak más-más elemét, lényeges jegyét emelik ki: formáját, funkcióját, színét, anyagát, készítési módját, felhasználását. Például a *tüskeborona* fogalmának a jelölésére használt megnevezések egyike általában az eszköz anyagát tartja fontosnak (*faborona*), a többi pedig a fa egyéb sajátosságát – amitől egyáltalán alkalmas a boronálásra – hangsúlyozza: *tövisborona*, *tüskeborona*, *vesszőborona*. Az *abált szalonna* fogalmának az elnevezéseiből az *állaszalonna* és a *tokaszalonna* az étel eredetére utal, az *abált szalonna* pedig az étel elkészítési módjára. A példákat még sorolhatnánk tovább, de ennyiből is minden bizonnyal világos, hogy miért lehet egy adott fogalomnak több megnevezése.

5. Szövegmintá

A fentiekben csak néhány szadai nyelvhasználati jellegzetességet mutattam be, melyekből azonban óvatosan következtethetünk az ezredforduló nyelvjárási sajátosságaira. A következő szövegrészletekből a nyelvhasználati tényeken túl némi képet kaphatunk a falu korábbi életéről, gazdálkodásáról, szokásairól.

Adatközlő: T. I-né sz. S. E.

Születési éve: 1921

Születési helye: Szada

A felvételt készítette és lejegyezte: Cs. Nagy Lajos

A felvétel időpontja: 2001. március 13.

A szövegben használt jelek:

Ak. = adatközlő

Gy. = gyűjtő

| = hosszú szünet

⏏ = rövid szünet

... = félbehagyott szó vagy mondat

[...] = a lejegyző megjegyzése

Ak.: Háborù vót, szegény család vótunk, négyen vótunk testvérek, | apám napszámbul élt, nehéz vót minkét ētartani. De nekünk is dógozni köllöt, mihent, | mihent csak főcsipērēttünk, mert nem jutot ruhára háború utánn, szegēnyiség vót. | És | hát | a szánkózni nagyon szērēttünk, és apám mindig össze'törtē gyērēkek, bátyájimnak a szánkóját, mer hogy a csizmánk ne szakaggyon ē [Nevet], mer nehéz vót a | lábbelivétel is [Nevet]. Hát mikó má nagyobbak vótunk, akkó bejártunk a | iskolába vasárnap délutánonkint. Ott ijen filmeket já... mutogattak, örūtünk, ha ojat is mēgnészhattunk. Akko^f nem volt tévé, sēmmi. Az vót a | érdekēs. De templomba mindig ē köllöt mennünk vasárnap. Aszt nem szabad vót kihagyni még iskolábú sē. Aki nēm mēnt tēmplomba rēggē¹, mikor jártunk iskolába, a tanító | akkor | adott oan pacsit, aki, aki nem jutott oda, hoty fődagatt a tenyēre. [Nevet] Ugyē messzirő jöttē, mer a hēgyen túl laktunk, hát sokszor nem birtam bēérnyi fél nyócra [Nevet], és hát vót, amikor én is kikaptam. | Hát | sokat dolgosztung gyērēkkorongba | szēt... kötnyi jártunk, szöllöt kötöznyi, mihent csak | ojak vótunk, hoty tuttung dógoznyi, így vót papunkná, Nápis Márton, annak jártunk kötnyi iskolábú má, hogy | lēgyēn ēty kis pénzünk is, mēk hát még is tanítottak dolgoznyi. Má nēgyēdik osztájok vótunk, hát napszamba jártunk. Most a mai fijatalok nēm tuggyák aszt, hogy mit | szemvettünk mink gyērēknēk. | Nem tēt ruhára, örūtünk, ha kaptunk ēty cipőt. Nyáron mezítláb jártunk, mert nem vót cipő. Úty hogy | nehéz sorsba nyóttünk, nem úgy, mind a mostani gyērēkēk. Hát | vót sok | mindēn | élmény. Azé montam is ēzēknēk, jobban tuttung örūni akkor ēgy darapka kötényanyagnak vagy ēty kötēnnek vaty cipőnek, máma már nem, nem örūnek még ēggy autónak sē, mer má mindēnük mēgvan. Úty hogy nem tom, ēzēk maj mijen örekségēt érnek mēg. Mint mink, minekünk azé, há szēgēnyek is vótunk, de vót örömünk. Most nincs öröm. De jártunk | ijen | bálók vótak akkor, ēggyik kocsmába, hol a másigba, táncótunk, de nem ijen ugrabugrát, mint most csinájják, hanem csárdást mēg magyar táncokat. Az nagyon szép vót. | Hát ijjēn élet vót akkor, hát.

Gy.: Hol laktak?

Ak.: Azon a Várhégyenn | annak a túsó felinn ... úty hogy jól van, mikó naty hó vót, alig birtunk bèérni iskolába. Apámnak köllöt útat hányni sokszò, hogy ē tuggyunk jutnyi iskolába. Én kislány vótam, hogy lassan mēntēm ugyē még ēsò osztájba, ēfagyott a lábam, úty hogy anyám egész télēnn asztán kötöszte, mer kisēbēsēdett a lábam, mer hosszú út vót, osz ádorokhattam biztos, nem sihettēm, ēfagyott a lábam. Uty hoty sok nehéz dolog vót akkor. | Anyámnak mosni köllöt járnai, hogy ētarcon bennünköt. És tudom, Gödöllőre járt mosni, és estē mindig mēntünk elé, mer fēt, gyalok köllöt mēnni, nem kocsivā még vonattā. Mer vonat elég távol vó^{ut} hozzánk, uty hogy aszt számótuk, mirē lejérünk az álomásra, addig fé Gödöllőjig elérünk, és gyalog jártunk. Mindēt ... | szemvedés vót, má ijen sūheder lány vótam, vót tēhēnünk, osz köllöt hordani a tejet Gödöllőre. Hátamra kötötte anyám a tejet, és mēkszērēszte a hējēkēt, hova köllöt lēannom ēggy-ēgy liter tejet és | azzā oda-vissza a naty fagyba.

Gy.: Volt szőlőjük?

Ak.: Vót szöllónk.

Gy.: Milyen munka volt a szőlővel?

Ak.: Ugyē tavaszko kinyitottuk | akkor lemētszēttē apám a báyájimmā. Mek sok gyümöcs vót benne, hát esz tartotta iket, a gyümöcs, akkó sok gyümöcs ... Csērēsnyét szēdnī, meg is köllöt tanúnunk fijatalon csērēsnyét szēdnai, mēr hát abbul étek, amit nyáron ēty kicsit össze'szēdēkēsztēk, hát | mēk kötnyi köllött, mēg még amellet apám ēvállāt három hód szöllöt. Vót akkor ēty tanító, igazgató vót, Gál | János. Annak három hold szöllőjit dógosztuk, uty hogy nekünk nagyon nehéz gyērēksorunk vót. Aszt bēkötni, mēg mēk | kapáni, mer báyájim permētēsztēk. Úty hoty ...

Gy.: Hányszor kapáltak?

Ak.: Hányszor? Nyáron kétszēr, | nēm. | Kinyitottuk, akkor | kétszēr kapáltak, ősszel mēg befettük. Ja, még az érés alá is be köllött | igazitanunk, úty hogy, hogy szép lēgyēn a szöllő. Apám mindik, hogy | ēgyēnesen lēgyēn a kihúzva a főd annak, szépen lēgyēn beköttē, nagyon szērēttē a szöllöt. Hát termēt bora is, de | hát sok szölöt elattak, ugyē, mert köllött a pé^ez, mēg a bort nem tutta úgy elanni, mind a szöllöt. | Szilvák vótak, sok szilvák, aszt | köllöt szēggyünk, aszt vitték, de akkor mēgvētték a pijacon Pestēnn a gyümöcsöt, mos má, most má ojan nēhēz eladni, hogy nem | nem is tudom, hogy mijen világ. Nem észnek a népēk gyümöcsöt? Nēhēz eladni. Én most málnával foglalkozung, de | e^l... elég eladni. Mēk hát most azē monygyuk cserēsnye néha jó, ha másoktó elfagy, mink itt a hēgyēn vagyunk, itten mēgvān a, azē mēgmarad a gyümöcs. Hát sok juliskababot termētünk akkor,

aszt tenni, fő vót karózva, széttük a babot. Ojan naty kocsi babokot elattak Pestën, mos mëg ēvisz tisz-húsz kilò babot a lányom, nem bírja eladni. Hogy mijér, nēm tudom. | Hát | nem is az a baj talán, hogy mindën nagy üzembe vagy ijen üzletëgbe mindënt árúnak. Ha bëmëgy a a | ëggy asszon vasárúnyi, ot mindënt mëktalá. Mëk képes zóccséget is árúnyi ëggy-ëggy ijen nagy, nagy bót. Amit szëginy paraszt nép megdógozik, aszt mëg nem bírja elanni. Mëk krumpli mëg mindën. Mindënt adnak, akko má ot mëgvëszzi, és nēm mëgy a pijacra vagy nem tudom én.

Gy.: Mit arattak?

Ak.: Rozsot. Ákko^r legjobban csak rozs vót. Ugyë joszt húsztuk a gëreblét | a szúrós tarló^un mëzítláb, ùty hogy majnem ki is vót sebësëdde lábunk. Mer nyáron | vagy nyáronn is cipót hordunk, ojan nem vótt, mëzítláb. | Sokat dolgoasztunk, mëg a gépnél, csëplógép, asztán mëg | ugyë akko a házakhó ejjártak, | ot vótak a gépëk | és apám ott is dolgozott, és | hát ...

Gy.: Kik dolgoztak a gépnél?

Ak.: Hát a szëginyëbbëk.

Gy.: Nem volt nevük? Hogy volt etető és más ilyen?

Ak.: De vót ëtëto, pëjvahordó ...

Gy.: Kik voltak ezek? Őróluk tessék mesélni egy kicsit, hogy mit csináltak ők?

Ak.: Hát ugyë beát a csëplógép. Kazalogba vót rakka ja a gabona, és vót ëggy, akik dobáták a dobra ja a kévëkët, akko vót ëggy, aki ëvákta a a | kötëlet, és ëgy vót, aki mëg engëttë bele a gébbe a a rozsot szép lassan, hogy mint kivërjë. Hátul mëg vót, a | pëjvát aki horta, mëg a szalmát, akko aki kazalokot csináta. Hát nagyon nëhéz munká vót, nem úgy, mind most, hoty kiveri ëgyböl a szemët a kombány. [Nevet] Akko^r nagyon mëk köllöt dógozni azé a kis kënyéré.

Gy.: Azok milyen gépek voltak?

Ak.: Ijen vazsgép, vaszsgép. Ijen. | Hogy monygyam, mijen gépnek híták asztat, hogy | hogy | nem tom.

Gy.: Milyen üzemanyagot használtak hozzá, mivel hajtották?

Ak.: Hát ijen nagy vasszerkëzët vót, és kémény vót rajta, füst^ó. Bisztos olaj vót, olajja | tápláták, hogy mënt a szijjon, mëg mënt a másik, forgott a nagy gébbe, amibe hánták a gabonát. | Úty hogy ëtartot két-három hétig, mire legëpöték eszt a sok rozsot mindën, de hát abbú ëttük a kënyëret. Roskënyér vót.

Gy.: És tetszett sütni kenyëret?

Ak.: Igen.

Gy.: És hogy tetszett sütni a kenyeret?

Ak.: Hát estē bekovászoltunk. Mekszitátuk a lisztet, teknőbe, és akkor | lanygyos vízbe elásztattuk, akkor mēkhattuk mindēn, mindēn sūtēsnel ēty csomót, tēsztát, ami másik sūtēsē mēkkēlesztette a tēsztát, és kidagasztottuk rēggel, korán. Hát vót kēmēncénk is, és akkor | ēggyet kē, jó mēkkēt, akkor kiszaggatuk szakajtógba. Néty kēnyērēt sūtöttünk mindēn hétēn. | És má fijatal lány vótam, má mēk köllöt tanúni, hogy | hoty köll a kēnyērēt sūtni, a kēmēncébe berakni, a lapátra ráforgatnyi | oⁿ | kifűteni ēty kēmēncét. Hogy az | anyám mēgmagyarászta, hogy mikò tiszta világos a kēmēncē, má a tű... tűz, ahogy eléget benne, má világos, nem fekete a sarkok, akko ki lehet szēdni a parazsat, kitakarítanyi, és ...

Gy.: Mivel szedték ki a parazsat?

Ak.: Vót ijēn | lapátok. Kihúsztuk ijēn vas vonó előre, és onnan bēlēkotortuk ēggy, ēggy edénbe, amibe osztán lēöntösztuk vízzē, hogy nehogy gyúl... mēggyűjjon valami. És két óra hosszát köllött a kēnyērnek a kēmēncébe lēnni, de mēkfigyēni, hogy nēhogy megēgjōn, akkor vót rajta ēggy igazító, hogy a mēlēgēt ēngēttük ki, hogy nēhogy mēgēgjēn a kēnyēr. Miko^r má szép szīne vót, akko kihúsztuk, uty két órát köllöd bent lēnni | a hogy átsűjjon az a, az a szép kēnyēr. Uty hogy még montam a lányomnak, uty szeretnék mēk sūtnyi, téged mēktanítanyi, hoty kò kēnyērēt sūtni. [Nevet] De hát még u^{sy} llēhēt, lēssz ojan világ, hogy | nem lēhēt kapni kēnyēret, asz mek kò sūtni, hi, hi. [Végig nevetve mondta a mondatot.] Hát | mindēnt köllöt mēktanúni akkor.

Gy.: És milyen ételeket főztek?

Ak.: Bablēvēs vót a hétfői ēlēdel. Akkò krumplilēvēs a keddi ēlēdel. De hát ēty kis fűstót hús vót mindbē. Hát ez, ēggy, ēggy étel vót, nem kétfēle mēk három, mint most. Szērdán vót ēty kis tēsza, | az vót, ahó ēty kis lēvēs, valami paradicsomlēvēs vagy nem tudom én má, mījen lēvēsēket csinátunk, vót mákos tēsza | mēg gombóclēvēs, krumpligombócbul lēvēs, és | akkò mēgint szērdán | ja szērdán vót a | a tēsztanap. Akko csūtörtökön mēgint valami húsos, valami gujáslēvēs ēty kis hússal, pēntēkēn mēgin tēsza vót, tēsztanap. Uty hogy | hát nem tēt akko nem tudom, mēnni sok húsrá, fűstót hús, ugyē nēm vót hűtő, fűstót hússā étünk, az vót ēty darapka a lēvēsbe, és mindēnki mēkkapta a rēszit belūle. Akko mēgin pēntēkēn mēgin tēsztanap vót, szombatom mēg a paprikás krumpli vót, mer az | mē a vasárnap akkò mēgin másképp, ēty kis húslēvēs, főzelék, | ojan főt húst ēttünk lēgjobban. Nem nagyon vót rántot hús ákkor. Mer arra nem tēt, hogy rántot hús is mēg lēvēs, húslēvēs is lēgyēn.

Gy.: Milyen süteményeket készítettek?

Ak.: Kalácsot, mákoskalács, dijóskalács még bukta mēk fánk, mēg rétes. Ez vót akkori sütemin. Nēm sütöttünk, mind most észta a cukros süteményēkēt. | Ęgy jó nagy má, a kēmēncēbe sütöttük aszt is a kálácsot. Anyám mindig befűtöttē kēmēncēt, és əkor négy tepsi fērt bēlē, és ijen rúdagba jó nagy vastag kalácsot, hogy jó nagyot tuggyunk harapnyi belōle. [Nevet] Hāt | rétest is: anyám mindik főkēt korán vasárnap rēggē, osztan bedagasztotta a rétest, és az vót a izē. Vót túros rétes, aszt sokat sütöttē, a túros rétest. Ęs kēmēncēbe nagyon finom ízű vót. Ízlet, még a szaga most is [Nevet] a számba van. Nem olyan a gázē, sütemény, mind az a kēmēncējē, az nagyon jó ízű tészta vót.

Gy.: A lakodalomban milyen kalács volt?

Ak.: Pusztakalács! Mazsolás pusztakalács. Nem igen vót, hogy | hogy a sok sütemény a gyērekkoromba. Ęmlēkszēk rá, hogy mēntünk lakodalomba, délután nem húst kaptunk, hanem ēgy bēgre tejeskávét, ēgy nagy karaj pusztakalácsot. Az vót a kaja, ēstē mēg húslēvēs vót: | baromfit átfōszték, zōccséget, asztán fōzōccsēgēlték, kivētték ēgészbe a bāromfit, és akko, akkó mēg mēksütötték, az vót a sütt'hūs. Lēvēs is mēgvót mēg a sütt'hūs is.

Gy.: Éjfélkor mit tálaltak föl a lakodalomban?

Ak.: Vót, ahol tōtōtkáposzta vót élfékó, vót, ahol virsl'it tálātak fō éfélkō | mēk kalács. Az vót a menū akkor, a kalács.

Gy.: Volt menyasszonytánc?

Ak.: Vót.

Gy.: Az hogy volt az?

Ak.: Mēnyasszony? Mēnyēcskētánc vót. Ęfékor akkor levetkōsztették a mēnyasszont, és átōtōzōt parasztruhába, mēnyēcskekendōvē kikōtte fējē, és akko a násznagy: eladó a mēnyēcske, oszt akkó mindēnki dobot ēty pár forintot abba a zidōbe. Hāt most már tēzēzert is bēlēdobnak, he, he. [Nevetés] Most má nem ojan világ van! Akkō még, még az én idōmbe, még akkor csak fillērēket doptak. Nem ojan mēnyēcskētánc vót.

Hivatkozások

- Cziberéné Szitó Mária (gyűjt. és szerk.) 1987. *Sej, Szada falu. Néprajzi olvasókönyv*. Szada Községi Tanácsa és a szadai Székely Bertalan Általános Művelődési Központ, Szada.
- Gönyey Sándor 1998. Budapest környékének községei. 1. Szada. In: Cziberéné Szitó Mária (szerk.): *Szada. Helytörténeti olvasmányok*. Szada.
- Hegedűs Attila 1992. *Kisnémedi tájszótár*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Hegedűs Attila 1996. *Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 262–324.
- Kiss Jenő 2000. *Magyar nyelvjárastani kalauz*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–92. *Új magyar tájszótár I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Cs. Nagy Lajos

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

lcsnagy@gmail.com

Mássalhangzókról és igetövekről

Cser András

1. Bevezetés

A szakirodalomban korábban még nem figyeltek föl egy érdekes hiányra a leggyakoribb latin mássalhangzócsoporthoz, az [nt] eloszlásában; jelesül arra, hogy igetövek végén soha nem fordul elő.¹ Míg az nem várható általában, hogy a mássalhangzócsoporthoz előfordulása bármely konkrét környezetekben pontosan tükrözze előfordulásukat a nyelv egészében, az [nt] hiánya igetövek végén több ok miatt is érdekes, amint azt lentebb ki fogom fejteni. Amellett fogok érvelni, hogy ez a hiány nem véletlenszerű, és nem is vezethető le a korai latin hangtörténeti változásokból. Funkcionálisan motivált jelenségről van szó, amely azzal függ össze, hogy az [nt] csoportnak morfológiai funkciója is van, amennyiben ez a többes szám harmadik személy kitevője.

Érdekes módon látszólag hasonló a helyzet a magyarban, egy morfológiailag erősen eltérő szerkezetű (és a latinnal rokonságban nem álló) nyelvben, ahol is igetövek végén soha nem találkozunk az [ŋk] csoporttal, jóllehet ez az egyik leggyakoribb mássalhangzócsoporthoz a nyelvben. Történetesen ez az egyetlen olyan mássalhangzócsoporthoz a magyarban, amely egyszersmind a többes szám első személy kitevőjeként morfológiai funkcióval is rendelkezik. A latintól eltérően azonban úgy tűnik, a magyar [ŋk] hiánya igetövek végén nyelvtörténeti véletleneknek köszönhető, funkcionális motivációja nincs.

Míg a morfológiai elemek hangalakja között vagy a tövek hangalakja között fellépő átfedések és homofón egybeesések már régóta komoly kutatások tárgyát képezik (pl. Bertram–Schreuder–Baayen 2000; Bertram et al. 2000; Baayen et al. 2002; Baerman 2011; Sauerland–Bobaljik 2013; Kaplan–Muratain 2015), hasonló kutatásokat szinte egyáltalán nem végeztek tövek és toldalékok között fellépő hangalaki átfedések terén (a kevés kivétel egyike Plag–Homann–Kunter

Farkas Edit – Nemesi Attila László – Pintér Lilla (szerk.) 2024. *Levéltár – terepmunka – katedra. Születésnap kiadvány Hegedűs Attila tiszteletére*. PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 95–107.

¹ A dolgozat alapjául szolgáló kutatást az ELKH / HUN-REN KSZF-14/2023 számú pályázata és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem PPKE-BTK-KUT-23-2 számú projektje támogatta.

2015). Ez a dolgozat tehát előtanulmányként mutatja be eredményeit ezen a területen.

A holt nyelvek szerkezetének bármilyen komoly vizsgálata magától értetődő módon korpuszalapú kell, hogy legyen. A latin esetében több online korpusz is létezik, de ezek egyike sem úgy lett megtervezve, hogy fonológiai mintázatokat könnyűszerrel lehessen bennük keresni. Én két korpuszt használtam az itt leírt kutatás kvantitatív oldalához. Az egyik a Packard Humanities Institute adatbázisa (latin.packhum.org), a másik a Perseus Digital Library (perseus.tufts.edu). Az előbbi gyakorlatilag az összes Kr. u. 200 előtt keletkezett latin szöveget tartalmazza, és jó néhány későbbit is; az utóbbi egy online szótár, amely egy régi, de színvonalas angol szótár, Lewis–Short (1879) anyagán alapszik. Mivel a normatív latin írásforma a mássalhangzós szegmentumok jelölésében igen következetes (részletesen l. Cser 2020: 13–43), a mássalhangzócsoportok mintázatainak korpuszalapú feltárása lényegesen könnyebb, mint a magánhangzókat vagy a félhangzókat érintő jelenségeké; az utóbbihoz jelentős manuális munkára volna szükség.

A magyar adatokhoz két korpuszt használtam. Az egyik a Magyar Nemzeti Szövegtár (mnsz.nyud.hu; Oravecz–Váradi–Sass 2014), egy morfoszintaktikailag annotált, immár több mint egymilliárd szövegszót tartalmazó korpusz. A másik a Szószablya (szotar.mokk.bme.hu/szoszablya), amely egy morfológiai elemzett szótári és szöveges adatbázis. A magyarra vonatkozóan minden kvantitatív adat ezekből a korpuszokból származik.

A dolgozat a következőképpen épül föl. A 2. részben a nazális+zárhang csoportok fonológiai leginkább releváns tulajdonságait tekintem át általánosságban. A 3. részben a latin adatokat mutatom be és elemzem, itt adok részletes magyarázatot a tövégi [nt] hiányára. A 4. részben a magyar adatokat veszem górcső alá, és a jelenségek látszólagos hasonlósága ellenére eltérő magyarázatot adok rájuk. Végül az 5. rész zárja a dolgozatot.

2. A nazális+zárhang csoportok tipológiája

Köztudomású, hogy a nazálisból és azt követő zárhangból álló hangkombinációk, ahol is a nazális azonos képzési helyű a zárhanggal, a világ nyelveiben a leggyakoribb nem szókezdő mássalhangzócsoportok közé tartoznak (a tipológiai háttérhez l. Côté 2000; Vallé–Rossato–Rousset 2009; Gordon 2016: 97 skk., de bizonyos általánosításokat már Greenberg 1965 megfogalmazott). Még olyan nyelvekben is előfordulnak, amelyek rendkívül szigorúan korlátozzák a mássalhangzók lehetséges szintagmatikus kombinációit, mint például az olasz (Krämer 2009: 137 skk.) vagy a japán (Labrune 2012: 140 skk.). Mind a magyarban, mind a latinban előfordulhatnak magánhangzók között és szó végén is, bár az utóbbi

helyzetben kevésbé szabadon; szó belsejében pedig követheti őket más mássalhangzó is, bár természetesen szigorú megszorításoknak megfelelően. Ebben a dolgozatban nem foglalkozom az ilyen csoportok szótagolásával; az itt tárgyalt két nyelvre vonatkozóan óriási irodalma van mind a szótagszerkezetnek, mind a mássalhangzócsoporthoz (újabb keletű összefoglalás a latinhoz Cser 2020, a magyarhoz Siptár 1998).

A képzés helyét illető tipológiai általánosításoknak megfelelően az itt vizsgált mássalhangzócsoporthoz a koronálisok ([nt nd]) gyakoribbak, mint a más képzési helyűek (pontos számokat lentebb adok). A második leggyakoribb képzési hely mindkét nyelvben a veláris, ezt pedig a labiális követi. A magyarban a latintól eltérően a palatális képzési hely is kontrasztív a zárhangok és a nazálisok esetében; az itt képzett nazális+zárhang csoportoknak a legkisebb mind a lexikális gyakorisága, mind a szöveggyakorisága.

Ami a zöngességet illeti, a világ nyelveiben az általános tendencia az, hogy a zöngétlen zárhangok lexikálisan gyakoribbak, mint a zöngések. Ennek a fordítottja áll nazális utáni helyzetben azokban a nyelvekben, amelyekben működik – vagy nem túl régen a történetiségben működött – nazális utáni zöngésítő szabály (ilyen például az újjörög, l. Hayes 1996; Kümmel 2007: 53 skk.). Sem a klasszikus latinban, sem a mai magyar nyelvben nem működik ilyen szabály, és a latin nyelv korábbi történeti stádiumaira sem lehet hasonlót rekonstruálni. A magyar nyelv korai történetére ugyanakkor lehet nazális utáni zöngésedést rekonstruálni, amely együtt járt a nazális későbbi kiesésével. Ez a változás nagymértékben hozzájárult a zöngés zárhangok kialakulásához a magyar nyelvben (fu. **kunta* > *had*, fu. **lońca* > *lág*y, u. **ämpV* > *eb*, fu. **muńkV* > *mag* stb.; l. E. Abaffy 2003; EWUng. svv.). Bár a magyar nyelvben ez a változás már a régmúlthoz tartozik, és a végső kimenetei nem mássalhangzócsoporthoz, hanem egyszerű zöngés zárhangok voltak, a mai nyelvállapotban a nazális utáni zöngés zárhangok gyakorisága jóval magasabb a zöngétlenekéhez képest, mint a lexikon egészében (pontosabb számokat ismét csak lentebb adok).

3. A latin adatok

A latin nyelvben a nazális+zárhang csoportok nagyon hasonló sorrendet mutatnak lexikális gyakoriság és szöveggyakoriság tekintetében. A kétféle gyakorisághoz tartozó számok az 1. táblázatban és a hozzá tartozó grafikonokon láthatók (1–4. ábra). A lexikális gyakoriság adatai a Perseus adatbázisból származnak, a szöveggyakoriság adatai pedig a Packard Humanities Institute adatbázisából. Megjegyzendő, hogy az [nt] szöveggyakoriságát igencsak megnöveli a T/3. cselekvő személyragjának (szóvégi *-nt*) 161 463 előfordulása és a T/3. szenvedő személyragjának (a szóvégi *-ntur*) 37 084 előfordulása. Mivel az igealakok ebben a két

nyelvtani kategóriában kivétel nélkül így végződnek, és csak ezek végződnek így, ennek a csoportnak a szöveggyakorisága magától értetődő módon magas. Ugyanakkor, mivel a latin igék szótári alakjának nem része semelyik T/3. alak, a szövegi [nt] lexikális gyakorisága nulla, tehát ezek az alakok az [nt] lexikális gyakoriságához semmilyen mértékben nem járulnak hozzá. Ha azonban kivonjuk is a személyragokban előforduló [nt] adatait a számokból, ennek a kombinációnak a szöveggyakorisága még úgy is 304 770 lesz, ami a legmagasabb szám az összes latin mássalhangzócsoportot tekintve.

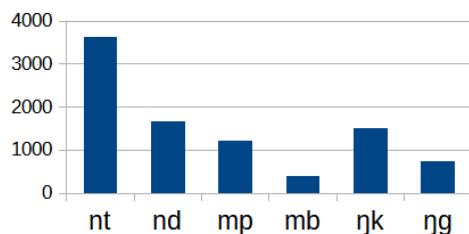
Az [nt] mellett az egyetlen nazális+zárhang csoport, amely szó végén előfordul, az [ŋk]. Néhány deiktikum különböző alakjaiban található meg (pl. *hinc* 'innen'); ezeknek a szöveggyakorisága viszonylag magas (27 166). Az [ŋk] lexikális gyakorisága 10 (a lentebbi adatokba mindkét típusú gyakoriság bele van számítva). Fonotaktikai okok miatt egyetlen nazális+zárhang csoport sem fordul elő szó elején.

Amellett, hogy lexikális gyakoriságot és szöveggyakoriságot számoltam, végeztem olyan számítást is, ahol a lexikális gyakoriságra vonatkozó keresést az ige-tövekre² szűkítettem. Ez mindössze azt hivatott bemutatni, hogy az itt tárgyalt mássalhangzócsoportok előfordulása nagyjából ugyanazokat az arányokat mutatja a szókészletnek ebben a szűkebb részében is – ahogy vélhetőleg várnánk is. Ezek a számok az 1. táblázat negyedik oszlopában láthatók.

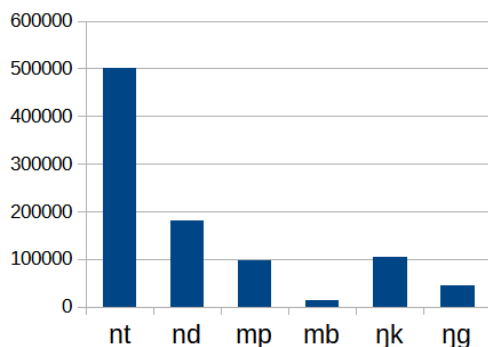
	Lexikális	Szöveg	Lexikális igékben	Lexikális ige-tő végén
nt	3623	503317	387	0
nd	1679	181214	306	119
mp	1219	97902	162	13
mb	412	13527	69	18
ŋk	1524	105648	241	8
ŋg	737	45000	205	127

1. táblázat. A nazális+zárhang csoportok gyakorisága a latinban

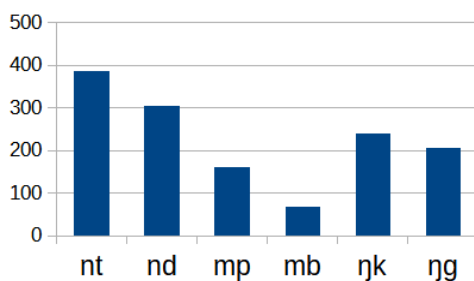
² Ige-tő alatt a dolgozatban mindvégig az ige imperfectum tövét értem. Nem foglalkozom itt a perfectum többől képzett alakokkal (finit igealak csak ebből a két többől képezhető), de megjegyzem, hogy egyáltalán nem mondanak ellent azoknak az állításoknak, amelyeket tenni fogok.

1. ábra. A nazális+zárhang csoportok lexikális gyakorisága a latinban

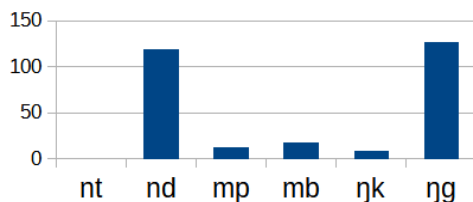

2. ábra. A nazális+zárhang csoportok szöveggyakorisága a latinban

3. ábra. A nazális+zárhang csoportok lexikális gyakorisága ige­
tővekben a latinban

Ahogy látható, a zöngétlen zárhangot tartalmazó csoport gyakorisága mindhárom képzési helyen meghaladja a zöngés zárhangot tartalmazó csoportét. A koronálisok a leggyakoribbak, és a velárisok a legritkábbak. Ezzel szemben az ige­
tők végén található nazális+zárhang csoportok szembeötlően eltérő mintát mutatnak (l. az 1. táblázat ötödik oszlopát és a 4. ábrát).

4. ábra. A nazális+zárhang csoportok lexikális gyakorisága igetők végén a latinban

Egyfelől jóval több a nazális + zöngés zárhangra végződő igető, mint a nazális + zöngétlen zárhangra végződő. Ennél is érdekesebb azonban az [nt] csoport teljes hiánya ebben a pozícióban. Itt ezt az utóbbi ténytet fogom részletesebben megvizsgálni, és nem tárgyalom a [ŋg] és az [ŋk] között fennálló látványos különbséget, sem pedig a kevésbé szembeszökő különbséget az [mb] és az [mp] között. Miért érdekes egyáltalán, és miért igényel legalább hipotetikus magyarázatot az, hogy egyetlen latin igető sem végződik [nt]-re? Mi okunk van azt gondolni, hogy ez nem egyszerűen véletlenszerű hiány? Meglátásom szerint a következőket érdemes itt megfontolni.

(1) Az [nt] a leggyakoribb mássalhangzócsoporthoz tartozik a latin nyelvben mind a lexikális gyakoriságot, mind a szöveggyakoriságot tekintve.

(2) A latin igeosztályok között az ún. mássalhangzós tövűek (más szóval a harmadik konjugációhoz tartozó igeik, beleértve a heteroklitikusakat is³) a második legnépesebb csoport, rögtön az *a* tövűek (első konjugáció) után. Saját számításom szerint, az automatikusan nem kereshető Lewis–Short-szótár alapján az igeik kb. 40%-a tartozik ide.

(3) Az indoeurópai alapnyelvben az infixumként és szuffixumként egyaránt rekonstruálható *-n-* produktív imperfectum-képző volt (Clackson 2007: 153–154). Ez a képző a régi indoeurópai nyelvekben sok igeiben megmaradt, a latinban különösen is stabilnak bizonyult zárhangok előtt (*jungo* 'összeköt', *cumbo* 'fekszik', *vinco* 'győz' stb., l. Leumann 1977: 533–535; Weiss 2020: 431).

(4) Az indoeurópai alapnyelvben viszonylag sok gyök végződött *t*-re, ezekből pedig elvben képezhető volt *-nt* végű imperfectum-tő. Konkrétan Rix et al. (2001)-ben 43 *t* végű és 16 *tH* végű gyök van rekonstruálva, ezekhez pedig hozzá lehet adni a 4 *nt* végű gyököt. Ezek együtt a LIV-ben található gyökök 6,02%-át teszik ki.

³ Heteroklitikus igeik alatt azokat értem, amelyek bizonyos alakjaikban rendszeresen részint a mássalhangzós tövű igeik, részint az *i*-tövű igeik (negyedik konjugáció) megfelelő alakjaival esnek egybe. A hagyományos terminológiában ezeket az igeiket *i*-tövűeknek hívják; Cser (2015)-ben és (2020)-ban is heteroklitikusaknak nevezem őket, és így tesz Kaye (2015) is.

(5) A latinban van két ige, amelyek *t* végű gyökre vezethetők vissza, az egyik esetben a [t] előtt nazális infixummal, a másik esetben lexikális [n]-nel: *pando* 'nyit' < ie. **peth*₂-, illetve *mando* 'eszik' < ie. **menth*₂- (l. de Vaan 2008 s.vv.). Amint látható, egyik sem *nt* végű tőként jelenik meg a latinban, hanem zöngés zárhangot mutatnak, ami egészen biztosan nem tulajdonítható valamifajta *[nt] > [nd] változásnak, ilyet ugyanis a latin nyelv előéletére nem lehet rekonstruálni. A két ige etimológiája számos kérdést vet fel, amelyeket itt nem fogok bemutatni; részletes tárgyalásukhoz l. Schrijver (1991: 222, 498–504).⁴

Mindezekre való tekintettel azt gondolom, hogy a fentebb bemutatott hiány a nazális+zárhang csoportok eloszlásában magyarázatra szorul. Kézenfekvő módon adódik egy lehetséges magyarázat arra, hogy miért nem végződik egyetlen ige sem [nt]-re. Jelesül: ez az egyetlen mássalhangzócsoporthoz az egész latin nyelvben, amely inflexiók toldalékként is előfordul.⁵ Ahogy fentebb láttuk, a cselekvő T/3. igei személyragja *-nt*, a szenvedő T/3. igei személyragja *-ntur*. Ezek mássalhangzóra vagy [i]-re végződő tövek után *-unt(ur)* formában jelennek meg (*agunt* 'üznek', *veniunt* 'jönnek'). Arra lehet tehát gondolni, hogy az [nt] hiánya igei végűk végén egy olyan tendenciának a megnyilvánulása, mely szerint a nyelv igyekszik kerülni az olyasféle szekvenciákat, mint az **-ntunt(ur)*.

Egyes igei végűkben megtalálható az [nt] szekvencia, bár nem a tő végén. Ezek két típusba tartoznak. Az egyiket olyan igei végűk alkotják, amelyek nazális végű prefixummal (pl. *in-*, *con-*)⁶ vannak toldalékolva, mint például *intendo* 'kinyújt', *contego* 'betakar'. Ezeknél az igei végűk az [nt] mássalhangzócsoporthoz morfológiai toldalékolás következtében áll elő, és az alakot záró végződéstől viszonylag messze helyezkedik el. A másik típust olyan igei végűk alkotják, amelyek imperfectum tövén belül található az [nt] csoport. Ezek között van néhány *i* tövű (*sentio* 'érez', *mentior* 'hazudik' és prefixált alakjaik), a többségük azonban *a* tövű, ahol a [t] gyakran képző vagy annak része (pl. *canto* 'énekel' a *cano* 'énekel'-ből, *cruento* 'összevérez' a *cruentus* 'véres'-ből). Ezek közül az *i* tövűeknél mindig két magánhangzó választja el az [nt] két előfordulását (*sentiant* 'éreznek'), az *a* tövűeknél pedig a legnagyobb szonoritású magánhangzó (*cantant* 'énekelnek'), amely ráadásul a preklasszikus latinban még hosszú volt (ólatin *cantānt*). Úgy tűnik,

⁴ L. még Weiss (2020: 183). Az itt képviselt elmélet szerint egy *[tn] > [nd] változás magyarázza ezeket az alakokat, ugyanakkor ezen a két igei kívül más adat nincs ilyen hangváltozásra.

⁵ Sőt, a latin inflexiók morfológiájában toldalékok nem is hoznak létre mássalhangzócsoporthoz, kivéve egyes mássalhangzós tövű névszók egyes számú alanyesetét (pl. *dap-s* 'lakoma'). Ha az igei aspektusképzés az inflexióhoz soroljuk, akkor még ide tartozik a perfectumi *-s-* (pl. *scrip-s-* 'ír') és az imperfectumi nazális infixum/suffixum (pl. *fra-n-g-* 'ír', *sper-n-* 'megvet').

⁶ A latin prefixumok általános kérdéseihez l. Cser (2020: 153–183).

ezek a típusok képviselik a legkisebb távolságot azonos mássalhangzócsoporthoz két előfordulása között, amelyet a nyelv morfológiai rendszere megenged.

Mindez talán még mindig tekinthető spekulációnak. Ha azonban megnézzük azt másik a két (cselekvő) személyragot, amely mindig egynél több szegmentumból áll, fonológiai formájuk szinte soha nem fordul elő ige-igékben. Konkrétan ez a következőt jelenti. A T/1. végződése *-mus*; a [mus] szekvencia pedig mindössze egyetlen ige-igékben fordul elő, a nyilvánvalóan hangutánzó *mussito* 'susog, dadog, hallgat'-ban. A teljesség kedvéért ellenőriztem a toldalék korábbi formáját (**-mos*) is, de az ennek megfelelő hangalak egyetlen ige-igékben sem található meg. A T/2. végződése *-tis*; a [tis] szekvencia szintén nem fordul elő ige-igékben. Korábbi formája **-tes* volt, de a [tes] szekvencia is mindössze két ige-igékben fordul elő: a *testor* 'tanúskodik'-ban, amely a *testis* 'tanú' főnévből képzett denominatív ige, valamint a *petesso* 'törekszik' ige-igékben, amely az azonos jelentésű *peto* mellékalakjának tekinthető. A *petesso* a klasszikus korban mindössze ötször fordul elő a teljes korpuszban, ebből négyszer hexameter végén, ahol a metrikai struktúra kizárja a *peto* használatát. Érvényes általánosításnak tűnik tehát az, hogy azok a fonológiai szekvenciák, amelyek megegyeznek valamely poliszigmentális ige-igék toldalékkal, nem fordulnak elő ige-igékben. A három szegmentumból álló szekvenciákra ez jóformán kivétel nélküli, a két szegmentumból álló [nt] esetében a tövégi pozícióra vonatkozik a megszorítás.⁷

4. A magyar adatok

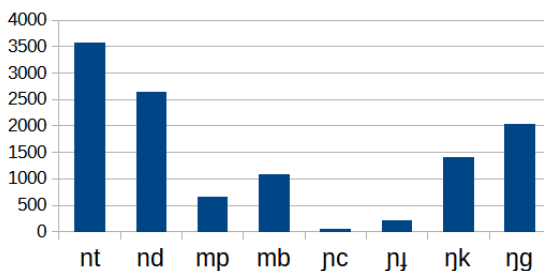
A magyar nazális+zárhang csoportok lexikális gyakoriságát és szöveggyakoriságát a 2. táblázat mutatja be. A szöveggyakorisági adatokat a Magyar Nemzeti Szövegtárból számoltam (mnsz.nytud.hu; Oravecz et al. 2014); a lexikális gyakorisági adatokat a Szószabályából (szotar.mokk.bme.hu/szoszabalya). Ahogy fentebb a latin adatoknál, itt is bemutatom a kérdéses szekvenciák előfordulását ige-igékben; és itt is, mint a latinnál, látható, hogy a mássalhangzócsoporthoz előfordulási gyakorisága az ige-igékben hasonló a lexikon egészében fennálló gyakoriságukhoz.

Amint látható, az [nt nd] kivételével a zöngés zárhangok gyakoribbak nazális után, mint a zöngétlen megfelelőjük. A képzési helyek a latinhoz hasonló gyakorisági sorrendet mutatnak, a palatálisokkal a sor végén (koronális >> veláris >> labiális >> palatális).

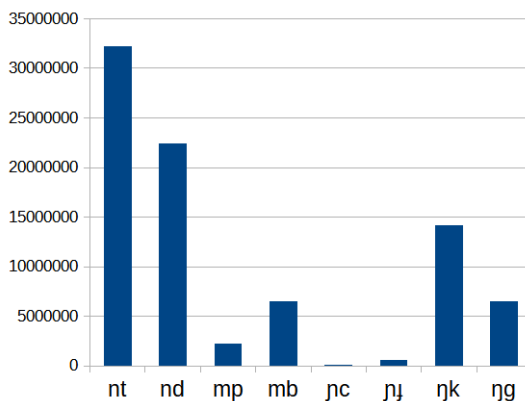
⁷ Az egyetlen szegmentumból álló végződéseket magától értetődően fölöslegesnek tartottam ellenőrizni. Az ismétlődés kerüléséről a nyelvben általában l. Walter (2007).

	Lexikális	Szöveg	Lexikális igékben	Lexikális igető végén
nt	3575	32263670	663	320
nd	2652	22384995	491	22
mp	656	2285900	127	0
mb	1079	6518284	173	0
Ꞌc	59	77685	6	0
ꞋꞋ	225	614990	24	0
Ꞌk	1402	14227718	220	0
Ꞌg	2044	6561471	502	182

2. táblázat. A nazális+zárhang csoportok gyakorisága a magyarban

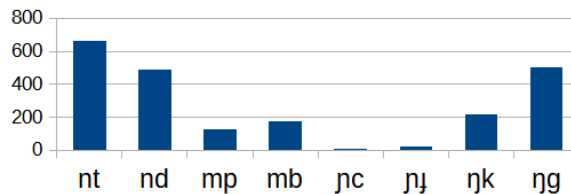

5. ábra. A nazális+zárhang csoportok lexikális gyakorisága a magyarban

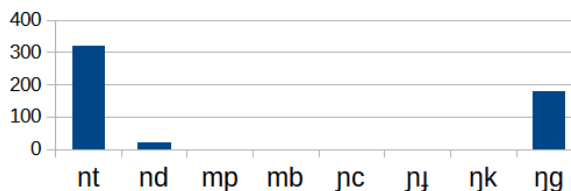
6. ábra. A nazális+zárhang csoportok szöveggyakorisága a magyarban

A szöveggyakoriság nagyjában-egészében ugyanazokat a viszonyokat mutatja at-tól eltekintve, hogy az [ŋk] gyakoribb, mint az [ŋg] – ez nyilván a nagy számban előforduló T/1. végződésnek köszönhető (*látunk, hátunk, előttünk* stb.).

7. ábra. A nazális+zárhang csoportok lexikális gyakorisága ige-tővekben a magyarban

Az igeekre szűkített lexikális gyakoriság nagyjából az általános lexikális gyakoriságot követi. Az egyetlen kivételt itt az [ŋg] jelenti: nemcsak, hogy az [ŋk]-nál gyakoribb, de még az [nd]-nél is.

8. ábra. A nazális+zárhang csoportok lexikális gyakorisága ige-tők végén a magyarban

Végezetül, a 2. táblázat utolsó oszlopa a nazális+zárhang csoportok előfordulását ige-tők végén mutatja. Szembeötlő, hogy a nyolc csoportból mindössze három fordul itt elő: nincsenek labiálisok, sem palatálisok, és nincs [ŋk]. A két nagy számban előforduló csoport az [nt] és az [ŋg], míg az [nd] kombinációt csak néhány ige képviseli. Világos egyfelől, hogy ez éppen az a három mássalhangzó-csoport, amelyek a nyelvben általában a leggyakoribbak. Másfelől a kérdéses szekvenciák több mint felének hiánya ebben a pozícióban más morfológiai tényezőkkel magyarázható, mint a latin esetében, ahol éppen a nyelv leggyakoribb mássalhangzócsoportja nem fordul elő ige-tő végén.

A magyarban az [nt]-re és [ŋg]-re végződő ige-k között sok a morfológiailag összetett. Szerepet játszik itt az *-Vnt* képző (*csettint, legyint*, vö. *csattog, legyez*); de szerepet játszik a tranzitivizáló *-t* is, amely sok nazálisra végződő abszolút tőhöz járul (*ront, ment, önt*, vö. *romlik, menekül, ömlik*). Ezeknek köszönhető

az [nt]-végű igék jelentős része. Az [ŋg] végű igék között vannak monomorfémikusak (*pang, fing-*), de ezt a típust is bővíti az *-Vng* képző (*dühöng*) és a visszaható vagy detranzitivizáló *-g* toldalék (*reng, kong, vö. rendül, rendít, kondul, kondít*). Még olyan abszolút fő is van, amelyből mindkét típus előáll (*ráng, ránt*). A csekélyebb számú [nd] végű ige között találjuk a monomorfémikus *mond*-ot és néhány nem produktív képzésű *-Vnd* toldalékú igét (*örvend*). Bár más zárhangot is találunk az igeképzés mintázataiban, ezek vagy nem vesznek részt mássalhangzó-csoportban, vagy más történeti toldalékok követik őket, ezért nem állnak tövégi helyzetben (l. a [d] hangot a *rendül, rendít* igékben, vagy a [k]-t a *bánkódik* igében).

Mindent egybevetve tehát úgy tűnik, a magyarban nincs okunk specifikus morfológiai vagy morfofonológiai okot keresni az [ŋk] végű ige- és igetövek hiánya mögött. Az, hogy ilyenek nincsenek, egyszerűen történeti és morfológiai véletleneknek köszönhető, amelyek az itt vizsgáltak között a három leggyakoribbra szűkítik az ige- és igetövek végén előforduló mássalhangzócsoporthoz tartozókat.

5. Összegzés

Ez a dolgozat a nazális+zárhang csoportok eloszlásában vizsgált meg egy érdekesnek látszó hiányt a latinban és a magyarban. A konkrét jelenség az, hogy egy igen gyakori mássalhangzócsoporthoz (az [nt] a latinban, az [ŋk] a magyarban – az előbbi konkrétan egyáltalán a leggyakoribb mássalhangzócsoporthoz a latinban) soha nem fordul elő ige- és igetövek végén. Ennek a mássalhangzócsoporthoz mindkét nyelvben van egy érdekes tulajdonsága, jelesül az, hogy ez az egyetlen csoport, amely egyszerűen az igei morfológiában is funkcióval bír, azaz toldalék. Amellett érveltem, hogy a latin esetében ez funkcionálisan motivált hiány: olyan szintagmatikus nyomás eredményének tekinthető, amely ugyanazon fonológiai szekvencia túl közeli ismétlődését igyekszik elkerülni. Ezt a föltevést megerősíteni látszik a másik két (több szegmentumból álló) személyragnak megfelelő fonológiai szekvenciák hiánya az ige- és igetövekben.

A latinnal szemben a magyar esetében úgy tűnik, hogy az ige- és igetövek végéről hiányzó [ŋk] csoportnak nincs köze a T/1. végződés azonos formájához. Sokkal inkább történeti véletlenről van szó: egyszerűen nem vezetnek diakrón vagy morfológiai utak ehhez a tövégi mássalhangzócsoporthoz. Ennek a következménye az, hogy a magyarban csak az [ŋk]-nál gyakoribb csoportok, míg a latinban csak az [nt]-nél ritkébb csoportok fordulnak elő ige- és igetövek végén.

Hivatkozások

- Baayen, Harald et al. 2002. Dutch inflection: The rules that prove the exception. In: Nootboom, Sieb – Weerman, Fred – Wijnen, Frank (szerk.): *Storage and Computation in the Language Faculty*. (Studies in Theoretical Psycholinguistics, vol. 30.) Kluwer, Dordrecht/Boston/London. 61–92.
- Baerman, Matthew 2011. Defectiveness and homophony avoidance. *Journal of Linguistics* 47/1: 1–29.
- Bertram, Raymond – Schreuder, Robert – Baayen, Harald 2000. The balance of storage and computation in morphological processing: The role of word formation type, affixal homonymy, and productivity. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 26/2: 489–511.
- Bertram, Raymond et al. 2000. Affixal Homonymy triggers full-form storage, even with inflected words, even in a morphologically rich language. *Cognition* 74/2: B13-25.
- Clackson, James 2007 *Indo-European Linguistics: An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Côté, Marie-Hélène 2000. *Consonant Cluster Phonotactics: A Perceptual Approach*. Ph.D. dissertation. MIT.
- Cser, András 2015. The nature of phonological conditioning in Latin inflectional allomorphy. *Acta Linguistica Hungarica* 62/1: 1–35.
- Cser, András 2020. *The Phonology of Classical Latin*. Wiley/Blackwell, Oxford.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet (Ómagyar kor). In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. + 1997. *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gordon, Matthew K. 2016. *Phonological Typology*. Oxford University Press, Oxford.
- Greenberg, Joseph 1965. Some generalizations concerning initial and final consonant sequences. *Linguistics* 3/18: 5–34.
- Hayes, Bruce 1996. Phonetic mechanisms of post-nasal voicing. *Journal of the Acoustical Society of America* 100: 2693. <https://doi.org/10.1121/1.417048>
- Kaplan, Abby – Muratani, Yuka 2015. Categorical and gradient homophony avoidance: Evidence from Japanese. *Laboratory Phonology* 6/2: 167–195.
- Kaye, Steven 2015. *Conjugation Class from Latin to Romance: Heteroclisis in Diachrony and Synchrony*. DPhil thesis, University of Oxford.
- Krämer, Martin 2009. *The Phonology of Italian*. Oxford University Press, Oxford.

- Kümmel, Martin Joachim 2007. *Konsonantenwandel: Bausteine zu einer Typologie des Lautwandels und ihre Konsequenzen für die vergleichende Rekonstruktion*. Reichert, Wiesbaden.
- Labrune, Laurence 2012. *The Phonology of Japanese*. Oxford University Press, Oxford.
- Leumann, Manu 1977. *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Beck, München.
- Lewis, Charlton T. – Short, Charles 1879. *Latin Dictionary*. Clarendon Press, Oxford.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta et al. (szerk.): *LREC 2014 – Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation*. European Language Resources Association, Lisbon. 1719–1723.
- Plag, Ingo – Homann, Julia – Kunter, Gero 2015. Homophony and morphology: The acoustics of word-final S in English. *Journal of Linguistics* 53/1: 1–36.
- Rix, Helmut et al. 2001. *Lexikon der indogermanischen Verben: die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*. Reichert, Wiesbaden.
- Sauerland, Uli – Bobaljik, Jonathan David 2013. Syncretism distribution modeling: Accidental homophony as a random event. In: Nobu, Goto et al. (szerk.): *Proceedings of GLOW in Asia 9*. University of Mie, Tsu. 31–53.
- Schrijver, Peter 1991. *The Reflexes of the PIE Laryngeals in Latin*. Rodopi, Amsterdam/Atlanta.
- Siptár Péter 1998. Hangtan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 293–390.
- Vaan, Michiel de 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Brill, Leiden.
- Vallée, Nathalie – Rossato, Solange – Rousset, Isabelle 2009. Favoured syllabic patterns in the world’s languages and sensorimotor constraints. In: François Pellegrino et al. (szerk.): *Approaches to Phonological Complexity*. Walter de Gruyter, Berlin. 111–140.
- Walter, Mary Ann 2007. *Repetition Avoidance in Human Language*. Ph.D. dissertation. MIT.
- Weiss, Michael 2020. *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*. Beech Stave Press, Ann Arbor.

Cser András

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

cser.andras@btk.ppke.hu

A *lesz* modális segédige a moldvai magyarban

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés

E tanulmány a *lesz* igének a moldvai magyarban kialakult módbeli segédigei használatát mutatja be.

A *lesz* főigeként hasonló szerepet tölt be a köznyelvben és a moldvai magyar tájnyelvben. Egyrészt a létige perfektív változatát képviseli; múlt idejű alakja egy múltbeli változás következtében létrejött eredményállapotra, jelen idejű alakja egy jövőben beálló állapotra utal (*Lett/Lesz elég pénz; Péter beteg lett/lesz*). Másrészt a *lesz* alakváltozatai szerepelnek szuppletívumként az imperfektív *van* létige jövő idejű és felszólító módú megfelelőiként, és a *lesz* kapcsolódhat össze a *lesz* segédigével és a *-hat/-het* képzővel is. A *lehet* propozíciós bővítménye eltérő mondattani és alaktani sajátságokat mutat a magyar köznyelvben, az erdélyi regionális köznyelvben és a moldvai magyarban; ezeket e kötet ünnepejtje, Hegedűs Attila tárgyalta Benő Attilával közös tanulmányában (Benő–Hegedűs 2019).¹

A *lesz*-nek a köznyelvben főigeként lehet modális jelentése. A *magyar nyelv értelmező szótára* szerint a *lesz* IV/4. jelentése: 'valószínűleg, esetleg van'; 'valószínűleg olyan, annyi, az'; kérdésben: 'Vajon talán...?' E jelentésváltozatokat a szótár többek között az alábbi példákkal illusztrálja:

- (1) a. *Lesz, aki ezzel nem ért egyet.*
- b. *A patak itt lesz a közelben.*
- c. *[- Ki van a szobában?] – A hangjáról ítélve a tanító lesz.*
- d. *Jó lesz így?*

Farkas Edit – Nemesi Attila László – Pintér Lilla (szerk.) 2024. *Levéltár – terepmunka – katedra. Születésnap kiadvány Hegedűs Attila tiszteletére*. PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 109–117.

¹ Erről lásd Márton Gyula monográfiáját is (Márton 1966: 157).

A moldvai magyarban – a köznyelvtől eltérően – a *lesz* a 'van' jelentéskomponenst elveszítve hordozhatja csupán a 'valószínűleg, esetleg' jelentést; ekkor segédigeként kapcsolódik egy igei csoporthoz, mint *A moldvai magyar tájnyelv szótárából* (Péntek 2016) idézett alábbi példák mutatják:²

- (2) a. *Nem láttak lesz méhet.* (Frumósza)
b. *Aluszik lesz.* (Pusztina)

A (2a–b) mondatok *lesz* eleme azért minősül segédigének, mert nincs vonzatke-rete, nem oszt tematikus szerepeket (l. Kenesei 2000); a főbb mondatrészeknek az eseményben betöltött funkcióját, például az alany experienci szerepét a (2a)-ban és ágensi szerepét a (2b)-ben a főige határozza meg.

2. A *lesz* segédige jelentése

A moldvai magyar tájnyelv szótára (Péntek 2016) a *lesz* segédigei jelentésének két árnyalatát különbözteti meg:

- I. A múltban valószínűleg elvégzett cselekvés, történés kifejezője múlt idejű igealakhoz kapcsolódva, például:
- (3) a. *Mos kapott lesz.* 'Valószínűleg most kapott.' (Magyarfalu)
b. *Vitt lesz ételt a zurának.* 'Valószínűleg vitt...' (Diószén)
c. *Nem jött lesz bé.* 'Valószínűleg nem jött be.' (Gutinázs)
d. *Lettt lesz, de min csak a gazdagakná vót.* 'Valószínűleg lett/volt...' (Lárga)
e. *Mikor lett lesz az?* 'Mikor lehetett az?' (Klészse)
f. *Ha szíere lett lesz szántva, akkor ésszeszáncsuk.* 'Ha esetleg szélre lett szántva...' (Külsőrekecsin)
g. *Nem tudom, mikor lett lesz.* 'Nem tudom, mikor lehetett.' (Magyarfalu)
h. *Nem lett lesz ott.* 'Nem lehetett ott.' (Kalugarény)
i. *Miféle lett lesz, nem tudom.* 'Miféle lehetett, nem tudom.' (Ketrís)
- II. A jövőben valószínűleg elvégzett cselekvés, történés kifejezője, illetve – tagadószóval együtt – valószínűleg be nem következő cselekvés, történés kifejezője, jelen idejű igealakhoz kapcsolódva, például:

² A példákat olyan formában, olyan helyesírással közlöm, ahogy azok az idézett forrásban, így (2a,b) esetében *A moldvai magyar tájnyelv szótárában* szerepelnek.

- (4) a. *Magik nem tudom, észnek lëssz-ë ullyant.* '...esetleg esznek-e...' (Bogdánfalva)
- b. *Igën, de sijet lëssz.* '...valószínűleg sietni fog.' (Magyarfalu)
- c. *Disznyóknak mëgfőzzük, de még azok se észik lësz mëg.* '...valószínűleg azok se eszik meg.' (Magyarfalu)
- d. *Immá lekaszája lësz hónapután.* '...valószínűleg lekaszálja...' (Magyarfalu)
- e. *Lëszén lësz vagy 115* [ti. gazda]. 'Valószínűleg lesz...' (Ketris)
- f. *Csak az öregek ha tudnak lesz magyarul.* '...tudnak esetleg...' (Frumó-sza)
- g. *Mit monnak lesz, nem tudom. Mit akar lessz, ő tuggya.* 'Mit mondhatnak... Mit akarhat...' (Gajdár)
- h. *Nem tudom, hogy vág lesz.* '...hogyan vághat.' (Jenekest)
- i. *Messze lesz lessz.* 'Valószínűleg messze lesz.' (Gyidráska)
- j. *Immár mennek lesz más faluba.* '...valószínűleg más faluba mennek.' (Rosszpatak)
- k. *Hílak lëssz.* 'Valószínűleg hívlak.' (Berzunc)
- l. *Lehet, még tanácsalnak lëssz.* 'Talán még beszélgetnek.' (Esztufuj)
- m. *Vétkezem lesz, nem jobb lenne, ha elvenné az iszten.* 'Talán vétkezem...' (Ploszkucény)
- n. *Még monnyák lessz egyébként is.* 'Még valószínűleg mondják...' (Gutinázs)
- o. *Öregecske ő is, történhetik, hogy nem mennek lessz* [ti. búcsúra]. '...esetleg nem mennek.' (Gyidráska)

Segítséget nyújt a *lesz* segédige jelentésének pontosabb megértéséhez a kereshető *Moldvai magyar nyelvjárási szövegek Tánczos Vilmos gyűjtéséből* adatbázis³ is, melyben a *lesz* segédigét tartalmazó példák kontextusban tanulmányozhatók. Íme néhány példa az adatbázisból:

- (5) a. *Legén vòt, congy* ['kamasz fiú'], *oan lët lësz húszesztendős, tizennyóc.* '...lehetett húszesztendős...' (Lujzikalagor)
- b. *Kã toad mét, mét ə kültik lesz jì zászkorához nállunk?* 'Mert tudod, miért küldhették az iskolához nálunk?' (Jugán)

³ <https://nytud.hu/adatforras/moldvai-magyar-nyelvjarasi-szovegek-tanczos-vilmos-gyujtesebol> (Utoljára ellenőrizve: 2024. 02. 08.)

- (6) a. *S az a kőmája sě tudta, hogy mi **következik** **lëssz**.* '...mi következhet.' (Somoska)
 b. *Gondoltuk, ugye, hogy lehet hamar **elmënën** **lëssz**, **meghal** **lëssz**.* '...lehet, hogy talán hamar elmegy, talán meghal.' (Somoska)
 c. *gšzonnya nęm tuđd meglęsni? Hogy minek **jő** **lëssz** kisirđt szemękvel?* 'Hogy miért jöhet kisírt szemekkel?' (Lujzikalagor)
 d. *Hatvannęgyet bętőtőm a zősszel. S **męnek** **lëssz** hatvanőtbe.* 'S valószínűleg megyek hatvanőtbe.' (Gajdár)
 e. *Nem tudom kă nem mig **eresztik** **lessz-e**, kă mi mián nem még jő.* '...talán még nem eresztik...' (Jugán)

A moldvai magyar tájnyelv szótára számos példát idéz a *lehet lesz*, *lehet leszen* kifejezésre is, például:

- (7) a. ***Lehet** **lesz**, jártak a páternél.* (Esztrugár)
 b. ***Lehet** **leszen**, de én nem láttam oiant.* (Szeketura)

Köznyelvi intuíciónk alapján e mondatokban a *lehet* szót melléknévként, a *lehet-séges* szinonimájaként értenénk, és a *lesz* igét az összetett állítmány igei részeként elemeznénk. Azonban Tánzos Vilmos moldvai gyűjtésében *lehetett lesz* alakot is találunk, ami azt bizonyítja, hogy a *lehet* ebben a szerkezetben is ige, a *lesz(en)* pedig 'valószínűleg, esetleg, talán' jelentést hordozó segédige:

- (8) *hogy mongyam, ilyen izé, elpęrelt diák **lehetēt** **lëssz*** '...talán elperelt diák lehetett' (Somoska)

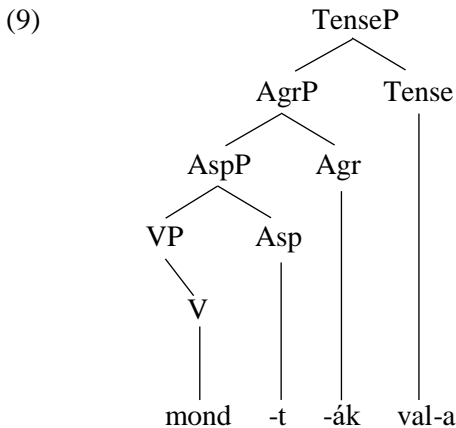
Az idézett példákban a *lesz* segédige egyfajta episztemikus modalitást hordoz; azt fejezi ki, hogy a beszélő ismeretei a mondatban leírt eseménnyel kapcsolatban nem biztosak. A példák többségében ezt grammatikai és/vagy lexikai elemek is világossá teszik. A *lesz* segédigés tagmondat leggyakrabban *nem tudom*-mal bevezetett beágyazott kérdésben fordul elő. Olykor kérdőszó, tagadószó, *ha* feltételes kötőszó, máskor főmondati *lehet*, *történhetik*, *gondoltuk* vagy a főige *-hat/-het* képzője jelzi a mondat igazságtartalmával kapcsolatos bizonytalanságot. A *lesz* segédige jelentése leginkább a 'potenciális modalitás' terminussal írható le. Tulajdonképpen az episztemikus *-hat/-het* képző jelentése is hasonló, tehát a *lehet lesz* redundánsnak látszik, a természetes nyelvektől azonban nem idegen a redundancia, mint azt Halm (2020) a mediális képzőket halmozó igékkel, például a *lát-szódik*-kal kapcsolatban kimutatta.

Összefoglalva az elmondottakat: míg a magyar köznyelvben a főigeként szereplő *lesz*-nek lehet episztemikus jelentéskomponense, tehát a pusztán *lesz* jelentheti azt, hogy 'valószínűleg van', a moldvai tájnyelvben a segédigei *lesz* hordoz episztemikus jelentést; így a *lesz lesz* fejezi ki, hogy 'valószínűleg lesz', és a *lett lesz* fejezi ki, hogy 'valószínűleg lett/volt'.

3. A *lesz* segédigét tartalmazó mondatok szerkezete

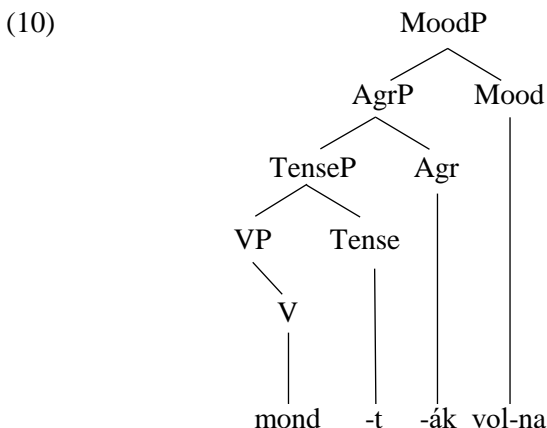
A *lesz* segédigét tartalmazó mondat szerkezete különbözik a *kell*, *szabad*, illetve a *fog*, *akar* típusú igékkel előforduló főnévi igeneves szerkezettől. Egyrészt a *lesz* segédigés szerkezetben nem a segédige viseli az időjelet és a személyragot, hanem a főige; a segédige mindig változatlan alakú. Másrészt a segédige mindig követi, sőt közvetlenül követi a főigét. A hátravetett igekötő sem ékelődhet a főige és a *lesz* segédige közé, lásd a (3c)-t és (4c)-t. Ez a mintázat az ó- és középmagyarból ismert és a moldvai magyarban máig tovább élő összetett igealakok mintázatához hasonló.

Az ómagyar *mondták vala* igealakot a következőképpen elemzem (É. Kiss 2017: 72):

Az ige-tőhöz közvetlenül kapcsolódó *-t* elemzésében aspektusjel, a befejezett aspektus jelölője (l. É. Kiss 2014); az *-ák* tárgyi és alanyi egyeztető morfémából álló személyrag (l. Bartos 2000: 734–738). Az időjel az *-a*, és minthogy a magyarban egy szóalakon belül nem állhat két analitikus toldalék, azaz időjel és módjel (l. Bartos 2000: 731; Rebrus 2000: 843), az *-a* jelnek külön szótőre, segédigére van szüksége. Ugyanakkor a segédige enklitikumként hozzátapad a főigéhez; feltehetőleg egy fonológiai szót alkotott vele, hiszen a *valá*-t gyakran egybeírták a főigével.

Az ómagyar *mondták volna* szerkezete annyiban különbözik a *mondták vala* szerkezetétől, hogy a TenseP helyén MoodP projekciót, az időjel helyén módjelet találunk, tehát nem múlt idejű, hanem feltételes módú befejezett aspektusú igealakról van szó. Ugyanakkor a középmagyar korra a *-t* befejezettségjel múltidőjellé vált, fokozatosan kiszorítva az *-a/-e* toldalékot, és ma a *mondták volna* igealakban is múltidőjelnek érezzük. Ennek megfelelően a mai magyar *mondták volna* alaknak az alábbi szerkezetet tulajdonítom:

Érdekes módon a moldvai magyar tájnyelvben a feltételes mód jele nem a *van*, hanem a *lesz* létigéhez kapcsolódik. Íme néhány példa Tánczos Vilmos gyűjtéséből:

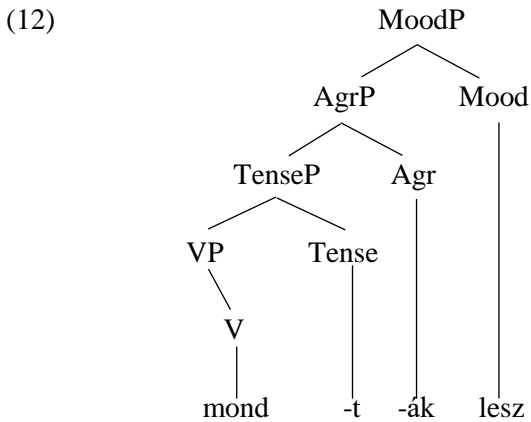
- (11) a. *Akart lenne egy más somoskai légyén.* 'Akarta volna, hogy...' (Klészse)
 b. *Azok uj bőgték, källöt lënnë ënnyik* [enniük]. '...kellott volna enniük.'
 (Pusztina)
 c. *Én ës lëhëttëm lënnë* '...lehettem volna' (Pusztina)
 d. *Rëkëszt lët lenne úgy.* 'Börtön lett volna úgy.' (Szőlőhegy)

Míthogy a *-t* a moldvai magyarban is múltidőjellé vált, e feltételes módú összetett igealakok *-t*-jét is múltidőjelként elemzem, azaz esetükben is a (10) alatti szerkezetet feltételezem. Valójában a moldvai magyarban még létező régmúlt igealakban mind a főige, mind a segédige *-t* jelet visel (*mondtuk volt*), tehát nem zárható ki, hogy a főige *-t* toldaléka még befejezettségjelölő szerepű. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a beszélők ezt a múlt referenciapont előtti múltra utaló igealakot nem befejezett aspektusú múltnak, hanem – ikonikusan – olyan kétszeresen

jelölt múltnak érzik, melyben az egyik múltidőjel a beszédidőhöz képesti előidejűséget, a másik múltidőjel pedig a mondatban adott múltbeli referenciaponthoz képesti előidejűséget jelöli.

Szokatlannak tűnhet, hogy e szerkezetekben a személyrag nem az igei komplexum végén, a segédigén jelenik meg, hanem a főigén, mégpedig a (9) alatti szerkezetben az aspektusjel után, a (10) alatti szerkezetben pedig az időjel után. Azonban, mint Julien (2002) 530 nyelv adatainak összevetésével megmutatta, az egyeztetésnek nincs állandó helye az igei toldalékok sorában (és a magyar főnévi toldalékok sorában sem – lásd Dékány (2021) 4.3. és 4.4. fejezeteit).

A (10) alatti múlt idejű feltételes módú szerkezet mintájára elemzem a ragozatlan *lesz* segédigét tartalmazó igealakokat is – lásd a (12) alatti szerkezetet. E szerkezetben az idő (Tense) *jelen* vagy *-t* jelű *múlt* lehet, a mód (Mood) pedig *potenciális*; a potenciális mód jelölője maga a *lesz* morféma:

A *lesz* segédige a *lenne* feltételes segédigéhez hasonlóan hozzásimul a főigéhez; mindig közvetlenül mellette áll, és egy fonológiai szót alkot vele. Ez arra utalhat, hogy megindult a toldalékká való grammatikalizálódás útján – ahhoz hasonlóan, ahogy például a latin *habere* segédige először klitikummá válva végül a jövő idő kötött morfémájává lett az olaszban és a franciában. Még közelebbi példát találunk a csuvasban, ahol az időbeli segédigeként szereplő létige agglutinálódott a főige+személyrag komplexumhoz, minek következtében a személyrag a toldalékbokor közepére került:

- (13) kalar-**əm** ’mondék’
 kalasatt-**əm**-ččə ’mondék vala’ (Bereczki 1983: 219)

A moldvai magyar tájnyelv potenciális *lesz* segédigéjének a nyelvtörténeti forrásokban nincs előzménye; moldvai belső fejlemény lehet. A *lesz* segédigei használata a múlt idejű feltételes módú igealakok segédigéjének funkcionális kiterjesztésével alakulhatott ki. Valószínűséget, lehetőséget kifejező 'potenciális' jelentése a *lesz* főige potenciális létezését kifejező jelentéséből jöhetett létre a 'potenciális' elem általánosításával.

Hivatkozások

- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Benő Attila – Hegedűs Attila 2019. Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a *hogy* törlése a *lehet* után. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. PPKE BTK, Budapest–Piliscsaba. 189–200.
- Bereczki Gábor 1983. A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–237.
- Dékány, Éva 2021. *The Hungarian Nominal Functional Sequence*. Springer, Cham.
- É. Kiss Katalin 2014. Változások az igei toldalékolás morfoszintaxisában. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 53–94.
- É. Kiss, Katalin 2017. The rise and fall of Hungarian complex tenses. In: Mathieu, Eric – Truswell, Robert (szerk.): *Micro-change and Macro-change in Diachronic Syntax*. Oxford University Press, Oxford. 61–75.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>
- Halm, Tamás 2020. Grammaticalization without Feature Economy: Evidence from the Voice Cycle in Hungarian. *Diachronica* 37/1: 1–42.
- Julien, Marit 2002. *Syntactic Heads and Word Formation*. Oxford University Press, Oxford.
- Márton Gyula 1968. *A moldvai csángó nyelvjárási román kölcsönszavai*. (Nyelvtudományi Értekezések 66.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Moldvai magyar nyelvjárási szövegek Tanczos Vilmos gyűjtéséből*.
<https://nytud.hu/adatforras/moldvai-magyar-nyelvjaras-szovegek-tanczos-vilmos-gyujtesebol>

Péntek János 2016. *A moldvai magyar tájnyelv szótára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 763–948.

É. Kiss Katalin

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

ekiss.katalin@nytud.hun-ren.hu

Dumcsizunk, diskurálunk, cseve- részünk – avagy hányféleképpen beszélünk magyarul?

Farkas Edit

*„Azért, nyájas olvasó, csak kérlek,
máskor vigyáva szabere feledé mi vészekere,
ha nekem is – ugyebár, leszel szíves?”
(Karinthy Frigyes)*

1. Bevezetés

Bár sok állat is használja a hangját kommunikációra, a beszéd egyedül az ember sajátja. A nyelvet nemcsak információközlésre, hanem sokszor megbeszélésre, tárgyalásra vagy vitára használjuk; néha a másik megtévesztése, becsapása a cél; máskor pedig csak egyszerű időtöltés, beszélgetés, csevegés, társalkodás.

Már az ókori zsidó bölcsék is megállapították, hogy *„élet és halál van a nyelv hatalmában”* (Péld 18,21), és Jézus is felhívja a figyelmet rá, hogy *„nem az teszi tisztátalanná az embert, ami bemegy a száján, hanem ami kijön a szájából”* (Mt 15,11). Beszéd közben a megértett jelenségeket nyelvi kifejezések segítségével fejezzük ki: nem pusztán tükrözzük, hanem a meglévő tudásunk alapján újra-konstruáljuk és így reprezentáljuk (Tolcsvai Nagy 2021: 30). A nyelv nem pusztán eszköze, hanem közege is a megismerésnek és a kommunikációnak: egy adott helyzetet szemantikailag sokféleképpen megkonstruálhatunk, attól függően, hogy mit helyezünk a figyelem fókuszába. A nyelvi kifejezések egy része eleve perspektivikus, vagyis valamilyen nézőpontot érvényesít (vö. Tolcsvai Nagy 2021: 39–43).

Jelen tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy a beszéd konceptualizációjában (vö. Kövecses–Benczes 2010: 51–52) milyen kognitív eljárások vesznek részt. Hipotézisem szerint, mivel a BESZÉD elvont fogalom (ami konkrétan történik, az pusztán a vokalizáció), megnevezésében a metonimikus konceptualizáció a jellemző: többnyire a beszélőszervek (esetleg a hallószerv) és maga a hangadás, illetve a beszéd által létrejövő verbális tárgyak (szó, szöveg stb.) kapnak szerepet, és kevésbé jellemző a metaforikus megnevezés.

2. Mi az alapkategória?

Először is azt kell megvizsgálnunk, hogy van-e olyan szavunk a beszélésre, amelyet alapkategóriának tekinthetünk (l. ehhez pl. Kövecses–Benczes 2010: 43–44). A *beszél* ige az *-l* denominális verbunképző segítségével keletkezett a *beszéd* főnévből, tehát etimológiailag több morfémából áll; érdekessége, hogy nem ősi eredetű, hanem szláv jövevényszó.¹

Másik jelöltünk, a *mond* már inkább pályázhat az alapkategória címre, annál is inkább, mivel a *beszél*-t meghatározhatjuk úgy is, hogy 'beszédet mond'.² A *mond* ősi, uráli eredetű ige, azonban az etimológiája megmutatja, hogy már képzett szó: *mon+d* gyakorító képző – mint az *áld*, *esd*, *kérd(ez)* – igeik esetében.

A harmadik jelölt lehetne a *szól*, ezt azonban már a mai nyelvérzék is egyértelműen motiválnak tekinti, hiszen felismerhető benne a *szó* főnév. Az ÉrtSz. szerint az első jelentése ('szól valamiről') nem a *beszél* első jelentésének a szinonimája, hanem csak a harmadiknak. A *beszél*-hez és a *szól*-hoz hasonló még a *mesél* és a *szövegel* is: mind a négyben a cselekvés eredménye felől történik a konceptualizáció ('beszédet, szót, mesét, szöveget mond').

3. Metaforikus konceptualizáció

Értelmező szótáraink a beszédet szóbeli, hangzó *megnyilatkozásként*, *kifejezésként* definiálják: ezek a szinonimák a fókusz a beszéd kifejező (expresszív) funkciójára helyezik, és szemléletmódjukban az EMBERI TEST TARTÁLY³ metaforát érhetjük tetten. A MENTÁLIS TEVÉKENYSÉG FIZIKAI TEVÉKENYSÉG kognitív metafora körébe sorolható az *értekezik* (*érint*) és az *állít* (*áll*), de például az *említ* már

¹ Az etimológiai magyarázatok többnyire az *Új magyar etimológiai szótárból* (ÚESz.) származnak, de azon szavak esetében, amelyek ott nem szerepelnek, főként a TESz.-t és az ESz.-t használtam.

² Ahol külön nem jelzem, ott a jelentések megadásához A-tól Ez-ig *A magyar nyelv nagyszótárát* (Nsz.) másutt pedig *A magyar nyelv értelmező szótárát* (ÉrtSz.) használtam; ahol egyéb szótárakat használtam, azt jelzem a szövegben.

³ A kognitív metaforákat és metonimiákat a szakirodalomban bevett módon kiskapitálissal jelzem.

nem, mivel ez a gondolkodáshoz kapcsolódik (vö. *emlékezik*), és így tekinthetjük a beszélés fogalomkörébe tartozónak.

A *kifejez* ige szótári definíciója a *közöl*: ez a finnugor *köz* szavunkból keletkezett igeképzővel, és szép példája az EMBERI VISZONYOK TÉRBELI VISZONYOK kognitív metaforának: aki beszél, az áthidalja a közte és beszédpartnere közti megértésbeli távolságot.

A *közöl* igében a fókusz a közlőn van; a beszédpartnerre a figyelem a *társalog*-ban irányul, a beszéd témájára pedig a *tárgyal*-ban. A *magyaráz* egy példa a kulturális konceptualizációra (vö. pl. Sharifian 2003; l. még a jelen kötetben Baranyiné Kóczy Judit tanulmányát): tövében a *magyar* népnév található, és eredeti jelentése 'magyarul beszél' (ÚESz.), 'magyarul mond' (ESz.) lehetett. Ez a szavunk azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert megjelenik benne a beszéd metasztintje, a beszéd metanyelvi funkciója: jelentése az ÉrtSz. szerint 'érthetővé tesz', 'értelmez'.

4. Monologikus beszéd

A *megnyilatkozik*, *kifejez* szemléletmódját követi a többnyire formális helyzetben használt *előad* is, de például a *szónokol* már a beszélőt helyezi fókuszba. Érdeemes összevetni a ma már nem használatos latin eredetű szinonimájával, a *perorál*-l (l. *orátor* 'szónok'): magyarul a *szó*, latinul a *száj* (*os*, *oris*) a konceptualizáció alapja. (Magyarul a *száj* csak a pejoratív jelentésű *szájál*-ban és *szájaskodik*-ban szerepel, vö. 5.1.)

Az *előad* latin párja a *dikciózik*, illetve a *prédikál*: mindkettő tövében a latin *dico* 'mond' ige rejlik. A *prédikál*-t átvitt értelemben 'kioktat' jelentésben is használjuk, a *papol*-hoz hasonlóan, és ekkor metaforikus lesz a konceptualizáció ('úgy beszél, mint egy pap/szónok'). Szinonimájuk még a *prézsmítál*, amit a CzF. még a *presbyter* ('a református egyház elöljárója') szóból származtat, azonban a TESz. (és az ÚESz.) szerint az eredeti alak a *prózsál* volt, ami a mai *próza* főnév *-l* képzős származéka – igaz, hogy alakjának kialakulására hathatott a *prédikál* és a *presbiter* hangalakja is. A *prózsál* tehát a *szól*, *szövegel*, *mesél* típust gyarapítja. (A konceptualizáció szempontjából érdemes megemlíteni, hogy a *prózsál* tövében rejlő *próza* metaforikus névadás: a *prosus* 'egyenes' a *proversus* [*pro+vertere, versum*] rövidülése: 'előre'+ 'fordít'.)

5. Hangadás

5.1. A beszélőszervek felőli konceptualizáció

Következő típusnak a beszélőszerveket fókuszba helyező konceptualizációt vehetjük: maga a *nyelv* szavunk is ide tartozik, bár a *nyelvel* ige (a *szájjal*-hoz hasonlóan) pejoratív értelmű. Ide tartozhat még a *hangoztat* és esetleg a *pofázik* is – bár ez utóbbit a szintén durva stílusminősítésű *ugat*-tal együtt inkább a metaforák közé sorolnám (3.). Érdekes módon a BESZÉD konceptualizációjában a *fog* nem kap különösebb szerepet: talán csak a *foghegyről beszél* szólásunkban jelenik meg.

A *hangoztat* átvezet a(z emberi) hangadást fokalizáló típusba: erre viszonylag kevés példát találunk, mindenesetre ide sorolom a *trécsel*, *tereferél*, *etyepetyél/hetyepetyél* és a *traccsol* igéket. Az első kettő egy *terél/terécsel* gyors, pergő beszédet utánzó szóra vezethető vissza, de a *trécsel*-re talán hatott a *traccsol* bajor-osztrák előzményének *trätschen* változata is, ami szintén hangutánzó szó, és 'tereferé'-t jelent – mint ahogy a *trafikál* is, amely azonban már nem hangutánzó, hanem az olasz *trafficare* ('üzletel') átvétele, amely az ÚESz. szerint talán a katalán *trafegar* 'árut átönt, kirak' igéből keletkezett. Az ÚESz. metonimikus névadásként tünteti föl (HELY A CSELEKVÉS HELYETT), bár jómagam ezt a típust (1. *kaszinózik*, 6.) inkább a metaforákhoz sorolnám, hiszen ma már nincs köze a trafiknak a pletykálkodáshoz.

5.2. Beszédszerű hangadás

Bár a *Magyar szókincstár* (MSzkt.) a *beszél* szinonimái között sorolja föl, a *gagyog* elsődleges jelentése nem a 'beszél', hanem ennél szűkebb: a beszélni tanuló kisgyermek beszédet utánzó, de még jelentés nélküli hangadása. (A pszicholingvisztikában a nyelvvelsajátítás egyik szakaszát, a kb. 6–9 hónapos kort nevezik a *gagyogás* időszakának; l. pl. Piaget–Inhelder 2004: 77–84.) A *gagyog* ugyanúgy hangutánzó szó, mint párja, a *gügyög/gügyörészik*. Ez utóbbi lehet a *gagyog* szinonimája, de inkább arra használjuk, ha a felnőtt érzelve, kényeskedve beszél a kisgyerekekhez vagy akár a szerelméhez.

A *gagyog/gügyög*-höz hasonlóan a *blablázik* igénk töve is hangutánzó szó, azonban nem belső keletkezésű, hanem a francia szlengből vettük át, ahol feltehetőleg a spanyol *hablar* 'beszél' alapján keletkezett, játékos ikerítéssel (ESz). Egyrészt jelenti az értelmetlen, össze-vissza beszédet, halandzsázást, másrészt pedig a mellébeszélést. Bár első hallásra a *halandzsa* is jövevényszónak tűnhet, valójában Karinthy Frigyesnek köszönhetjük, ő terjesztette el: többek között két karcolatának a címében is szerepel (l. Karinthy 1975a, 1975b).

Bár nem hangutánzók, de a *hadovál*, *hablatyol*, *hantázik* és a *povedál* is hasonló hangulatú, mint a *gagyog*, *gügyög*, *blablázik*, *halandszászik*. A *hadova* a *blablá*-hoz hasonlóan idegen eredetű: a cigány nyelvből került be a magyar szlengbe 'összevissza beszél' jelentésben (Bakos 2007), a *povedál* pedig szláv eredetű, a szláv 'beszél' jelentésű szó átvétele, tehát akár idegen eredetű alapkategóriának is tekinthetjük – mivel azonban témánk a konceptualizáció, érdemes mélyebbre ásni: a szláv nyelvekben ez igekötős ige, amelyben a *vedeti* 'tud' ige szerepel ('tudtára ad', vö. ÚESz.), tehát ez alapján a metonimiákhoz sorolhatjuk. Magyar szóként eredetileg a jelentése az volt, hogy 'valaki valamilyen szláv nyelven, számunkra érthetetlenül beszél', majd általánosabb értelemben is elkezdték használni arra, hogy ha valakit nem értünk, mert hadar, vagy számunkra ismeretlen nyelvet beszél.

A *hablatyol* eredete bizonytalan, esetleg a spanyol *habla* ('beszél') igeire vezethető vissza, bár valószínűbb a *habog/hebeg* hangutánzó szóval való rokonsága. Ugyanígy a *handabandázik* is hangutánzónak tűnhet: régebbi etimológiai szótáraink összefüggésbe hozták a latin *andabata* ('vakon harcoló gladiátor') szóval (amely alakilag hasonlít ugyan a magyar *hadonászik* igénkre, de ez utóbbi onomatopoeitikus eredetű), az ÚESz. szerint azonban játszi szóalkotással keletkezett ikerszó, és a *hadar* rokona.

A szinonimák közt találtam még a *hapacsol* kifejezést is, amelyben valószínűleg a *habzsol* metaforikus használatát fedezhetjük fel (A BESZÉD ÉTKEZÉS), hangalakjára pedig hathatott akár a *hablatyol* hangalakja is. Bár a *hantál/hantázik*-nak is van 'összevissza beszél' jelentése, inkább 'lódít' jelentésben használjuk (vö. ÉKSz.²; l. még 8.). Németül a *hantieren* valamivel való foglalatoskodást jelent, és a tájnyelvekben van 'fecseg' jelentése is.

Hangulatukban hasonlóak még a *hőbörög* és *háborog* igék is, azonban ezek sem hangulatfestők, hanem etimológiájuk szerint az ősi, uráli eredetű *hab* ('hullám') van a tövükben, mint a *háború* szavunkban, tehát metaforikusak (vö. *habzó szájjal beszél/szid valakit, fröcsög*).

5.3. Nem verbális hangadás

A más élőlények, főleg madarak hangadásával való megnevezés metaforikusnak tekinthető. A *kotyog* és a *karattyol* egyrészt a tyúk (madár) hangadását utánozza; az első esetleg a palackból kiömlő víz hangját, melynek ekkor párja lehet a *locsog*, és így A BESZÉD FOLYÓ VÍZ kognitív metafora részei (vö. *folyékonyan beszél egy nyelvet, folyik/ömlik a szájából a szó*). A *kotyog* igekötős változata (*kikotyog*) is ezt az értelmezést támasztja alá: ahogy kifolyik a palackból a folyadék, úgy fe-

csegi ki a meggondolatlan ember a titkolnivalókat. Az első magyarázatot az támogatja, hogy ezeket a szavakat 'beszél' értelemben inkább nőkre és gyerekekre alkalmazzák (*összevissza karattyol; belekotyog a felnőttek beszédébe*).

A beszédet a madarak hangadásával megnevező igéink még a *fecseg*, a *cseveg*, a *csacsog*, a *csivitel* és a *csicsereg* is. A *fecseg* és a *cseveg* közti jelentésmegoszlás a monologikus-dialogikus szempont szerint történt: míg a *fecsegés* inkább az egyént jellemzi, addig a *csevegés* közös tevékenység. A *fecseg* és a *locsog* kontaminációjából keletkezett a *locsifecsi*, amelynek nincs igei alakja; aki pedig ráadásul illetlenül *fecseg*, az *lepcsesszájú* vagy egyszerűen csak *lepcsés*. Ebbe a csoportba tartozik még a *cserfel* szavunk is, amely a *csörög* rokona, és talán a cserregő madarak hangjának nevééről kapta az elnevezését.⁴

Jelentése alapján ide sorolható még a *pletykál* is, noha ez nem onomatopoeitikus eredetű, hanem a szlovák *pletka* 'megszólás' átvétele. Etimológiailag és konceptualizáció szempontjából a magyar *szövegel* párja (tövében ugyanúgy a 'sző' jelentésű ige van), jelentése azonban a magyar nyelvben a *híresztel*-nek felel meg.

6. Szlengszavak

A szlengben, bizalmas nyelvváltozatban gyakori *dumál* szavunk cigány jövevényszó, bár a legtöbb szláv nyelvben megvan 'beszéd, szó, gondolat' értelemben. Mivel az etimológiai szótárak a *duma* származékának tekintik, a beszéd eredménye felől konceptualizáló csoportba (2.) sorolom.

A fogalmi konstruálás szempontjából érdekes eset a *nyomja a süket dumát* és rövidebb változata, a *süketel*, amelyek a szinonimaszótár (MSzkt.) szerint a *mellébeszél* szinonimái. A *süket duma* kifejezésben a figyelem egyszerre irányul a beszélőre és a hallgatóra, de a fókuszba a hallgató kerül, hiszen ő „süket” a számára érdektelen szavakra. Ugyanezt a perspektívát tükrözi ennek a metonimikus kifejezésnek a metaforikus párja, a *falnak beszél/mintha a falnak beszélne* is.

A *Magyar szókincstárban* (MSzkt.) szereplő *szpícsel* igét első ránézésre az ifjúsági szleng angol eredetű rétegébe sorolhatnánk, azonban már 1891-ből is adathozható a használata Mikszáth Kálmán egyik parlamenti karcolatában (MKÖM 80.). Az eredetét figyelembe véve tkp. 'beszédet mond' a jelentése, tehát szintén az első csoportba (2.) kerül.

⁴ A felsorolt madárhangokon kívül van még néhány állat hangja, melyek a 'valamilyen jellegzetes módon beszél' szinonimáinak tekinthetők (pl. a korábban említett *ugat* vagy a *makog, dörmög, nyivákol* stb.). Mivel azonban ezek általában nincsenek felsorolva a szinonimaszótárakban, ebben a tanulmányban nem térek ki rájuk.

Ma leginkább 'cseveg' értelemben használjuk a kissé régies, bizalmas nyelvhasználatba tartozó *diskurál*-t, amelynek régebben volt egy 'tárgyal' jelentése is. A 'vitázik' jelentésű *disputál*-hoz hasonlóan latin eredetű, és a *dis-* ('szét') és *currere* ('fut') elemekből áll, vagyis kognitív metaforának tekinthető. A *vitázik*, *vitatkozik* igéink szintén metaforikus szóalkotások: tövükben a *vi(v)* ige rejlik, s így A VITA HARC kognitív metafora részei – amely azonban etimológiai szótáraink szerint tükörfordítás latinból. (A *disputál*-ban a *putare* 'szétválaszt, vág' rokonítható a magyar *vitatkozik* etimológiájával.) A *vita* „párja”, a *veszekedés* szintén metaforikus: tövében a *vész* ige van, amely a gyakorító és visszaható, valójában kölcsönösséget kifejező *-kedik*, *-kszik* képzővel tkp. azt jelenti: 'kölcsönösen pusztítják egymást' (vö. Tótfalusi 2001).

Szintén 'cseveg'-et jelent a bizalmas nyelvhasználatban létező *smúzol*, amely a német szleng *schmusen* átvétele; ez a jiddis *schmuoz* révén a héber *szömuoth* ('beszélgetés') szóra megy vissza (vö. Tótfalusi 2001). Mivel itt is megjelenik az *-ol/-el/-öl* denominális verbunképző, ez is az első típust (2.) gyarapítja.

És ha már egyszer ez a tanulmány egy születésnap-i köszöntő kötetbe készül, talán belefér még a *tislizik* és a *kvaterkál* is, amelyek a 'cseveg, beszélget' értelemben használt *kaszinózik* szinonimájának tekinthetők. A *tislizés* tövében a német 'asztal' van, és 'asztal melletti kedélyes beszélgetés'-t jelent,⁵ a *kvaterkázás*-ban pedig nem az evés, hanem az ivás kerül fókuszba: eredete a lengyel *kwaterka* ('negyedliter') szó, amely a latin *quartarius*-ra ('negyedmérték') vezethető vissza, és így tkp. 'baráti borozgatás'-t jelent (ÚESz.). Történeti szempontból akár metonímiának is tekinthetnénk őket, azonban – a *kvaterkázás*-ban már biztosan – mára teljesen elhomályosodott az eredeti kapcsolat, hiszen mai használatukkor a beszélgetés helye, illetve „segédeszköze” már nem konkrétan, hanem csak asszociatív módon jelenik meg, tehát két fogalmi tartományról beszélhetünk: 'úgy viselkedik, beszél, mintha kaszinóban lenne' (vö. Kövecses–Benczes 2010: 79–94; Kövecses 2005).

7. A hallgató szempontja

A beszéd fogalmi keretének alapvető elemei a beszélő és a hallgató, a beszéd tárgya és eszköze, illetve az információ mennyisége és minősége. A hallgató szempontját tükrözik azok a többnyire informális helyzetben használatos kifejezések, amelyek az információ mennyiségére vagy minőségére vonatkoznak, úgymint a fölösleges, nem odaillo mellébeszélés vagy épp a hamis információ. A mellébe-

⁵ Sem az ÉrtSz., sem a TESz. vagy az ÚESz., sem a CzF. nem tartalmazza, de megtalálható az *Idegen szavak szótárában* (Bakos 2007), valamint az ÉKSz.²-ben.

szélés köret, körítés A BESZÉD ÉTKEZÉS kognitív metafora része: ide tartozik például a *rizsázik/rizsál/nyomja a rizsát*, a *szószol* és a *salátáz(ik)*: aki nem a lényeget mondja, ugyanúgy tesz, mint az, aki a hús helyett csak a köretet adja (l. még pl. *bő lére ereszti (a mondókáját)*, *jól megrágja* ('alaposan átgondolva beszél'), *szaf-tos tréfa*, *sótlan beszéd*, *járatja a lepénylesőjét*).

A kissé szlenges stílusárnyalatú *szövegel* durvább párja a *löki a szöveget*.⁶ A *nyomja* ('erölteti') kifejezés megjelenik még a *nyomja/löki a sódert*, *sóderol*, *nyomja a dumát*, *vakerol/vakerál*, *nyomja a vakert* kifejezésekben is. A *sóder*-t ránézésre a *sodor* képzett alakjának gondolhatnánk (a sodrás eredményeként létrejövő 'sodrat'), ez azonban pusztán népetimológia, ugyanis a *sóder* osztrák-német jövevényszó. Az asszociáció mégsem teljesen légből kapott, hiszen aki *sóderol*, az, ahogy a folyó sodorja a kavicsot, úgy *nyomja/löki a szöveget*. A *vakerál / nyomja a vakert* a *hadovál*-hoz hasonlóan cigány (romungró) eredetű (*vakerel*: 'beszél'; vö. Schirm 2006: 158).

Bár a *hasal / hasból beszél*-t akár A BESZÉD ÉTKEZÉS kognitív metafora alá is sorolhatnánk, valójában a *kifejez* konceptuális párja: nem fejből, meggondoltan, hanem pusztán a *hasára ütve* beszél.

Ahogy már maga a *mellébeszél* szó is egy kognitív metafora része (A MENTÁLIS TÉR FIZIKAI TÉR), úgy a szinonimái is többnyire metaforikusak, mint például a *kertel*, *köntörfalaz*, *mismásol* vagy a *linkel*. A *kertel* a *kerít*, *kerül* igék *ker-* tövének származéka, és eredetileg 'kerülget'-et jelentett, ami megmaradt például a *kerülgeti a témát* kifejezésben, illetve a *kerülgeti, mint macska a forró kását* szóláshasonlatban. A *köntörfalaz* a *köntöl-farol* ('kocsi az úton ide-oda csúszik') összetételből származik. Amikor a *köntöl* jelentése ('<kocsi> oldalt csúszik') elhomályosult, a *farol* népetimológiás úton vette fel a *falaz* formát.

A *mismásol* a német *mischen* ('kever') igére vezethető vissza, ahogy a *linkel* is német eredetű: a német *link* ('bal') az argóban, illetve a jiddisben 'hamis, gyanús, rossz' jelentést vett fel, és a hazai német argóból kerülhetett be a magyarba, eredetileg 'hazudik' jelentésben.

Az *összevissza beszél* szinonimája még az *ötöl-hatol*, *hímez-hámoz*, *csűr-csavar*, *hetet-havat összehord*, *tücsköt-bogarat beszél/összehord* és a *zagyvál /*

⁶ Bár a közös töről származó igéket egynek veszem, a szó szerkezeteket, szólásokat, szóláshasonlatokat beszámítom a kutatott kifejezésekbe, de itt is egynek veszem az azonos típust, mint például *löki/nyomja a szöveget/dumát* stb., hiszen míg például a *szövegel*, *dumál* metonimikus, addig a *löki a szöveget* metaforikus forma (A MENTÁLIS TÁRGY FIZIKAI TÁRGY).

zagyvaságo(ka)t beszél. A *hetet-havat* a *hébe-hóba* rokona: eredetileg *hevet-havat* volt⁷, de mivel a második tag a *hónap* alakváltozatának is tekinthető (pl. *havonta, havában*), így a két tag eredetileg ellentétes értelmét fokozatira cserélték. A *tücsök és bogár* szószerkezet szintén ’minden’-t, ’mindenfélé’-t jelent: Margalitsnál (1896) még a *tücsköt-bogarat összeeszik* szólásban is megtalálhatjuk. A *zagyva* ismeretlen eredetű szó, tkp. a *zavaros* szinonimája.

Az *ötöl-hatol* és a *hímez-hámoz* első látásra szintén megtévesztő lehet: a CzF. szerint az *ötöl-hatol* tövében nem a számnevek vannak, hanem az akadozó nyelv habozása (vö. *hebehurgia, hebeg-habog*) – és ugyanilyen a *hímez-hámoz* is, amely eredetileg az *ím-ám* szókapcsolatból származik (l. *ímmel-ámmal*). Az első tag a *hímes* (’körülmenyeskedő, kertelő’) *beszéd* hatására lett *hímez*, majd követte az ikerszószerű szerkezet második tagja is. Az előző kettővel ellentétben a *csűr-csavar* metaforikus ige, s mint ilyen, A MENTÁLIS TEVÉKENYSÉG FIZIKAI TEVÉKENYSÉG kognitív metafora része.

8. Hamis beszéd

Maga a *hazudik hazu-* töve ismeretlen eredetű, rajta a *-d* gyakorító képző a *mond* szavunkkal rokonítja, tehát alapkategóriának tekinthető; a *füllent* etimológiája szintén bizonytalan, az ÚESz. szerint talán onomatopoetikus. A *lódít*, illetve *tódít* etimológiája viszont világos: a *lódít* töve a *lóg*, és a konkrét ’eldob’ jelentésből vált elvonttá: ’ellódítja az igazságot’; a *tódít* pedig a *told* (’hozzátesz’) igéből származik: a *tódító* eltúlozza a dolgokat.

A *kamuzik* a francia eredetű *kamuflázs*-ra (’álcázás’) vezethető vissza, ami eredetileg azt a füstpamatot jelentette, amit valakinek a szemébe fújnak, tehát a *ködösít* szinonimájának is tekinthetjük. Bár sehol sem találtam etimológiai magyarázatot rá, valószínűleg hasonló konceptualizáció rejlik a *Magyar szókincstár* (MSzkt.) által mind a *mellébeszél*, mind a *hazudik* szinonimái között felsorolt *hamukál/hamukázik* mögött is, amely véleményem szerint a *hadovál*, *kamuzik* és a *port hint a szemébe* kifejezések kontaminációjából keletkezhetett. A *porhintés* O. Nagy Gábor (1957/2005) szólásmagyarázata szerint a szó szerinti jelentésből (’valakinek port dobna/rúgnak a szemébe, hogy elhomályosítsák a látását’) vált elvont jelentésűvé, tehát metaforikus eredetű. Aki port hint a másik szemébe, az elvakítja – aki pedig hazudik, az *vakít*.

A „porhintés” egy speciális esete a *púderolás*, amely a valóság manipulatív célú megsejlesztése. A *blöfföl az átvágás*-sal és a *becsapás*-sal együtt már nem csak verbális megtévesztést jelenthet, de mindhárom használhatjuk a *hazugság*

⁷ Ugyanígy a hőmérséklet jelenik meg az *egy szájból fúj hideget, meleget* szólásban vagy a *kapott hideget, meleget* kifejezésben is.

szinonimájaként. Az első a kártyanyelvből került be a közszlengbe, és az amerikai angol *bluff* szóra vezethető vissza. Az etimológiai szótár szerint valószínűleg németalföldi eredetű (holland *bluffen* 'fejbe ver', fríz *bluffen* 'zajt csap, kérkedik', eredete szerint hangfestő szó). Végül még ide sorolom az *etet* kifejezést is, amely A BESZÉD ÉTKEZÉS kognitív metafora elemeit gyarapítja.⁸

9. Az ellenézés verbális kifejezése

Végezetül pedig, ha már a hangutánzó-hangulatfestő szavaknál (5.2.) előkerült a *háborog* és a *hőbörög*, tekintsük át, milyen szavakkal szoktuk nemtetszésünket kifejezni! A *korhol* töve hangutánzó ('koptat' → 'érdes szavakkal illet'), azonban a jelentése alapján metaforikus névátvitel. A *dorgál* feltehetőleg uráli örökség (vö. ÚESz.), szintén onomatopoetikus eredetű; a *szid* esetleg óorosz eredetű (vö. ÚESz.), jobb híján alapkategóriának veszem. A *fedd*-ről mindössze annyit tudunk, hogy egy *fegy*- ismeretlen eredetű tőből származhat (vö. *fegyelmez*, *figyelmeztet*, *fenyít*), és a *gúnyol* is ismeretlen eredetű. A *bírá*l töve a *bír* ige ('birtokában tart' → 'hatalommal bír'), a *becsmérel*-é a *becsül*, az *ócsárol* pedig az *olcsó*-val van rokonságban. A *szapul* szintén metaforikus ('lúgos vízben áztat' → *korhol*); és bár a töve hangutánzó, elsődleges jelentése nem a BESZÉD fogalmi mezőbe tartozik, így szintén metaforának vehetjük a *pocskondiáz*-t is.

A *kifogásol* latin mintára keletkezett tükörszó (*exceptio*: 'kivétel, ellenvetés'), azonban nyugodtan tekinthetjük metaforának (A MENTÁLIS TEVÉKENYSÉG FIZIKAI CSELEKVÉS). És végül nézzük meg a *kritizál*-t is: ennek végső forrása a görög *krinó* ('szétválaszt, eldönt) ige, tehát az etimológiája alapján szintén metaforikusnak tekinthető.

10. Összegzés

Bár a BESZÉD fogalmi mezőhöz még jó néhány szempontot felvehetnénk, jelen tanulmány megelégszik az értelmező és szinonimaszótárakban fellelhető adatokkal. A kifejezések közé még esetleg érdemes felvenni a korábban nem említett szóláshasonlatokat, amelyek a beszéd tempójához, felesleges vagy hamis voltához kapcsolhatók: a Margalits-féle, 1896-ban megjelent *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* gyűjteményében található a *jár a szája, mint a nagypénteki kereplő / mint az üres malom*; a *jár a nyelve, mint a cséphadaró / mint a pergő rokka* és a *hazudik, mint a vízfolyás / mintha könyvből olvasná*.

⁸ A beszéd egy speciális esete, amikor nem valótlant állítunk, hanem olyasmiről beszélünk, amiről nem volna szabad, vagyis elárulunk egy titkot. Mivel ezek a szinonimák szinte mind igekötős igék (pl. *beköp*, *bemárt*), ebben a tanulmányban nem tárgyalom őket.

A kutatás során több módszertani nehézséggel is szembe kellett nézmem. Először is a változatokról és az igekötős alakokról kellett döntenem. A szóalakváltozatokat nem számoltam, kivéve néhány kifejezést, szólást és szóláshasonlatot, és kihagytam szinte az összes igekötős alakot, noha ezek sokszor egészen más jelentenek, mint az alapige, és szinonimáját képezik egyébként felvett igéknek. Tehát nem számoltam külön például a *beszélget* vagy a *mellébeszél* szavakat, és egynek vettem a *dumál/dumcsizik* vagy a *pletykál/pletykázik* alakokat; de felvettem például a *nyomja a szöveget/(dumát/rizsát/vakert)* képes kifejezést.

Összegezve elmondható, hogy a beszéd fogalmát a magyar nyelv igen sokoldalúan verbalizálja. Alapkategóriáknak leginkább a *mond* és a *hazudik* tekinthető: bár ezek is képzett szavak, de tövük elavult, illetve fiktív; a többi szó általában főnévi tövet tartalmaz.⁹ A legtöbb szinonima a beszélés eredménye felől konceptualizál: ide tartozik például a *beszél, szól, szövegel, mesél, tárgyal; dikciózik, prézsmítál; dumál, szpícsel, smúzol; hadovál, povedál, vakerál; pletykál, híresztel*. A BESZÉLÉS fogalmi kereten belül az egyes szavak, kifejezések a beszélőt (*szónokol, perorál, prédikál*), a hallgatót (*társalog, süketel*), a beszélőszerveket (*szájál, nyelvel, kifejez, hasal*), illetve a (beszéd)hangot (*gagyog, gügyög, blablázik; traccsol, trécsel, tereferél, etyepetyél/hetyepetyél, hablatyol, ötöl-hatol, hímez-hámoz, pampog, füllent, dorgál*) fokalizálják; és megjelenik egy szavunkban az emlékezés szempontja is, illetve etimológiailag a tudás (*említ/emleget, povedál*). A kulturális konceptualizációra is találtam példát: ez a *magyaráz*.

A más fogalmi kereteket bevonó konceptualizációk az állatok hangja (*kotyog, karattyol, fecseg, cseveg, csacsog, csivitel, csicsereg, cserfel; ugat*) vagy egyéb hangok (*locsog, kotyog, dől belőle a szó; háborog, hóbörög, fröcsög*), illetve állati beszélőszervek (*pofázik*); az étkezés (*rizsázik, salátázik, szószol, hapacsol, etet*) és a harc (*vitázik, disputál, diskurál, veszekszik, handabandázik*). A beszéd konceptualizációjában előkerülnek az olyan alapvető kognitív metaforák, mint AZ EMBERI TEST TARTÁLY (*megnyilatkozik, kifejez, előad*), AZ EMBERI VISZONYOK TÉRBELI VISZONYOK (*közöl*), A MENTÁLIS TEVÉKENYSÉG FIZIKAI TEVÉKENYSÉG (*állít, értekezik, hantázik, csűr-csavar, lódít, tódít, kamuzik, ködösít, hamukázik, vakít, púderol, szépít, kifogásol, kritizál, korhol*), A MENTÁLIS TÉR FIZIKAI TÉR (*kertel, köntörfalaz, mismásol, linkel*). Szintén a metaforák közé soroltam a *prédikál, papol, trafikál, kaszinózik, tislizik, kvaterkázik* szavainkat; és végül van egy mesterséges szóalkotás is, a *halandzsázik*.

Bár a kiválasztás szempontjait lehetett volna még finomítani, ebben a leszűkített keretben is jól látható, hogy a várakozással ellentétben a BESZÉD fo-

⁹ A *szid, fedd* igéink bizonytalan eredetűek, tehát jobb híján ezeket is alapkategóriának tekinthetjük.

galmi konstrukciójában nem a kognitív metonímiák, hanem sokkal inkább a metaforák dominálnak – ugyanakkor további vizsgálódások szükségesek egyrészt az igekötős igék bevonásával, másrészt szükséges a BESZÉD fogalomkörének pontosabb körülhatárolása. Egy több nyelvet bevonó összehasonlító vizsgálat is új szempontokat hozhatna, illetve a további kutatáshoz, a felmerülő kérdések megválaszolásához mindenképp szükséges a konceptuális metaforák és metonímiák kérdéskörének elmélyültebb elméleti megalapozása.

Hivatkozások

- Bakos Ferenc 2007. *Idegen szavak és kifejezések szótára. 2.*, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Biblia* 2012. Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és újszövetségi bibliafordító szakbizottsága. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- Hoffmann Ottó 1996. *Mini-tini-szótár. A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára.* JPTE Továbbképző Központ, Pécs.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. 2.*, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ESz. = Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Karinthy Frigyes 1975a. Halandzsa. In: *Görbe tükör. Karcolatok, humoreszkek.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 245–247.
- Karinthy Frigyes 1975b. A diadalmas halandzsa. In: *Görbe tükör. Karcolatok, humoreszkek.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 247–250.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Typotex, Budapest.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- MKÖM 80. = Mikszáth Kálmán 1891. A mai ülés [febr. 26.] = Rejtő István (szerk.) 1987. *Mikszáth Kálmán összes művei* 80. *Cikkek és karcolatok* 30. Akadémiai Kiadó, Budapest. 113.

- MSzkt. = Kiss Gábor (főszerk.) 1998/2022. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–(2021). *A magyar nyelv nagyszótára I–(VIII)*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1957/2005. *Mi fán terem? Magyar szólások eredete*. 9. kiadás. Akkord Kiadó, Budapest.
- Piaget, Jean – Inhelder, Bärbel 2004. *Gyermeklélektan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Schirm Anita 2006. A magyar nyelv cigány eredetű jövevényszavai. *Nyelvtudomány* 2: 149–163.
- Sharifian, Farzad 2003. On cultural conceptualisations. *Journal of Cognition and Culture* 3/3: 187–207.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. + 1984. *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2021. *Kognitív szemantika*. 3., átdolgozott és kibővített kiadás. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Tótfalusi István 2001. *Magyar etimológiai szótár*. Budapest. Arcanum Adatbázis. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/>
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) 2011–2022. *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. (Az adatbázis elérhetősége: uesz.nytud.hu; utolsó frissítése: 2023. 10. 02.)

Farkas Edit

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

farkas.edit@btk.ppke.hu

Jelentések szétágazása rokon értelmű szavak származékaiban

Gerstner Károly

1. A lexikális szemantika egyik kitüntetett területe a szinonimitás. Ezt jól igazolja az a számtalan, különféle jellegű és terjedelmű írás, amely mind a hazai, mind a nemzetközi nyelvészeti szakirodalomban fellelhető. Ugyancsak ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1997 októberében az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke tudományos konferenciát rendezett erről a nyelvészeti részterületről (az előadásokat tartalmazó tanulmánykötethez vö. Geecső–Spannraft 1998).

A gazdag szakirodalom ellenére a szinonimitás mibenléte, definiálása nem problémamentes, és lehet, hogy ez is egyik motivációja a szinonimákkal való foglalkozásnak. Jelen írásomban nem célom újabb meghatározást adni, hanem a lexikológiai és lexikográfiai tevékenységem során megfigyelt jelenségek közül egyet szeretnék röviden körüljárni. A definíciós alapot a szavak lexikológiai jelentése adja, amely a hangalak és a vele jelölt valóságelem jelentéstartalmának kapcsolata szerint foglalható rendszerbe (vö. pl. Károly 1970: 78–82). Ez a viszonylag jól átlátható, de némileg leegyszerűsített rendszer a szinonimákat (rokon értelmű szavakat) olyan lexémáknak tartja, amelyeknek eltérő a hangalakjuk, de azonos a jelentésük, vagy másként: azonos a denotátumuk. Ez a meghatározás azonban nem számol azzal, hogy a szinonimapárokat vagy -sorokat alkotó szavak a legtöbb esetben többjelentésűek (poliszémek), és egy adott lexéma (nevezzük így:) alapjelentése mellé „autonóm” módon kialakult jelentések nem feltétlenül állnak szinonimikus viszonyban egy másik lexéma valamennyi vagy több jelentésével (ehhez vö. Horváth 1997: 83–88; Ladányi 2008: 277–278).

2. Az *Új magyar etimológiai szótár* (ÚESz.) – közvetett, illetőleg közvetlen elődjéhez (TESz., illetőleg EWUng.) hasonlóan – a szócikkek szótörténeti részében számos címszó esetében az ebből létrejött származékokat (képzett szavakat) vagy azoknak bizonyos szempontok alapján kiválasztott egyedeit is közli. Ennek során szűkebb filológiai apparátust alkalmaz, ami abban is megnyilvánul, hogy a származékok jelentését vagy jelentéseit nem vagy nem mindig és jobbára nem teljes körűen adja meg. Ez persze érthető is egy elsődlegesen szófejtő szótár esetében, amely nem törekedhet olyan (viszonylagos) teljességre, mint a történeti-dokumentáló szótárak, pl. a *Magyar nyelvtörténeti szótár* (NySz.), az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT.) vagy *A magyar nyelv nagyszótára* (NszT.). Az ÚESz. szerkesztése során több címszó esetében is felmerült bennem az a gondolat, hogy kiemelt származékaik jelentéseit is bővebben kellene közölni, de ennek érvényesítése egyrészt igen sok időt vett volna igénybe, másrészt pedig a szótár elsődleges – ti. a szavak eredetét magyarázó – funkcióját erősen eltolta volna az egyáltalán nem lényegtelen, mégis másodlagos szótörténeti jelleg felé. Ezért a származékok jelentéseinek bővítése a csak elengedhetetlenül szükséges esetekre korlátozódott, de az mindenestre jól érzékelhető volt, hogy egyes szinonimák jelentései között a kisebb-nagyobb egyezések mellett eltérések is vannak, főleg, ha történeti dimenzióban vizsgáljuk ezeket. És ez a szinonimák származékainak jelentései között legalább ilyen fokban jelentkezik.

3. A magyar lexikális szemantikában a lexikológiai jelentést tekintve az egyik „klasszikus” szinonimapár elemei a *húz* és a *von* ige. Ez a jelentésviszony nyilvánvalóan fennáll a két ige elsődleges vagy alapjelentése között, amit a jelentések definíciója is szemléletesen tükröz. Az ÉKsz.²-ben a *húz* 1. jelentésének meghatározása a következő: ’úgy mozgat vkit, vmit, hogy az utána halad’; a *von* 1. jelentése pedig – nem meglepő módon – csupán ennyi: ’(vhova, vmerre) húz’. A két ige közötti jelentéshasonlóságok és jelentésetérések vizsgálatát kezdjük a *von* ige boncolgatásával.

A szó- és jelentéstörténeti adatok alapvetően az ÚESz.-ből származnak, amelyben megtalálható az illető adat forrása, illetve annak feloldása is (Irodalom- és forrásjegyzék). Szükség esetén azonban az eredeti forrást adom meg. Az adatokat, szöveggörnyezeteket a könnyebb olvashatóság érdekében – a nyelvtörténeti filológiai gyakorlattól eltérően – mai olvasatra átírva közlöm, mivel a korabeli írásmódban rejlő esetleges hangjelölési problémák esetünkben nem játszanak szerepet.

3.1. A *von* az ÚESz. szerint (is) ismeretlen eredetű, bár alapjelentését, hangszerkezetét és a belőle képzett szavak nagy számát (és azok jelentését) tekintve igen

régi eleme lehet a magyar nyelvnek. Első szótörténeti adata a Jókai-kódexből származik: „[...] az barátok ötet [ti. a Ferenc előtt leboruló asszonyt] nem *vonhatják* vala el lábaitól” (1372 u./: JókK. 142), azaz nem tudták eltávolítani. Ezt követően maga az alapige különféle ragozott és jelezett alakjaiban szinte megszámlálhatatlanul sokszor fordul elő a magyar írásbeliségben. Ez nyilvánvalóan abból is fakad, hogy a *von* igének számos jelentése alakult ki az évszázadok (esetleg évezredek?) során. Az ÉKsz.² öt nagyobb jelentéscsoportban összesen 16 jelentést ad meg, az ÚESz.-ben 19 egymástól elkülönített jelentésegységet találunk. Ezek a jelentések kisebb-nagyobb mértékben összefüggnek a *von* ige ’húz, eltávolít’ alapjelentésével, de a konkrét jelentések mellett kialakultak átvitt értelműek is, amelyek gyakran állnak valamilyen igekötővel, vagy szókapcsolat részét alkotják. Ezek a jelentések természetesen sem a régiségben, sem pedig a mai nyelvhasználatban nem fordultak és nem fordulnak elő egyforma gyakorisággal, hiszen stílusbeli értékük eltérő, sőt, időről időre eltérő lehet. Lássunk akkor néhányat a jelentések közül, adatolásuk időrendjében haladva!

A Jókai-kódexből idézett mondatban ’eltávolít’ a jelentés, de a szöveghelyzet alapján konkrétabban azt a cselekvést az ’erővel *elhúz*’ kapcsolattal fejezhetjük ki. A Jókai-kódexben olvashatunk arról is, hogy Szent Ferenc az isteni malasztot érezve többször is felemelkedett a földről. Ferenc egyik társa, Leó fráter – idézem – „Némikoron látta ötet ezennyi magasságra *felvont* lenni, hogy alig láthatja vala ötöt” (64), vagyis itt a *von* jelentése ’emel’. A mai nyelvből már hiányzik a ’(magába) szív’ jelentés: „Megnyitottam én számat, és *vontam* szent lelket” (1416 u.³: Apork.: 137). A ’testrészt megrándít, *összehúz*’ jelentést 1560 körüli időből tudjuk kimutatni, ez ma leginkább a *vállat von* vagy *összevonja a szemöldökét* kifejezésekben fordul elő. A ma általánosan ismert ’összegeből, mennyiségből leszámít, elvesz’ jelentés az igekötős *kivon* alakban 1652 óta adatolható, míg a ’tanulásként, következtetésként leszűr, megállapít, összefoglal’ jelentést a *levon* igében a nyelvújítás idejéből, 1818-ból ismerjük.

Látható tehát, hogy a *von* főigeként is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy gondolatainkat minél árnyaltabban tudjuk kifejezni, hiszen mind konkrét, mind átvitt értelmű jelentései lehetővé tették az ige rugalmas felhasználását. Ezen felül a *von* igéből különféle képzőkkel létrehozott szavaknak is igen nagy szerepük volt a körülöttünk levő világ jelenségeinek, folyamatainak megnevezésében, legyen szó akár a köznyelvi, akár a hivatali vagy irodalmi nyelvhasználatról.

3.2. Az ÉKsz.²-ben a *von* igének 13 elsődleges származékát találhatjuk, vagyis olyan szavakat, amelyekben az igetőhöz csak egyetlen, még ma is felismerhető képző társul. Példaként említhetem a következőket: *vonakodik*, *vonat*, *vonat*,

vonó, *vontat* és *vonz*. A szótár persze számos olyan szót is tartalmaz, amely valamelyik elsődleges származékból jött létre további képző vagy képzők felhasználásával, pl.: *vonalaz*, *vonalzó*, *vonás*, *vonatkozik*, *vonszol* és *vonzódás*. Az ÚESz. ezeken kívül olyanokat is tartalmaz, amelyek idővel kihaltak, de legalábbis elavultak, vagy pedig egyik-másik nyelvjárásban fordulnak elő. Ilyen például az 1416 utáni adatolású *vonont* ige (1416 u./³), amelynek jelentése 'beszív; lélegzik': úgy gondolom, érthető az ige jelentése, hiszen a levegőt vagy folyadékot mintegy *húzással* veszi magába az emberi szervezet. Másik ilyen elavult ige a *vonagodik* (nem véletlenül emeltem ki a *g* betűt, nehogy összetéveszthető legyen a *vonakodik* igével, l. alább), amelynek egyik jelentése 'haldoklik, haláltusát vív': „Ez [...] írt imádságot igen szükséges *vonagodó* emberek előtt mondani és igen alázatosan” (1516: GömöriK. 132). A másik adatolható jelentése pedig 'reszket'. Egy 1586-ban keletkezett Újszövetség-fordítás egyik mondata így szól: „Lesznek jegyek az napban és holdban, zengvén a tenger és az hab, *vonagodván* az emberek az félelemnek miatta” (NySz. III, 1243). Úgy gondolom, a *von* ige 'húz, megránt' alapjelentése és a 'haláltusát vív', valamint a 'reszket' jelentés között elég jól érzékelhető a szemléleti kapcsolat.

Az etimológiai és nyelvtörténeti szótárakban természetesen a *von* igenek azok a származékai is megtalálhatók, amelyek a mai nyelvhasználatban is kisebb-nagyobb mértékben előfordulnak – legalábbis bizonyos jelentéseikben. Ez utóbbi megjegyzést azért illesztettem ide, mert ezek a szavak is már hosszú évszázadok óta léteznek a magyarban, de jelentéstartományuk változott az idők során. Vegyük például a *vonakodik* igét, amely mai 'húzódzik vmitől, nem szívesen teszi meg' jelentésében közismert. Az adatolhatóság időrendjében haladva azonban ezt három másik, ma már egyáltalán nem használt jelentés is megelőzi. Az 1508-as Nádor-kódex (172) Jézus kereszten elszenvedett haláltusáját a *vonakodás* szóval jelöli, és Pázmány Péter az 1636-os prédikációgyűjteményének egyik darabjában is ezt írja: „Könyörgünk a halálos betegségben *vonakodókért* és egyéb keseredettekért” (NySz. III, 1243). 1589-ben a *vonakodik* ige a 'küzd, verekszik' jelentésben bukkan fel, 1644-ben egy perrel kapcsolatban jelenik meg a 'veszekszik, vitatkozik' jelentés. A *vonakodik* ma is használatos 'húzódzik' jelentését 1792 óta ismerjük. Úgy gondolom, mind a négy jelentést le tudjuk vezetni a *von* ige alapjelentéséből, bár a származékokban egy bizonyos mértékű elvontság megfigyelhető – az ilyen jellegű változások azonban gyakran fordulnak elő a képzéssel keletkezett szavak körében.

3.3. Folytassuk a sort a *von* ige három olyan származékával, amelyek az ÉKsz.² szerint a mai nyelvhasználatban előkelő helyet foglalnak el a gyakorisági listán. Elsőként lássuk a *vonal* főnevet! Bár a szó első írásbeli előfordulása csupán a

nyelvújítás idejéből, 1793-ból való, az ÚESz. 13 jelentését tudja dokumentálni. Ez arra utalhat, hogy ez a szó eddigi viszonylag rövid élete során az elmúlt 230 év alatt fontos eleme lett a magyar nyelvnek. Ez azonban csak részben igaz: a 13 jelentés túlnyomó része a nyelvújító buzgalom terméke, de ezek közül ma már kevés van használatban. Ilyen például az időben első és ma is leginkább ismert jelentés 1793-ból: 'pontok sora; írószközzel húzott nyom'. 1801-ben a *vonal* szót 'drót' jelentésben jegyezték le, helyette viszont ma a *huzal* az általánosabb (l. még 4.2.). Ma már nem használjuk a szót valamilyen tulajdonság vagy sajátosság jelölésére (1835), helyét a *vonás* vette át. 1849-ben 'vasúti szerelvény' jelölésére használták a *vonal* főnevet, ma ezt *vonat*-nak nevezzük. 1842-ben a *vonal* egy bizonyos mértékegység jelölője volt: egy hüvelyk 12-ed része, ám ez a metrikus, tízes mértékegység-rendszerre való átállás következtében kikopott nyelvünkéből. A korai jelentések közül megmaradt az 1833-as 'hegy, folyó vonulata', például a *Duna vonala*, valamint az 'útvonal' 1837-ből. A 19. század harmadik harmadától keletkezett jelentések közül ma is él még a 'távíró-, illetve távbeszélő-vezeték egy szakasza' 1870-ből: kissé módosult jelentésben ma is mondjuk még, hogy *nincs vonal*, ha süket a vezetékes telefon. Mindenképpen említésre méltó a *vonal* főnévnek az 'egyszeri használatra jogosító jegy' jelentése, amely tapasztalatom szerint ma már ilyen formában kevéssé használatos: helyette inkább az 1891 óta adathozható *vonaljegy* (VasútiKK. 22: 571) fordul elő, amely összetételből az előtag önállósulásával keletkezett a *vonal* említett jelentése. Ez nyilván jóval korábbi, mint a jelenleg ismert első, 1961-es adata. – Ugyancsak meg kell említeni a *vonal*-nak a 'irányzat, irányvonal; működési terület' jelentését (1870 ?; 1899), amely viszonylag hosszú ideje inkább a sajtó nyelvében fordul elő: *vki műszaki vonalon dolgozik; a gazdaságirányítás neoliberais vonala; stb.*

3.4. A *von* ige másik jól ismert származéka a *vonat* főnév. Az ÚESz. 12 jelentését adja meg, ami furcsa lehet számunkra, hiszen ma a szót lényegében egyetlen jelentésben használjuk. A fent bemutatott *vonal* főnévhez hasonlóan a *vonat* is a nyelvújítás terméke, és a *von* igehez kapcsolható folyamatok, tárgyak és különféle elvont fogalmak kifejezésére alkalmazták javarészt kérészetű jelentésekben. Ilyennek bizonyult a *vonat* időrendben első jelentése is, ti. 'húzás', közelebbről 'sorshúzás, sorsolás' (1780 u. ?; 1792), de ilyen az 1813-ból való 'vonat, vonal-húzás' jelentés is. Az 1830-as években a *vonat* főnevet 'jellemző tulajdonság', vagyis 'jellemvonás' jelentésben is használták (1832), de volt neki 'írásbeli ékezet' jelentése is (1835), amelyet ma a *vessző* szóval fejezünk ki. A mai, szinte kizárólagosan használt jelentése, ti. 'vasúti szerelvény' 1840-ben jelent meg a magyar írásbeliségben, azóta is igen magas a gyakorisági előfordulása mind az írott, mind a beszélt nyelvben.

3.6. Az ÉKsz.² gyakorisági mutatói szerint a *vonal* és a *vonat* az 1. rangsorbeli helyen áll, ami azt jelenti, hogy ezek a szavak az első kétezer leggyakoribb szó közé tartoznak. Bár a *vonás*, amely az igével kifejezett cselekvési folyamatot vagy annak eredményét jelölő főnévi származék, „csupán” a 2. rangsorbeli helyen áll (2001–10000), bizvást tekinthetjük az egyik legismertebb magyar szónak. A cselekvésfőnévre az első adatunk Pesti Gábornak 1536-ban kiadott fabuláiból való: „Az ökörnek megkopott a nyaka a nagy *vonásba*” (NySz. III, 1244), vagyis a nehéz teher **húz**ásában, vonszolásában. Ez a főnév 100 évvel később más jelentésárnyalatban is előfordult a régebbi nyelvben; Pázmány Péter egyik prédikációjában az evangéliumból ismert jelenetet így szemlélteti: „Első *vonással* annyi halat fogott, hogy hálója szakadozott” (NySz. III, 1244), vagyis ’**húz**ott ki a vízből’. Ismereteim szerint ezt a szót ebben a jelentésben, illetve jelentésárnyalatban ma már nem használjuk, jóllehet a szövegösszefüggésből még nyilván értjük. – A másik ma jobbra ismert jelentést így fogalmazhatjuk meg: ’írott, rajzolt (rövidebb) *von*al’. Ez ebben a konkrét jelentésben 1551 óta adatolható a magyar írásbeliségben, és a későbbi, némileg átvitt értelmű jelentések, mint például ’arcvonás’ vagy ’jellemvonás’ ebből könnyen érthetők. A *vonás*-nak volt azonban egy további, ma már nem használt jelentése, ti. az, amelyet a földrajzban ma hosszúsági vagy szélességi *kör*-nek nevezünk. Az egykor Sárospatakon is tevékenykedő cseh pedagógusnak, Johannes Amos Comeniusnak 1673-as művében olvashatjuk a következőt: „A Földnek délről északra egyenesen ellenbe fekvő lakozók a Föld kekségének azon edgy *vonyásán* lakozók” (NySz. III, 1244).

4. Közismert, hogy a *von* és egy másik, szintén kiterjedt rokonságú magyar ige, a *húz* között egyrészt nagy a jelentésbeli hasonlóság, másrészt pedig bizonyos fajta „versengés” tapasztalható közöttük. Lássuk ennek néhány konkrét megnyilvánulását, illetve ezek okait!

A *von* igról megállapítottuk, hogy ismeretlen eredetű, de igen régi eleme lehet a magyar szókészletnek. Ebből is fakadhat az, hogy sokféle jelentésben és sok származékban élt és él nyelvünkben. A *húz* igról viszont tudjuk, hogy ugor kori örökség, vagyis ez is igen régóta megvan a magyarban, alapjelentése is fontos cselekvést fejez ki, így nem csodálkozunk azon, hogy az évezredek során ennek is számos jelentése és származéka keletkezett. Ezt jól mutatja az ÉKsz.² is: 24 pontban adja meg a *húz* ige főbb jelentéseit, de jó néhány jelentésárnyalatot is közöl. Nagyjából hasonló számot találunk az ÚESz.-ben is az ige jelentéstörténeti szakaszában. Ha csupán ezeket a számokat tekintjük, a *von* és a *húz* szótörténeti szempontból egyenrangúnak mondható. Ennek fő oka az, hogy mindkét ige alapjelentése lényegében azonos: ’úgy mozgat vkit, vmit, hogy az utána halad’. Ám

ha megnézzük a két ige jelentéseinek időbeli adatolási rendjét, sajátos képet láthatunk. A *von* 20 jelentéséből, illetve jelentésárnyalatából 18-at ismerünk a nyelvújítást megelőző, vagyis a 18. század vége előtti időből. Ezzel szemben a *húz* esetében csupán 7 jelentést tudunk a régebbi nyelvből adatolni, a többit, vagyis a jelentősen nagyobb csoportot a nyelvújítás idején vagy azt követően alkották meg elődeink. Ebből az aránybeli különbségből jól kiviláglik az az állapot, hogy bár a *von* és a *húz* jelentései és származékai sokban párhuzamot mutatnak, idővel a *von*-nak és némely származékának inkább az elvont alkalmazásai kerültek előtérbe.

4.1. A két ige jelentéseinek átrendeződésére lehet példa a következő: ha valaki időben elnyújt valamit, a régi nyelv ezt a helyzetet a *vonja az időt* kapcsolattal fejezte ki (1372 u./: JókK. 2), ma viszont csak a *húzza az időt* kifejezés (1754 ?; 1790) használatos. Ha íróeszközzel folyamatosan pontok sorozatát helyezünk el egy felületre, akkor ma *vonalat húzunk* (1784), de egy 1508-as szövegben még *lineát von* kapcsolat szerepel. Az írott szöveg egy részének kitörlésére 1565-ben még a *kivon* ige volt használatos, ma azt mondjuk, *kihúz néhány szót* a szövegből. A *von* ige egyik régi jelentése volt a '(magába) szív', akár italt is (1416 u./³ AporK. 137). Ma viszont ha 'vki iszik vagy szív vmiből vmennyit', azt mondjuk, hogy 'húzott egy jót' például a borból (1847). A 'húros hangszereken egyfajta hosszú fapálca segítségével dallamot játszik' jelentést 1568-ban még a *von* igével fejezték ki (innen származik a *vonó* és a *vonós hangszer* is), 1784-ben viszont a *húz* ige egyik jelentéseként adja meg Baróti Szabó Dávid *Kis-ded szótára*, azóta már inkább *csárdást húz a zenekar*.

A *húz* és a *von* ige jelentéseinek egymáshoz való viszonyában megfigyelhető átrendeződés azzal járt, hogy egyes jelentések inkább régiessé, esetleg választékossá, mások viszont a köznyelvi használatban teljesen általánossá váltak. Hasonló, de bizonyos tekintetben még érdekesebb a *von*, illetve a *húz* igéből azonos funkciójú képzőkkel alkotott szavak sorsa, szótörténeti alakulása, például a *vonat* és a *huzal*, vagy a *vonat* és a *huzat* egymáshoz való viszonya.

4.2. A 3.3. bekezdésben már szó esett arról, hogy az ÚESz. a *vonat* főnévnek 13 jelentését különíti el, és ezek egy-két kivételtől eltekintve – ugyan eltérő gyakorisággal – ma is használatban vannak. Nem is véletlen, hogy az ÚESz. nem a *von* szócikkében található más származékok között adja meg a *vonat*-at, hanem önálló szócikkben tárgyalja a keletkezési tekintetben egyszerű, de jelentései miatt „különleges bánásmódot” igénylő szót. Az adatolás időrendjét tekintve második jelentése az 1801-ből származó 'huzal, drót', ami viszont – feltételezésem szerint – nem volt túl hosszú életű a nyelvhasználatban. Ennek az lehetett az oka, hogy a *vonat* hangsort „hirtelen” sok jelentéssel ruházták fel a nyelvújítás idején: az 1793

és 1849 közötti időből 10 jelentést tudunk dokumentálni. Ez talán annak ellenére zavaró lehetett, hogy a jelentéseket a szöveggörnyezet általában egyértelműsíti. A „tisztázó” megoldást a szinonimitás, vagyis a *von* és a *húz* alapjelentésének a nagyfokú hasonlósága kínálhatta. 1847-ből tudjuk adatolni az ugyancsak *-l* főnévképzővel megalkotott, ’drót’ jelentésű *huzal* főnevet, amely keletkezése óta csupán ebben az egyetlen jelentésben használatos – ezzel könnyedén kiszorítva a *von*-nak ugyanezt a jelentését.

4.3. A jelentések „kirostálódására”, illetőleg más hangalakokhoz való társítására jó példa lehet a *vonat* esete. A *von* igéből a *-t* névszóképzővel alkotott főnév is a nyelvújítás idején keletkezett (első adata 1780 ?; 1793), és az ÚESz.-ben adatolt 12 jelentéséből 10-et már az 1850 előtti időből ismerünk. Vagyis a *vonat*-hoz hasonlóan ebben az esetben is nagy volt a „jelentéssűrűség”. Ám a „tisztázó” megoldást itt nem a rokon értelmű *húz* ige *huzat* származékában találta meg a nyelvhasználó közösség (vagy szóalkotó egyén). A *vonat* említett 12 jelentéséből az ÉKsz.²-ben – lényegében – már csak 2 maradt meg: ’vasúti szerelvény’ (ÚESz.: 1840) és régies katonai szakszóként ’szállítással foglalkozó katonai alakulat’ (ÚESz.:1855–1856/). Képletesen szólva azt mondhatjuk, hogy a *vonat* főnévről a ’vasúti szerelvény’ jelentés kivételével „lehámlott” a többi jelentés. Ám ezek sem tűntek el a nyelvből, hanem vagy a *von* más alakú származékaiban, vagy teljesen más fonológiai alakban öltöttek testet: pl. (arc)*vonás*, *vonzódás*, (vegyi) *kivonat* stb., ill. *vessző* ’írásjel’. Persze itt is kínálkozott a *vonat*-hoz hasonló megoldás: a szinonim *húz* igéből alkotott *huzat* is hordozhatta volna a ’vasúti szerelvény’ jelentést. Ez a szó is a nyelvújítás terméke, 1792-es első adatának jelentése ’húzás’ mint cselekvésfőnév, és adataink szerint a 19. század végéig egyrészt csak ebben a jelentésben, másrészt nem túl gyakran fordult elő. A korabeli nyelvújító mégsem élt azzal a lehetőséggel, hogy a ’vasúti szerelvény’ jelentést ráruházza a *huzat* főnévre – ennek lehetséges okait csak találgathatjuk. Mindenesre a *huzat* főnévi származék két jelentésben ma is használatos: ’ágynemű lehúzható burkolata; bútorvédő textília’ (1884) és ’légáramlás, légáramlat’ (1899).

5. A fentiekben tárgyalt származékok két alapigéje, a *von* és a *húz* jelentései között több ponton is volt és van (korlátozott) felcserélhetőség, vagyis szinonimitás (l. a bevezetésben is hivatkozott Horváth 1997-et.). Az adatok alapján ez időlegesen a származékok között is fennállt, ám történeti dimenzióban a nyelvet tudatosan vagy akaratlanul is alakító közösség ezt megszüntette, ezzel megkönnyítve ezeknek a szavaknak a használatát. Ugyanis a magyar nyelvben kompetens beszélő aligha cseréli föl a *vonat* és *huzat*, illetve a *vonat* és *huzat* főnevet egymással – hacsak nem humoros céllal tenné ezt.

Hivatkozások

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. + 1997. *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gecső Tamás – Spannrafft Marcellina (szerk.) 1998. *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Katalin 1998. Szinonimitás és metaforizálódás. In: Gecső Tamás – Spannrafft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 83–88.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2008. Rendszeres igei poliszémia. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 269–321.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–(2021). *A magyar nyelv nagyszótára* I–(VIII). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila et al. (főszerk.) 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest [5–8] – Akadémiai Kiadó, Budapest [9–14].
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. + 1984. *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) 2011–2022. *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. (Az adatbázis elérhetősége: uesz.nytud.hu; utolsó frissítése: 2023. 10. 02.).
- VasútiKK. = *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1879–1944. Budapest.

Gerstner Károly

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

gerstner.karoly@nytud.hun-ren.hu

A szellet története a digitális korpuszok tükrében

Gugán Katalin

1. Egy archaikus neologizmus?

A *Nyelvelmélet és diakrónia* című konferenciasorozat legutóbbi rendezvényén Hegedűs Attila az archaizálódás folyamatát mutatta be (írásos változata: Hegedűs 2023), a *legény* példáján szemléltetve azt a változást, melynek során egy lexéma használati köre leszűkül, speciális környezetekre korlátozódik, végül kiszorul a nyelvhasználatból. Jelen írás egy hasonló folyamatot próbál bemutatni a *szellet* szó kapcsán.

Aligha lehet azzal felvezetni ezt a vizsgálatot, hogy hiánypótló lenne, hiszen számos tanulmányt szenteltek már ennek az enigmatikus lexémának, így talán elég is röviden összefoglalni a hátterét. A rá irányuló különös figyelmet részben az indokolja, hogy ezen a szón, pontosabban ennek a szónak a *Szent Szellet* szókapcsolatban történő előfordulásán már a 16. század elején megbotránkozott a ferencesek krónikájának írója:

„Ebben az időben még két tanult ember is távozott innen Kamancról, tudniillik Tamás és Bálint, akik miután ezt néhány megszállott férfival és asszonnyal megtanácskozták, éjnek idején Moldovába szöktek, ahol aztán ez a két pap elterjesztette az említett eretnekséget, és mindkét testamentum írásait lefordította magyar nyelvre. Hogy aztán ezekben az írásokban mennyi és milyen eretnekség nyilvánul meg, amint én magam is olvastam, azt senki sem tudná megszámolni, mert ugyancsak egyszerű írástudók voltak ők, márpedig a közszájon forgó mondás szerint: az együgyű teológus szintiszta eretnek, hiszen ezt a kifejezést is, hogy: *spiritus sanctus*, így adták vissza: *szent szellet*.” (Tarnai főszerk. – Madas szerk. 1991: 230)

A probléma, amely többek érdeklődését felkeltette, az volt, miért válhatott ki ilyen heves reakciót ez a kifejezés az egykori olvasóból.

Mészöly (1917) megnyugtató választ adott a kérdésre, rámutatva arra, hogy a krónika írója feltehetően nem a fordítási eljárást magát kritizálta, azaz nem az általa olvasott fordítás egészét tekintette eretneknek, hanem a fordítókat nem tekintette kellőképpen felkészültnek arra, hogy a szent szöveget lefordíthassák, s ennek különösen szembeötlő példáját látta a *szellet* szónak a *Szent Szellet* kifejezésben való szerepeltetésében. Úgy véli, más-más jelentésben ismerték ezt a szót a fordítók, illetve a krónikairó, méghozzá az utóbbi feltehetően egy közönsége-sebb jelentést ismert, ez okozta megbotránkozását. Ugyanakkor, ha a krónikairó nem kapcsolta volna a fordítást egyben a huszita mozgalomhoz is, akkor feltehetően csak hibaként értelmezte volna a *szellet* ilyetén előfordulását, de nem nevezte volna a fordítást magát eretneknek.

Ennek ellenére maradtak még bizonytalanságok a *szellet* körül. A fő kérdés talán az, hogy vajon csak a véletlennek köszönhető-e, hogy először a huszita korpuszban fordul elő a kifejezés, azaz volt ettől független múltja is, vagy pedig ez a lexéma éppúgy a fordítók neologizmusa, ahogy még több mint kétszáz szóalak (a listát l. Kardos 1953: 53–57, a kérdésről legújabban l. Korompay 2019). Mindkét válaszlehetőség további kérdéseket vet fel: Ha neologizmus, akkor hogyan terjedt tovább, és miért úgy terjedt, ahogy terjedt (miközben a fordítás egyéb újításai nem váltak szélesebb körben ismertté, Szentgyörgyi 2020¹)? Ha pedig (legalább bizonyos nyelvjárásokban) ismert volt a szóalak, akkor miért olyan szórványos előfordulású általában véve az ómagyar kódexekben? Lehet, hogy a saját korában, vagy legalábbis a ferences krónika idézett szakasza írásának idején már archaikus volt (vö. Korompay 2019: 254)?

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a jelenleg rendelkezésre álló digitális korpuszok segítségével áttekintést adjak a *szellet* szó történetéről. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy mivel a szakirodalmi előzmények (legalábbis a tanulmány zömét képező ómagyar adatok esetében) ugyanezen adatokon alapul-tak, csak az adatgyűjtés módja volt más, az eredmények sem tekinthetők radikáli-san újnak, inkább csak apró részletekkel járulnak hozzá a szó történetének tanulmányozásához, kiszorulásának vázolásához.

¹ Ez a megállapítás Szentgyörgyi Rudolf *Huszita-e a Huszita biblia?* című előadásán hangzott el (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2020. 11. 17.)

2. Módszerek

A vizsgálat alapanyagát négy olyan korpusz adta, amelyek a Nyelvtudományi Kutatóközpont honlapján keresztül elérhetők: a *Magyar generatív történeti szintaxis* I., II. pályázatok keretében készült korpusz (a továbbiakban: MGTSZ-korpusz), mely egyrészt ómagyar kori szövegeket tartalmaz (kódexek és kisebb szövegemlékek), másrészt középmagyar bibliafordításokat találhatunk benne²; a *Történeti magánéleti korpusz*, mely elsősorban középmagyar kori, informális(abb) jellegű szövegekből áll (a továbbiakban: TMK)³; a *Magyar Történeti Szövegtár* (a továbbiakban: MTSZ)⁴; valamint a *Magyar Nemzeti Szövegtár* (a továbbiakban: MNSZ)⁵. Az utóbbi három korpuszban egyszerűen a *szellet* szóra irányult a keresés, míg az MGTSZ-korpusz esetében egy kicsit összetettebb eljárást kellett alkalmazni.

Ebben a korpuszban a szövegek egy része normalizált változatban is hozzáférhető, azaz olyan formában, amely kissé átalakítja az eredeti szövegeket: megtartja szavaiknak morfológiai felépítését, ugyanakkor a standardhoz közelíti őket azáltal, hogy egyrészt a nyelvjárási hangtani jelenségeket a köznyelvi megfelelőikkel helyettesíti, másrészt az egykori, meglehetősen változatos helyesírás helyett a mai normát alkalmazza. Ilyen változatban (is) rendelkezésre áll az összes, a korpuszban meglévő középmagyar bibliafordítás, valamint a jelen szempontból kulcsfontosságú három kódex (Apor-kódex, Bécsi kódex, Münchener kódex), és részben ezekre a szövegváltozatokra is építettem. A jelen vizsgálat esetében az is fontos volt azonban, hogy a *szellet* minden előfordulását sikerüljön összegyűjteni, még hozzá lehetőleg egy adatsorban, ezért a teljes ómagyar anyag betűhű változatában is végeztem keresést. Ehhez – nagyrészt a már normalizált szövegek segítségével – próbáltam megtalálni a szó minden egyes hangjának az összes lehetséges írásváltozatát, és ezeket reguláris kifejezések segítségével egy keresőkérdésbe sűríteni (a reguláris kifejezésekről, ill. azoknak történeti szövegeken való használatáról nagyon jó összefoglaló Sass Bálint írása, l. Sass 2017).

Előállt tehát egy szűkebb lista a normalizált szövegek alapján, és egy tágabb, amelyet viszont kézzel is szűrni kellett, hogy a nem releváns találatok kikerüljenek belőle.⁶ Az ennek eredményeképpen kapott találatok számát az 1. táblázat tartalmazza.

² <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>, Sass–Simon 2012.

³ tmk.nytud.hu, Dömötör et al. 2017.

⁴ <https://clara.nytud.hu/mts/>

⁵ <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>, Oravecz et al. 2014.

⁶ Például – mivel szórványosan volt a *szellet*-nek egy *l*-lel írott alakváltozata – a keresőkérdés ezt a változatot is lefedte, ugyanakkor ki kellett szűrni az eredmények közül a *szél* tárgysetű alakjait.

Forrás	Találatok száma
Apor-kódex	18
Bécsi kódex	48
Döbrentei-kódex	21
Érdy-kódex	24
Érsekújvári kódex	5
Jordánszky-kódex	12
Keszthelyi kódex	2
Kriza-kódex	1
Kulcsár-kódex	2
Müncheni kódex	84
Nádor-kódex	1
Székelyudvarhelyi kódex	2
Heltai	9
Sylvester	33
összesen	262

1. táblázat. Találatok a *szellet* szó előfordulásaira az MGTSZ-korpuszban

3. A *szellet* az ómagyar kódexekben

A huszita korpuszhoz tartozó kódexekből származó *szellet*-előfordulásokkal kell talán a legkevesebbet foglalkozni jelen esetben, hiszen a szakirodalom igen bőséges. Korompay (2019) az Apor-kódexet tanulmányozta abból a szempontból, hogyan adja vissza a latin *anima – spiritus* kettősséget.⁷ Vizsgálatának nagyon fontos vonása, hogy szövegegységekre bontva, azokat összehasonlítva történt, elválasztva egymástól egyfelől a ténylegesen a huszita korpuszhoz köthető zoltárroskönyvet és a szintén ide tartozó liturgikus szövegeket, másfelől pedig a „nem-huszita” részeket: azon liturgikus szövegeket, amelyek már a kódex harmadik kezéhez (és feltehetően a premontreiekhez) köthetők, a *Három jeles szolgáltatás* című ordináriumot, valamint a passiódialógust. A *szellet* szó 17-szer fordul elő a zoltárfordításokban, egyszer pedig a liturgikus szövegek első csoportjában. Ez a 18 előfordulás úgy oszlik meg, hogy öt helyen ’szél’, két alkalommal pedig ’lélegzet, lehelet’ jelentésű; nyolcszor ’emberi lélek’-ként értelmezhető (ez a leggyakoribb típus, és ez a jelentése az egyetlen olyan előfordulásnak is, amely a liturgikus szövegből származik), háromszor pedig mint ’Isten lelke’ (Korompay 2019:

⁷ Az ógörögben ugyancsak megvan ez a kettősség, és a Huszita korpusz nyelvére szintén hatást gyakorló német, illetve cseh forrásokban is (Hadrovics 1994: 101).

250–251). Ezen előfordulások mindegyikében a latin megfelelő a *spiritus*, a megfelelés ugyanakkor nem kétirányú, azaz a *spiritus*-t az Apor-kódexben fordítják *lélek*-ként is. Ennek kiemelendő példája a *Spiritus Sanctus*, amelyet a második kéz liturgikus szövegei is minden esetben *Szentlélek*-ként adnak vissza. Ennek kapcsán a szerző rámutat arra, hogy ebben az esetben közkeletű szövegekről van szó, amelyek általában véve ellenállnak a változásoknak, és feltehetően a *Szentlélek* olyannyira rögzült megnevezése volt a harmadik isteni személynek, hogy ez megátolhatta a *Szent Szellet* térnyerését ebben a kontextusban. Azaz a huszita korpusz fordítóinak kétféle, ebben az esetben egymással ütköző motivációja figyelhető meg itt is: egyfelől – sokat említett fordítói tudatosságuk, újításoktól sem visszariadó szellemiségük megnyilvánulásaként – próbálják precízen követni a latin forrásszöveget, akár új szavakat is alkotva, ugyanakkor őket is befolyásolta a korábbi fordítási hagyomány (Hadrovics 1994: 98–105).

A Bécsi kódexben ugyanezen jelentésekkel, ill. jelentésárnyalatokkal fordul elő a *szellet*: mint 'szél' (1), mint 'lehelet' (2), mint 'emberi lélek' (3) és mint 'isteni lélek' (4).

- (1) 7 ime két nemberièc mennèc vala ki 7 zèllèt ɔ zarńokon (2/300/Zak_5/9)⁸
- (2) 7 ɔ vtolfó zèllètèbè[n] iutuan ig mōda (/1/87/2Makk_7/9)
- (3) mèt nem ahalottac kic pokolban vadnac kicnè zèllètèc èluètètètèt ɔhvꝛocbol adnac tiztèffègèt 7 ígazolatot vꝛnac (1/100/Bar_2/17)
- (4) ES lezen èzec utā Ottom èn zèllètemèt menden tèšfrè 7 tú fíaitoc 7 tv leantoc pphetalnac (2/208/Jo_2/28)

Ezen jelentések közül – az Apor-kódexhez hasonlóan – az 'emberi lélek' tűnik a leggyakoribbnak. Felbukkan az egyik prólógusban a *Szent Szellet* is:

- (5) Ki okert a·meg èmleitet ppheta šcèt zèllèttèl tèllès (2/257/Náh_Prol.I./)

Kiemelendő még a negatív kontextusban való használata ugyanennek a lexémának:

- (6) Mert paraznafagnac zèllète čalta meg ɔtèt (2/186/Oz_4/12)

⁸ Az idézetek pontos forrását is az MGT SZ-korpuszt követve adom meg.

A Müncheneri kódexben lévő 84 adatból – értelemszerűen – nagyobb szeletet hasíthat ki a *Szent Szellel* előfordulás (20 adat⁹), például:

(7) Scent žellèt iq te bèled (MünchK. 54 vb)

Ugyanakkor másfélszer ennyi (30) olyan adat van, amelyben a *szellel* kifejezetten negatív kontextusban (legjellemzőbb módon a *gonosz*, *fertőzötes* jelzőkkel) szerepel; ahogy Forgács (1988: 180) megállapítja, a Müncheneri kódexben „az ártó szellemnek neve következetesen *szellel*” (kiemelés az eredetiben).

(8) mer̄t mel' vȳ tanofag èz hog hatalmal 7 tēhētfeggēl parančol fer̄težetes žēllētecn̄ (MünchK. 36vb)

Míg 'lehelet' jelentésben a Müncheneri kódexben nem találtam rá példát, és a 'szél' jelentés is alig adathozható (sokat idézet példája a *žellel hol akar ot lēhēl*, MünchK. 86vb),¹⁰ a 'lélek' típusú jelentésben bármilyen altípust képviselhet: Isten, Jézus és a próféták lelkét éppúgy jelölhetik vele, mint az embereket megszálló gonosz lelküket. Erre a forrásra tehát a lexéma elvont jelentésű használata jellemző, annak viszont bármelyik változata. Azonban, mint arra Károly (1955: 310) felhívja a figyelmet, a kódexen belül is van jellegzetes különbség a szó használatában: míg Máté evangéliumában szinte kizárólag negatív kontextusban szerepel a *szellel* – az öt előfordulásból csak egy kivételes ilyen szempontból; 1. alább, (16a) –, Márk evangéliuma sokkal inkább követi a latin *spiritus* – *anima* kettősséget (ahol eltér tőle, az épp a *Spiritus Sanctus Szentlélek*-kel történő visszaadása: Károly adatai szerint ez három helyen fordul elő, míg két helyen ugyanez *Szent Szellel*); Lukácsnál és Jánosnál még kevesebb az eltérés a latintól. Ez a mozzanat is azt támasztja alá, hogy a Müncheneri kódex forrása két fordító munkája, akiknek feltehetően részben eltérő egyéni/nyelvjárási sajátosságai voltak (Károly 1955: 311).

Nagyobb számban még a Döbrentei-, az Érdy- és a Jordánszky-kódexben fordul elő a *szellel*. Ezek között azonban van egy jelentős különbség: az utóbbi kettőben csak és kizárólag negatív kontextusban, *gonosz*, *tisztulatlan*, *pokolbeli*

⁹ Ha nagyon szigorúan rostáljuk az adatokat, akkor ezek közül egy talán nem tekinthető a Szentlélek mint egyházi terminus előfordulásának: *Kit legottan i' ϕ scent žēllēte miat megēfmēzuē mer̄t ig gondolnanac ϕ bēnnēc mōda ϕ nēkie* (MünchK. 37rb).

¹⁰ Természetesen ezek az adatok csak akkor beszédesek, ha egyáltalán létezik olyan szöveghely, ahol előfordulhattak volna. Ennek kapcsán megemlítendő, hogy a *leh*, *lehelés*, *lehelet*, *lélegzet* szavakra sem találtam példát a Müncheneri kódexben, a *szél* lexéma azonban sokszor előfordul.

(stb.) *szellet*-ként találkozhatunk vele (9, 10).¹¹ Az Érsekújvári kódexben lévő öt előfordulására ugyanez jellemző (11).

- (9) Vala meel azzonyallath gonoz zelletes léend awagy neezó, halalnak halalawal hallyon (JordK. 107)
- (10) gýakorta vagyon hogý mykoron az ýokat pokolbelý zellet výgazwan meg nem chalhat meeg almaban ees alnoksagot gondol ellene (ÉrdyK. 83a)
- (11) ez latwan az wen atya kethelkedny kezde ne talamtal fewrtezetes lelek awagy pokol zellet wona (ÉrsK. 213rb)

A Döbrentei-kódexben ezzel szemben előfordul a lehetséges jelentések szinte mindegyikével (annak ellenére, hogy az adatok száma jóval alacsonyabb), azaz mint 'szél' (12), mint 'lehelet' (13) és mint emberi (14) vagy isteni (15) lélek, valamint adatható negatív kontextusban is (l. alább, 19b).

- (12) Mert az zellet ý benne el megen es tobbre nem al Es tobbre ý hel'et megsem esmeri (DöbrK. 91r)
- (13) mert ý zaiokban zellet sinčen. (DöbrK. 107r)
- (14) es gónörkódom es torekedem: es en zelletem meg foğa (DöbrK. 71v)
- (15) Te zelletettol hova meńnek: avagý te orcadtol hova fvssak (DöbrK. 108v)

A fenti idézetek mind a Döbrentei-kódex zsoltárfordításaiából valók, és a párhuzam az Apor-kódexszel abban az irányban mindenképpen eléggé nyilvánvaló, hogy a DöbrK. valamennyi zsoltárbeli *szellet*-ének az Apor-kódexben is *szellet* felel meg.¹² Az Apor-kódex 17 zsoltárbeli *szellet*-előfordulásából viszont csak 11-nek van párhuzama a Döbrentei-kódexben, a további hat esetben a Döbrentei-kódexnél más lexéma áll az adott helyen. A hat változtatás azonban abban a tekintetben eléggé széttartó, hogy milyen jelentésekben választ mást a fordító/másoló: előfordul ez 'szél' (*zellete*, AporK. 162. : *zele*, DöbrK. 114r), 'lélegzet' (*zelleitet*, AporK.

¹¹ Az Érdy-kódex adatai között egy kivétel van, ahol a *zelet* értelmezése talán lehetne 'szellet' (= alanyesetű *szellet*), mert az ige maga lehet intranszitiv értelmezésű is: *Wgý kesalkodom nem mynt zelet fwaan chak* (ÉrdyK. 88a). Ennek a megfelelője Heltai-fordításban egyértelműen tranzitiv igét tartalmaz: *Vgy hárfzoloc, vgmint nem hiába veruén az fzelet* (Heltai u4r), és a mai fordítás alapján is azt lehet gondolni, hogy a fenti *zelet* inkább tárgyestű *szél*: [...] *mérem az ökölcspásásokat, s nem csak úgy, a levegőbe csapkodva* (KNV, 1Kor 9, 26).

¹² Ezen kívül van három olyan *szellet*, amelyek a 17., 32., ill. 50. zsoltárban szerepelnek, ezek a zsoltárok az Apor-kódex kitépelt lapjain voltak, ill. egy további ószövevségi *szellet*-nek (Döbr. 116r) a Bécsi-kódexben van megfelelője Dániel harmadik könyvének 86. versében.

137. : *lelekzetet*, Döbr. 34r) és 'lélek' (*zellete*, AporK. 161. : *lelke*, DöbrK. 113r) jelentéssel is.¹³

Ugyanez figyelhető meg a Döbrentei-kódex perikópáiban: a Münchener kódexszel párhuzamos helyeken ritkábban fordul elő a *szellet*, ugyanakkor használata ugyanúgy a potenciális jelentések teljes körét lefedi, ahogy a Münchener kódexben. Az alábbi mondatpárok (16, 17, 18) meglehetősen jellegzetesek: látható bennük példa *szellet* : *lélek*, *Szent Szellet* : *Szent Lélek*, valamint *Szent Szellet* : *vigasztaló* cserére. Az eltérések nem korlátozódnak a „pozitív” típusú használatra, azaz van példa *fertőzetes szellet* : *fertőzött lélek* párra is (MünchK. 68vb : DöbrK. 154 r).

- (16) a. Tahat i^c vitētec a· kiētlēnbe žellēt^ol hog kēfē^ožtētne^c o^ordog^ot^ol (MünchK. 9vb)
 b. Az időben Vezetetek iesus lelekt^ol pvztaba ho^og kesertetneiek o^ordog^ot^ol; (DöbrK. 151v)
- (17) a. Es Žacharias o^o att'a bē tēlec f·žellēt^ol (MünchK. 55rb)
 b. es zakarias v^o att'a meg telek zent lelekkel (DöbrK. 199v)
- (18) a. 7 ēn kerēm ēn at'amāt / 7 egēb vīgāžtalandō scēt žellēt^ol ad tūnēt^ol (MünchK. 101ra)
 b. Es en kerem att'at: es egēb vīgasztalot ad nektek (DöbrK. 214v)

Van azonban egy érdekes ellenpélda is, melynek esetében a Döbrentei-kódex használja a *szellet* kifejezést abban a kontextusban, amelyben a Münchener kódexben a valóban neologizmusnak tekinthető *tündérlet* áll:

- (19) a. 7 o^otēt latuaioc a·tēngēzē iaratta megžomō^orodanac monduā mert ē tūndē^ol / 7 feltecbēn iuol^otē^ol (MünchK. 21rb)
 b. Es latvan v^oket a tengeren iartaban meg rettenenek mondvan Mert ez pokol zellet : es feltekbe v^ol^otenek (DöbrK. 201r)

¹³ Érintőlegesen érdekes még a téma szempontjából a Döbrentei-kódexnek az a szakasza, ahol a másoló először leírja a *zel* betűsört, majd azt, hogy *lelke*, ezt kitérli, és végül azt írja, hogy *lelekke*: *Es tengernek veezet zel <lelke> lelekke allata* (vö. Mészöly 1914: 67). Ugyanez a szakasz az Apor-kódexben: *Es allaptatta o^o fergetegeket zellobe* (AporK. 120; vö. KNV 107, 29: *A vihart szellővé szelídítette*).

A Döbrentei-kódex és a huszita korpusz összefüggéseire Szily (1912), ill. Mészöly (1913, 1914, 1917) mutatott rá. Mészöly adatai alapján, úgy tűnik, *szellet* – *lélek* típusú szövegközi betoldások, ill. szövegbeli javítások nem fordulnak elő,¹⁴ miközben a szerző számos példát idéz arra, hogy Halábori Bertalan vagy elsőként ír le egy, a huszita korpuszra jellemző alakot, és javítja azt másra, vagy fordítva, a huszita korpuszra jellemző változatra történik a javítás. A tanulság, ami a fenti adatsor alapján talán levonható, egybecseng azzal, amit Mészöly megállapított: Halábori Bertalan munkájára érezhetően hatott egy olyan forrás, amely a huszita korpusznak is forrása volt, ugyanakkor nem másolt gépiesen, hanem mérlegelt és választott a lehetséges változatok közül (vö. Abaffy–T. Szabó 1995: 12). S mintha a *szellet*-előfordulásokat ritkította volna, de annak jelentésétől függetlenül – kivéve a *Szent Szellet* esetét.

Az, hogy a Keszthelyi és a Kulcsár-kódex két *szellet*-előfordulása ugyanabban a kontextusban van, nem meglepő, hiszen a két kódex közös forrásra megy vissza. A két zsolttárészletben egyaránt a ’szél’ jelentésű *szellet* bukkan fel.

(20) a. the haragodnak zellette fwuasatwl (Kulcsár-kódex 18r)

b. the haradnak zellette fwuasatwl (Keszthelyi kódex 15r)

(21) a. Merth zelleth w benne el megÿen (Kulcsár-kódex 139r)

b. Merth zelleth w benne el megÿen (Keszthelyi kódex 124v)

Zárva az ómagyar kódexekből összegyűlt előfordulások sorát, a Székelyudvarhelyi kódexben lévő két (22), illetve a Kriza- és a Nádor kódex egy-egy előfordulásáról (23, 24) sokat nem lehet azon túl mondani, hogy ezekben is negatív kontextusban tűnik fel a *szellet*.

(22) micoron kedegh fvrtezetes sellet kw menēd Emberbul (SzékK. 188v)

(23) es az pokolbeli zellettoqtol oltalmaz meg engomet (Kriza-kódex 43r)

(24) valakic o testet illetivala legottan mindon betegsegocbol / velagtalansagocbol es gonoz zellettol megzabadulnac vala (Nádor-kódex 300r)

Úgy gondolom, az ómagyar kori szövegek áttekintése azt mutatja, hogy a *szellet* szó aligha lehetett a huszita korpuszhoz tartozó neologizmus, mert különböző jelentéstípusai különböző forrásokban bukkannak fel: a feltehetően elsődleges ’szél’ jelentés egyéb zsolttárfordításokba is bekerült, ugyanakkor elég népes cso-

¹⁴ Kivéve talán az előző lábjegyzetben szereplő, kicsit nehezebben értelmezhető javítást.

portot alkotnak azok a források, amelyekben már az absztrakt, s ugyanakkor teljesen a negatív kontextusra szűkült jelentés az egyeduralgó. A huszita korpusz egyedülálló abból a szempontból, hogy benne a *szellet* az összes megfigyelhető jelentésében előfordul; ugyanez igaz a Döbrentei-kódexre is (a *Szent Szellet* kivételével), de itt lényegesen kevesebbszer bukkan fel. Mindez alátámasztja Korompay (2019: 254) feltételezését, amikor azt mérlegelve, hogy a huszita korpusz neologizmusai közé tartozik-e a *szellet*, vagy a fordítók nyelvjárásából magyarázható, így foglal állást: „úgy gondolom, hogy amennyiben élt is korábban egy *szellet* ’szél’ szó, ennek bibliai fogalmakra való alkalmazása (vö. *spiritus*, sőt *Spiritus Sanctus*) mindenképpen egyéni és tudatos nyelvi alkotás”. A Döbrentei-kódex ezekből merít, viszont a későbbi/további forrásokban szűkebb jelentéssel használják.

4. A *szellet* a középnyelvi korban

A korpuszokban fellelhető középnyelvi kori adatok jóval szűkösebbek: a *szellet* csak Sylvester és Heltai fordításában bukkan fel. Sylvester (25) gyakrabban használja, mint Heltai (26), de mindkettejükénél csak negatív kontextusban fordul elő. Sylvesternél szinte nincs olyan példa, ahol ne lenne a *szellet*-nek valamilyen negatív jelzője (*gonosz, fertelmes*); az alábbi két példa is csak látszólag ellenpélda. Mint a szövegkörnyezet, valamint a fent idézett (9)-es példa is mutatja, a jövendőtmondás is mint gonosz tudomány jelenik meg, ez is olyan gonosz lélek jelenléte utal, amely hatalmába kerítheti az embert, de kiűzhető. Heltai ugyancsak szinte kivétel nélkül valamilyen jelzős szókapcsolatban használja a *szellet* szót (*gonosz, gonoszságos, fertelmes; ördögnek*).

(25) Törtinēk kedigleñ ez / mikoroñ mű imādľāgra mennink / hođ egđnimell' leāñ iũne elõnkbe / kiben iõuendõmondo ľzellet vala / mell' nag' nerefľghet ād vala az ũ vrainak iõuendõt monduāñ. Ez vtāna iũuiñ Palnak / eş műnekũnk kiālt vala / eş ezt monđa vala. Ez emberek az felfľghes istennek ľzolgai / kik ũduõľľgnek vtāt hirdetik tũnektek. Tifzi vala kedigleñ ezt fok napokoñ. De az Pal nehez kedwel ľzenueduiñ ezt / eş hātraforduluāñ monda az ľzelletnek. Paranczolok teneked az Iefus Chriftufnak newinek āltala / hođ menñ ki ez leānbol. (Sylvester, ApCsel.16, 16–18)

(26) es a' gonofz ľzetelec kimenne belõlec vala. (Heltai, ApCsel. 19, 22)

A jelentésszűkülést jól mutathatná a kollokációelemzés; a véletlenszerűen gyakran egymás közelségében előforduló elemek kapcsolatának szorosságát ma ta-

lán legáltalánosabban a logDice értékkel próbálják számszerűsíteni. Ez nem pusztán a vizsgált elemek együttes előfordulásának gyakoriságát méri, hanem azt, hogy mennyire tipikus az együttes előfordulásuk az adott korpuszban. Számítása úgy történik, hogy a program összeveti a vizsgált alaptag előfordulásait az esetleges kollokátumokkal, az alaptag előfordulásait más elemekkel, valamint a kollokátumjelöltek előfordulásait más elemekkel. Az eredményként kapott szám úgy értelmezhető, hogy a logDice minimuma 0; ebben az esetben nem tételezhető fel semmiféle asszociáció az elemek között, a két elem egynél kevesebbszer fordul elő együtt az alaptag, illetőleg az adott kollokátumjelölt 16 000 előfordulásában. Maximuma 14; ez akkor jöhet ki, ha a két elem csak és kizárólag egymás társaságában jelenik meg a korpuszban. A különböző értékek összehasonlításánál pedig arra lehet támaszkodni, hogy egy-egy pont növekedés nagyjából kétszer olyan gyakori együttes előfordulást jelent.¹⁵

A forrásokat három különböző (és részben átfedő) alkorpusz alapján vizsgáltam ebből a szempontból az AntConc nevű konkordanciaprogram segítségével (Anthony 2023). Az egyik csoportba az összes kódex betűhű változata került. Az eredmények értelmezését ebben az esetben megnehezíti, hogy (mivel betűhű változatok alkotják az alkorpuszt) például külön adatként jelenik meg a *fer̄tez̄etes* és a *f̄er̄tez̄etes*. A lista élén mindenesetre ez a két alak áll, majd követi őket a *pokol*, s utána egyből a *sc̄ent* (amelynek szintén van egy másik írásváltozata is a listán, a *sc̄ent*). Egy másik alkorpuszban a Bécsi, Münchener és Apor-kódexek normalizált szövegváltozatai szerepeltek, ez tehát tulajdonképpen az előzőnek egy metszete. Az első három helyezett ezen a listán a *fert̄oz̄etes*, a *s̄ent* és a *vigasztalando*. Szintén készült egy alkorpusz a középmagyar bibliafordításokból. A kollokációk pontosan tükrözik a jelentésváltozást: itt is vezet a *fert̄elmes*, de követi a listán az *emberből*, a *kimenend* és a *parancsol*.¹⁶

Ha összehasonlítjuk a két utóbbi alkorpusz egyes értékeit, azt látjuk, hogy a szóalak relatív gyakorisága a huszita korpuszban lényegesen magasabb (egymillió szövegszóra számolva 831 előfordulás jutna az Apor-kódexre, 881 a Bécsi kódexre, 1391 a Münchener-kódexre), míg Sylvesternél ez az érték 168, Heltainál 54 (a többi fordításban pedig nem fordul elő a *szellet*). A logDice-értékek ugyanakkor rendre magasabbak a két középmagyar bibliafordításban. A két „listavezető” ugyan hasonló értéket kapott a huszita korpuszban (*fert̄oz̄etes*, 8,5) és a két

¹⁵ A <https://www.sketchengine.eu/blog/most-frequent-or-most-typical-collocations/>-ben olvasható leírás, ill. Richly 2008 alapján.

¹⁶ Érdekes módon a lista második helyezettje a *békák* szóalak: itt sem a gyakoriság számít, hiszen mindössze két példa van, hanem a két lexéma együttes előfordulásának tipikussága (*szellet jöve ki, mint békák*, Sylv. II. 151v).

középmagyar fordításban (*fertelmes*, 9,0), azonban a huszita listán második *szent* (7,9) a középmagyar listán – nem túl meglepő módon – nem fordul elő, viszont a fent felsorolt szavak rendre magas, 7 feletti értékekkel szerepelnek. A *szellet* tehát csak egy nagyon specifikus kontextusban jelenik meg, azzal nagyon szorosan aszszociálódott.

A *Történeti magánéleti korpusz*-ban nincs találat a *szellet*-re. Ez az adat önmagában nem bizonyít semmit, hiszen lehet véletlenszerű hiány is; a *Nyelvtörténeti szótár* listáz középmagyar kori előfordulásokat egyéb, nem bibliai szövegekből is (Melius Pétertől, Tinóditól, ill. Szikszai Nomenclaturájából; NySz. 3: 143). Ugyanakkor mégiscsak érdemes megemlíteni, hogy a TMK-ban elvileg lenne olyan szöveggörnyezet, ahol akár elő is fordulhatna a *szellet*. A *lélek* szóra 505 találatot ad a korpusz. Ezeknek elég jelentős része pozitív kontextusban fordul elő (levélbeli megszólítások), azonban a boszorkányperekben esik szó *gonosz*, *boszorkányos*, *elkárhozott* lelkekről is. Hogy a *szellet* hiánya itt véletlenszerű-e, vagy nyelvjárási tényezőkre vezethető vissza, avagy arról lehet szó, hogy csak a magasabb regiszterekre korlátozódott a *szellet* használata, annak eldöntésére nem mernek itt vállalkozni. Mindenképpen elgondolkodtató, hogy szakirodalmi források (pl. Végh 1953), ill. az *Új magyar tájszótár* ide vonatkozó szócikke egyaránt azt mutatják, hogy a *szellet* a nyelvjárásokban is fennmaradt, nem csak a köznyelvben (és azon belül is csak annak magasabb regisztereiben): az ÚMTsz. adatolja 'eső, zivatar előszele', 'állati pára, szusz', 'lélek, természet', valamint 'kísértet, szellem' jelentésben is.

5. Az MTSZ, az MNSZ és az egyéb mai adatok

A *Nagyszótár* korpuszában, a 30 millió szövegszavas MTSZ-ben 38 előfordulásra sikerült rábukkanni. A korpusz maga 1772 és 2010 közötti szövegeket tartalmaz, ezen belül az első *szellet*-találat 1782-es (Pálóczi Horváth Ádámtól), az utolsók 2005-ből valók (Spiró Györgytől). Ezek között azonban ismét csak az összes jelentés megtalálható: a 'lélek, természet' (27) éppúgy, mint a 'szél' (28), a 'gonosz szellem' (29), sőt, Spiró Györgynek köszönhetően a *Szent Szellet* (30) is megelevenül. Pápay Sámuel pedig 1808-ban arról ír, hogy jó lenne az olyan elavultnak látszó szavakat is feleleveníteni, mint amilyen a *spiritus szellet* megfelelője (31). Érdemes megfigyelni az idézetben, hogy egyáltalán nem utal arra, hogy a *szellet*-nek negatív vagy alantas jelentése volna.

(27) Mert a' millyen szellet szorúla belétek; Ha lehetne, minden kintset meg-ennétek (Pálóczi Horváth Ádám, 1782)

- (28) Szabadon czikázott a' nyári lanyha szellet a' kis szoba nyitott ablakain keresztül (Sepsy Károly, 1848)
- (29) De gonosz szellet hajlíta magához Ujra sokat. (Pázmándi Horvát Endre, 1831)
- (30) [...] Marcellus mély meggyőződéssel azt felelte, hogy ő szent ember, benne már a Szent Szellet munkál (Spiró György, 2005)
- (31) Meg kell ugyan is gondolnunk, hogy némelly szavaink koránt sem azért mentek feledékenységbe, mintha roszzsak 's a' jó ízléssel öszve nem férhetők voltak volna, hanem azért, mivel az uralkodó Deákság azokat elnyomta, 's szokatlanokká tette: most annakokáért midőn éppen ezen oknak elhárításánn dolgozunk, bátran felvehettyük ujra a' megavúltnak látszó Magyar Szót is, ha más alkalmasabb és szokásban lévő szavunk a' helyett nem találkoznék. Miért ne lehetne hát ezeket új életre hozni: kög (circulus), kör (peripheria circuli), szellet (Spiritus,...)?

Az 1,04 milliárd szövegszót tartalmazó MNSZ korpuszban is felbukkan még a *szellet*, a duplumok kiszedése után 54 találattal. Ez az (arányaiban igen-igen csekély) adatmennyiség is félrevezető azonban olyan szempontból, hogy az adatok harmadát a tudományos alkorpusz adja, amelyben már a *szellet*-ről szóló nyelvészeti tanulmányok is szerepelnek. Emellett elsődleges terepe a szépirodalmi alkorpusz; nagyon ritkán, feltehetően a stílushatás kedvéért azonban más regiszterekben is élhetnek vele. Az alábbi példa a sajtónyelvi alkorpuszból származik:

- (32) Hogy egy impozáns méretű képzavarral örvendeztessük meg a botanika iránt érdeklődő olvasót: rezegtek a muskátlifejek, mint a nyárfalevél. De nem ám a lággy tavaszi szellet fújdogálta őket: ötezer néző hangorkánja várta a csapatokat a Bajnokok Ligája női kézilabdadöntő első összecsapásán, a dunaújvárosi Jégcsarnokban.

6. Összegzés

A *szellet* relatív gyakorisága (nem túl meglepő módon) messze az ómagyar kori kódexek alkorpuszában a legmagasabb – mivel azonban ezt a korszakot szinte kizárólag egyetlen regiszter képviseli, azt nem lehet megállapítani, hogy ekkor milyen széles körben használták. Az a tény, hogy a huszita korpusz mellett számos egyéb forrásban felbukkan, azt a nézetet erősíti meg, hogy ez nem a fordítók neologizmusa. Az azonban, hogy a források egy részében kizárólag absztrakt és negatív jelentéssel szerepel, arra utal, hogy bizonyos nyelvjárásokban már erősen

leszűkült a jelentése, és a középmagyar kori bibliafordításokban is csak ez a leszűkült jelentés található meg. A későbbi korszakok irodalmi nyelvét, illetőleg a köznyelvet reprezentáló adatbázisai azt mutatják, hogy a köznyelvi szókincsből alighanem teljesen kiszorult, bár a beszélők a megfelelő szöveggörnyezetben értelmezni bizonyára tudják még. Míg tehát a *férfiszellet* (legalábbis jelentésében), úgy tűnik, hozzákapcsolódott a *legény*-hez („erős, markos”; ’tökös’; ’vitéz magyar’; ’betyárosan durva (falusi) fiatalember’), Hegedűs 2023: 36), egy szempontból elhagyta: archaizálódásban.

Hivatkozások

- Abaffy Csilla – T. Szabó Csilla 1995. Bevezetés. In: Abaffy Csilla – T. Szabó Csilla (szerk.): *Döbrentei-kódex*. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 7–37.
- Anthony, Laurence 2023. *AntConc 4.2.4*. [konkordanciaprogram]
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Forgács Tamás 1988. Észrevételek a huszita biblia *szellet* szavának és a fordítás patarén jellegének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 84/2: 178–187.
- Hadrovics László 1994. *A magyar huszita biblia német és cseh rokonsága*. (Nyelvtudományi Értekezések 138.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Attila 2023. *Legény* – újabb adalék a nyelvi változás mechanizmusához. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvtörténet és diakronia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 31–40.
- Kardos Tibor 1953. *A huszita biblia keletkezése*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 82.) Budapest.
- Károly Sándor 1955. Első bibliafordításunk *szellet* szava. *Magyar Nyelv* 51/3: 303–311.
- Korompay Klára 2019. Ómagyar szókészlettani és jelentéstani kérdések az Apor-kódex alapján: *lélek, szellet, Szentlélek*. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 245–257.
- Mészöly Gedeon 1913. A Döbrentei Codex evangéliumai és a Müncheni Codex. *Magyar Nyelv* 9/10: 433–439.
- Mészöly Gedeon 1914. A Döbrentei-kódex zsoltárai és az Apor-kódex. *Magyar Nyelvőr* 43/2: 65–70.

- Mészöly Gedeon 1917. Legrégibb bibliafordítóinkról. *Magyar Nyelv* 13/2: 35–44, 13/3: 71–83.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvmélekektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest.
- Oravec Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta et al. (szerk.): *LREC 2014 Proceedings*. ELRA, Reykjavik. 1719–1723.
- Richly, Pavel 2008. A Lexicographer-Friendly Association Score. In: Sojka, Petr – Horák, Aleš (szerk.): *Proceedings of Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing RASLAN 2008*. Masaryk University, Brno. 6–9.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar Történeti Szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 267–277.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtechnológiai Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- Szily Kálmán 1912. A Döbrentei-codex viszonya a Münchenivel. *Magyar Nyelv* 8/2: 49–54.
- Tarnai Andor (főszerk.) – Madas Edit (szerk.) 1991. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Végh József 1953. *Szellel*. *Magyar Nyelv* 49/3–4: 480–483.

Gugán Katalin

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

gugan.katalin@nytud.hun-ren.hu

Hosszú életű mikrotoponimák*

Hoffmann István

1. Hegedűs Attilával csaknem egykorúak lévén pályánk is nagyjából egy időben indult. Pályakezdésünk azonban nemcsak idejét tekintve egyezik meg egymással, hanem jellegében, tematikájában is: mindketten a helynevek felől közelítettünk a nyelvtudományhoz, s ennek az érdeklődésnek a kialakításában és megerősítésében fontos szerepe volt Ördög Ferenc tanár úrnak. A mindkettőnkhez közel álló Feri bácsi akkor már meghatározó szerepet játszott a magyarországi helynévgyűjtés szervezésében, irányításában, s ennek keretében fiatal szakembereket is igyekezett megnyerni az ügynek. Hegedűs Attila pályája – csakúgy, mint az enyém – helynévgyűjtéssel indult tehát, amelynek során a sokszínű, gazdag élőnyelvi helynévkincs adatainak ezreit ismertük meg, jegyeztük le, de emellett igyekeztünk a történetüket is bemutatni, s ezzel együtt az eredetüket felfejteni. Ez a helynevek iránti vonzalom mindkettőnk pályáját végigkísérte: így pedig az sem véletlen, hogy köszöntő írásom témáját ehhez a párhuzamosan futó, gyakran találkozó, egymással összekapcsolódó érdeklődésünkhöz igazodva választottam meg.

Az alábbiakban az élőnyelvi helynévanyaggal kapcsolatban gyakran felmerült megállapításból indulok ki, miszerint a mikrotoponimák – szemben a makronevekkel: települések, nagyobb folyók, hegyek, tájak stb. neveivel – többnyire rövid életűek, ami azt is jelenti egyúttal, hogy név- és nyelvtörténeti szempontból többnyire legfeljebb csak néhány évszázadra visszamenően szolgálhatnak forrásul. A mikrotoponimák viszonylag rövid élete, változékonysága olyannyira alaptétel a szakirodalomban, hogy talán fölösleges is ezt igazoló szakirodalmi idézetekkel alátámasztani, annál is inkább, hogy erre a közelmúltban utaltam a Bíró Ferencet köszöntő írásomban, amelyben a mikronevek kronológiai jellegzetességeit állítottam a vizsgálat középpontjába (Hoffmann 2015).

Farkas Edit – Nemesi Attila László – Pintér Lilla (szerk.) 2024. *Levéltár – terepmunka – katedra. Születésnap kiadvány a Hegedűs Attila tiszteletére*. PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 159–170.

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által a Nemzeti Programok részeként támogatott kutatási program, a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

2. Az egyes mikrotoponimák történetének feltárását elsősorban az nehezíti meg, hogy általában igen hézagos, gyenge az adatoltságuk. A források nagyobb bőségben inkább csak a 18. századtól tartalmaznak ilyen adatokat, főképpen a térképezési gyakorlat elterjedésének és a földnyilvántartás hivatalos rendszerének köszönhetően. Az Árpád-kor általában véve sajnos nem túl gazdag magyar nyelv-történeti forrásanyagához képest azonban viszonylag nagy számban szerepelnek mikronevek a korabeli oklevelek határjáró leírásaiban. Összességében mindezek ellenére is megállapítható, hogy az egyes települések mikrotoponímiai rendszerének legtöbb eleme ma sem adatolható írásos formában, a történeti korokban ez pedig még kevésbé volt jellemző a nevek dokumentáltságára. A mikronevek az egyes települések lakóinak mentális lexikonában azonban fontos, mondhatni központi helyet foglalnak el, és a korábbi időkben – amikor a földművelés és az állattartás a lakosság jóval szélesebb körének adott feladatot – ez bizonyára még inkább így volt.

A fentebb említett dolgozatomban elsősorban azt mutattam be, hogy a mikronevek keletkezésének vélhető idejét elsősorban nem nyelvi kritériumok alapján tudjuk megállapítani, hanem főképpen helytörténeti ismeretekre támaszkodva, amelyek gyakran összekapcsolhatók a nevekben kifejeződő – és a névadáskor valósnak gondolható – szemantikai tartalmakkal. Többek között ezért is tartjuk fontosnak a nevek multidiszciplináris megközelítését, amelyből az onomasztikai–nyelvészeti elemzés is profitálhat, gazdagodhat. Az egyes nevek történetének felderítésében fontos szerepe van a névrendszerben történő vizsgálatuknak is, mivel a nevek rendszerkapcsolatai segítenek bennünket a névtörténeti folyamatok megismerésében. Szemléletes példái ennek az egykor elpusztult települések nevei, amelyek mikronévként, többnyire határrészek nevéként élnek tovább. Ezek fennmaradását speciális feltételek segítették elő, például az, hogy a település pusztulása, elnéptelenedése után gyakran még évszázadokig elkülönítették a határukat, és ezzel is összefüggésben egész névbokor alakulhatott ki belőlük. (Ezekhez lásd: Hoffmann 1984–1985, Pásztor 2010.) Az ilyen esetekben tehát lezajlott egy településnév > mikronév irányú helynévfajtaváltás is (vö. Tóth V. 2008: 49–52), vagyis a ma mikronévként ismert megnevezések egykor településnevekként jöttek létre, és évszázadokon át akként is funkcionáltak.

Ismerünk azonban olyan mikrotoponimákat is, amelyek eleve mikronévként keletkeztek, és mégis hosszú idők óta, akár az Árpád-kortól kezdődően folyamatosan jelen vannak valamely térség névhasználatában. Ilyen nevekre először akkor figyeltem fel, amikor a *Tihanyi alapítólevél* helyneveit vettem vizsgálat alá. Sőt, éppen ez a felismerés bátorított arra, hogy átfogóan foglalkozzam ezzel a fontos nyelvemlékünkkel, amelyet Bárczi Géza múlhatatlan értékű monográfiában

dolgozott fel (1951). Elemzéséhez Györffy György fűzött kiegészítő megjegyzéseket a Kolon-tó környékén előforduló nevek kapcsán, újabb kori, 19–20. századi térképi helynévadatok alapján rekonstruálva az 1055-ben megvonnt határokat (1958). Bárczi korábbi megállapításainak pontosításához hozzájárulhatott annak a helynévgyűjtő munkának az eredménye is, amely az 1960–70-es években folyt a Dunántúl általa is vizsgált térségeiben, és amely olyan adatok tíz-, sőt százezreit hozta elő nagyrészt az élő nyelvhasználatból, amelyeket Bárczi Géza még nem ismerhetett műve megírásakor.

Ezeknek az újabb kori helynévgyűjteményeknek a segítségével a *Tihanyi alapítólevél* egész sor szórványának a pontosítását tudtam elvégezni: az *uluues megaia* első névrésze *Ölvös*-ként mint határrész megnevezése őrzi az egykori *Ölvös* falu emlékét, *luazu holma* ma Fadd határában *Lovász-domb*-ként létezik, *turku Töreki* pusztával azonosítható Siófok mellett, és ugyanezen a tájon a *Kőrís* patak nevét ismerhetjük fel a *keuris tue* szórványban (Hoffmann 2010: 68–73, 86–88, 103–105, 150–151). A híres *ad castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea* szórvány *castelic* elemét gazdag mikronévállomány alapján Szentgyörgyi Rudolf és jómagam egymástól függetlenül, nagyjából azonos időben készült írásunkban ugyanarra a helyre lokalizáltuk (Szentgyörgyi 2007; Hoffmann 2006).

Ezek a példák meggyőzően bizonyítják azt, hogy egyes mikronevek mögött akár évezrednyi múlt is meghúzódhat. Ha pedig – ahogyan az itt idézett esetekben is – olyan szerencsések vagyunk, hogy ezt az évezredes történetet adatokkal is igazolni és szemléltetni tudjuk, akkor a magyar nyelvtörténeti kutatások szempontjából kivételes helyzetben vagyunk, mivel más esetekben a nyelvtörténeti folyamatok adott helyhez is köthető felvázolására valós adatok alapján ilyen időtávlatban csak meglehetősen ritkán nyílik lehetőségünk.

3. Egy ilyen lehetőség villant fel előttem a közeli hetekben Polgár helyneveivel foglalkozva. E munkára a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében került sor, amely program a magyar nyelvterület élőnyelvi és történeti helynévkincsének az összegyűjtésére, dokumentálására és analitikus feldolgozására vállalkozik.¹ Külön örömmre szolgál, hogy e széles körű tudományos összefogással folyó munkában ünnepeltünk, Hegedűs Attila is aktívan részt vesz, nemcsak gazdag tapasztalataival, hanem lendületes oktató-szervező tevékenységével is segítve közös céljaink elérését.

3.1. E program keretében az elsők között elkészült egyik anyagot, Polgár település helynévszótárát – amelyet a program munkatársa, Vékony Vivien (2024) állított

¹ A programról l. Hoffmann 2021, illetve az alábbi honlapot: <https://mnhp.unideb.hu/>.

össze – lektorálva figyeltem fel egy különös névre: a település délnyugati határában egy kaszálót *Center* néven említenek. A név egyedisége rögtön felidézte számomra azt a történeti adatot, amellyel korábban, az Árpád-kori mikronevek szótárát kollégáimmal összeállítva találkoztam. Rövid nyomozást követően rá is bukkantam Borsod vármegye anyagában erre a névre (HA. 1: 91), s a kiadvány térképének segítségével azonnal további, ma használatos neveket tudtam ómagyar kori előzményükkel összekapcsolni. Ezek a nevek egy 1292-ből való oklevélben szerepelnek, amelyben a Polgárral nyugaton szomszédos Palkonya határában lévő föld eladásáról van szó. Györffy György a kérdéses föld határának leírását történeti földrajzában az alábbiak szerint közli.²

+?1292: a pt. Or. prope 1 pysscynam (!) *Chykurtowa* vocatam dicto c-i Mich-i remanente in 1 loco quod *Beerch* dicitur ... ve. Mer. ... ad 1 locum quod *Fvk* dicitur, ubi dicta pysscina cadit in aquam *Zelp(us)tv* vocatam et transiando ipsam aquam ... inter 2 pysscinas *Centur* et *Letowa* vocatas ... iungit t-m Lad-i f-i predicti Iwanka et t-m *Toryan* ac etiam t-m *Cuurth* ... a pt. Sept. ... ultra 2 pisscinas *Cegefuka* vocatas ... pervenit fl-m *Tyssciam* et transiet ultra ... fl-m *Tyssciam* ... sep. de t. *Ozlaar* ... per medium 1 prati ... locum campestem ... recte ... iungit t-m eiusdem Mich-i c-is *Hevyotu* vocatam et t-m *Byyk* ... ve. Aq. ... t-m cap-i nostri [Agriensis] partitam de eandem t. *Polkona* ... parvo monticulo .. a. quod vulgo *naar* dicitur ... iuxta litum fl-m (!) *Tysscie*, ubi ... transit ipsam fl-m *Tysscia*. (Györffy 1963: 799).

3.2. A határjárás a *Chykurtowa* nevű halászhelytől indul, amelyet a fent említett szótárban *Csikur tava*-ként olvastunk (HA. 1: 92). A kérdéses névnek az újabb kori, mai névállományban pontos megfelelője szerepel: *Csikord* ~ *Csikord-ér* néven említenek egy mára már csatornázott, mélyen fekvő, vizenyős területet, amely a vizét a *Selypes* nevű érbe vezeti le. Ezt a torkolati részt nevezik *Csikor-zug*-nak, a *Selypes* és a *Csikord-ér* között pedig *Csikord-oldal*-nak. Az alábbiakban az ezekhez tartozó adatokat mutatom be Vékony Vivien (2024) szótára alapján:

Csikord 2023: *Csikord* ~ *Csikort* (ÉGy.), 2013: *Csikord*, *-ra* (ÉGy.), 1970: *Csikord-ér* (PJFN. 18), 1968: *Csikordér* | *Egy ojjan vizes terület, amibe nagyon sok csikállat él.* (Terge 1968: 21), 1966–1967: *Csikord*, *Csikord ér* (Tarjánai 1967: 5), 1864: *csokord ere* (Mizser 2000: 246).

² Györffy az oklevélről megjegyzi, hogy „szokatlan ortográfiája és az a körülmény, hogy bizonytalan írása nem egyezik az egri káptalanban kiadott oklevelek írásával, gyanút kelt hitelessége tekintetében” (1963: 799).

Csikord-oldal 1970: *Csikord-ódal* (PJFN. 18), 1968: *Csikordódal, -ba* | *A méjjezése ennek a Csikordér.* (Terge 1968: 21, 35), 1966–1967: *Csikord oldal* (Tarjányi 1967: 13, 6), 1909: *Csikord oldal, Csikord-ódal* (PJFN. 18), 1870: *Csikord oldal* (Kat.).

Csikord-zug 2024: *Csikord-zug* (ÉGy.), 2013: *Csikord zug* (ÉGy.), 1974: *Csikord zug* (Bencsik 1974: 234).

Ezek mellett a Tisza túlsó oldalán fekvő, de határával a Tisza bal oldalára is átnyúló Tiszatarján nevei között Pesty Frigyes adatközlő 1864: *Csikárd* nevű rétet említenek (Tóth 1998: 507).

A név keletkezését a helybeliek – ahogyan ez a *Csikord* alatt olvasható is – ma is úgy magyarázzák, hogy a terület a vízben tenyésző csík halakról kapta a nevét. Az Árpád-kori adat azonban világosan jelzi az egykori névadási indítékot, hogy a tóként megjelölt halászhely egy bizonyos *Csikor ~ Csikur* nevű személy birtokában vagy inkább talán a használatában lehetett. Ezt a feltevést valószínűsíti a tó birtokos személyjeles [tova] ~ [tava] ejtismódú formája. A helynév előtagjának személynévi eredetét egyértelműen megmutatják az e funkcióban szereplő további Árpád-kori előfordulásai: +1137/1228 k.: *Cykur*, 1186/1240: *Cykor*, 1229/1550: *Chichur*, 1276: *Chygur* (ÁSz. 196, 197, 211). Fehértói Katalin ezek között említi az általunk vizsgált helynév előtagját is (ÁSz. 197), de ide vonhatók szerinte a *Chegur, Cheguer, Cheger, Chequr, Checur, Cecur* formában szereplő nevek is (ÁSz. 181). A személynév eredetéről egyelőre sajnos nem tudok hitelt érdemlően nyilatkozni, ez azonban nem érinti a helynévben való szerepének egyértelmű azonosíthatóságát.

A későbbi-mai névalak alapján megállapítható, hogy ebből az ómagyar kori *Csikur ~ Csikor* személynévből a *-d* helynévképző felhasználásával (ehhez l. Bényei 2012: 55–70) alkottak helynevet. Ez a képző gyakran járult személynévekhez, és különféle helynévfajták: birtok- és településnevek, víznevek stb. létrehozásában vett részt. Az így alakult *Csikord* helynév is az adott személy birtokát, az általa használt halászhelyet jelölhette. A személynévrendszer átalakulásával együtt a *Csikor* személynév is eltűnt a magyar személynévállományból, így a helynév használói számára a *Csikor ~ Csikord* szemantikai háttere azonosíthatatlannál vált. A hangalaki hasonlóság és a terület vízi élőhely jellege pedig előhívta a csík hallal való asszociatív kapcsolatot, ami egyébként jellegzetes névadói motívum hasonló helyek esetében. Ez az újraértelmezés hozhatta magával az első szótag *-i* magánhangzójának a megnyúlását is.

3.3. A *Csikor tava* után az oklevél egy *Beerch* nevű helyet említ, amelynek tulajdonnévi vagy közszoói értékéről nemigen tudunk nyilatkozni, még a magyar elemet befoglaló latin nyelvű szerkezet alapján sem (vö. Hoffmann 2004: 38–57). A táj

jellegéből azonban következtethetünk arra, hogy a mocsaras árterületnek egy olyan részét jelölhette, amely legfeljebb néhány méterrel magasodott az átlagos talaj- vagy – áradások idején – vízszint fölé. A *bérc* ilyen értelmű használata nem ritka az oklevelekben, ez a lexéma olyan gyakorisággal fordul elő a forrásokban, hogy jellegzetes oklevélszónak tekinthetjük (ehhez l. Reszegi 2011: 68–78). Polgáron és környékén a későbbi korokból fennmaradt és a ma használatban lévő nevekben nem jelentkezik ez a földrajzi köznévi, ami erősíti a gyanút, hogy az oklevélben is inkább az oklevélíró nyelvi lenyomatának tarthatjuk.

Annál gyakoribb e térségben a későbbi-mai helynévanyagban a *fok* földrajzi köznévi előfordulása, amelyet az oklevél a határvonal következő pontjaként nevez meg *Fvk* formában. Ennek korabeli közszói vagy tulajdonnévi értékéről ez esetben sem tudunk nyilatkozni. Kétségtelen azonban, hogy a régi magyar helynévkincsben gyakori e földrajzi köznévi előfordulása (vö. pl. Györffy 2011: 95–97; KMHSz. 1). Használata a nagy folyók árterületén volt jellemző (Hoffmann 2010: 56–60), és főképpen azokat a rövid csatornákat jelölte, amelyek árvizek idején a nagyobb folyó – ez esetben a Tisza – vizét levezették, illetőleg az ár levonultával az árterületről a folyóba visszavezették. A fokoknak nagy szerepe volt az ártéri vízgazdálkodásban, különösen a halászatban (Andrásfalvy 1970). A Tisza mentén igen elterjedt földrajzi köznévi volt, a szó jelentéséről, a fokok gazdasági szerepéről Fekete Péter (1997) dolgozata nyújt gazdag információkat az általunk vizsgált térségre vonatkozóan.

3.4. A fenti szórványoktól eltérően a következőnek említett név, a *Zelp(us)tv* későbbi-mai névmegfelelésekkel jól összekapcsolható. A szórványt Györffy György kiegészítésével közlöm, ennek hitelét azonban az biztosítja, hogy később 1319: *Zelpestu* formában említik mint önálló birtokot vagy falut (Györffy 1963: 803). Ez a név, pontosabban a *Zelp(us)*- ~ *Zelpes*- előtagja azonosítható azzal a *Selypes* nevet viselő érrel, amely Polgár északi határrészétől folyik dél-délnyugati irányba, nagyjából a Tiszával párhuzamosan, tőle néhány kilométer távolságban. A nevet szinte mindenki ismeri Polgáron és azokon a településeken – Folyáson és Újszentmargitán –, amelyeknek a határán végigfolyik. Ezt bizonyítják az Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében elkészült helynévszótárak eddig még nem publikált anyagai is (Herczeg-Szép 2024; Porció 2024; Vékony 2024).

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program gyűjtői mindhárom fent említett településen *Sejpës* ~ *Sejpës-ér* formában jegyezték le a vízfolyás nevét. Feltűnik ez a név a Polgáron az 1960-as években folytatott helynévgyűjtések eredményeként született munkákban is: Terge Lajos *Sejpësér* formában közli (1970: 18),

Tarjányi Judit *Selypes* ~ *Selypes-ér* alakban (1966–1967: 9, 14), Görömbei Andor³ pedig *Sejpes*-ként (1965: 15) jegyezte le. Szerepel a különböző időkből való katonai térképeken is: 1941: *Selypes ér* (MaKF.), a harmadik katonai felmérés térképe 1883: *Sejpes ér* (két helyen) és *Selypes* formában adja meg (HKFT.). A második felmérés térképén 1858: *Sejpes ér* írásmóddal tűnik fel a név, egy hurkszerű kanyarulata által körülzárt földet *Sejpes zug*-ként nevez meg ugyanez a forrás (MKFT.). A kataszteri térképeken – léptékükből adódóan – sok helyen szerepel a folyóvíz névmegírása: többnyire 1870: *Selypes* alakban, valamivel ritkábban, inkább az alsó szakaszára vonatkozóan *Selypes ér*-ként és *Selypes viz*-ként is (Kat.). Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864: *Selypes* ~ *Selypes folyó* néven említi (Mizser 2000: 246). Lipszky repertóriumában 1808: *alveus Sejpes* (Rep.), a térképén 1806: *Fluvius Sejpes* (Mappa) szerepel. Az első katonai felmérés térképén 1783: *Selypes* és *Sellypes Bach* néven találjuk meg, de a Polgáron átfolyó szakaszát *Selipes Riv[ulus]* forma jelöli (EKFT.).

A név eredetéről a szakirodalomban is találunk információkat. Kiss Lajos helynév-etimológiai szótárában a *Selyp* településnév kapcsán érinti a *Selypes-ér* ügyét is. A településnevet a *selyp* 'selypítő' melléknévből magyarázza, amely személynéven keresztül válhatott helynévvé. A *Selypes-ér*-ről azonban azt mondja, hogy „nagyobb valószínűséggel hozható kapcsolatba a m. *zsilip*-pel, és esetleg a bukovinai Andrásfalván használt *sejp* 'egy fajta bocskorvarsa' [...] fn.-vel” (FNESz. *Selyp*). Mivel ez utóbbi két szó etimológiailag bizonyára összefügg egymással, s e szavak jelentése jellegzetesen a gazdag vízvilággal bíró tájjal kapcsolatos, a *Selypes* esetében jó eséllyel találhatjuk meg ebben az irányban a név keletkezésének magyarázatát. Ugyanígy gondolkodott ünnepeltünk, Hegedűs Attila is, amikor egy rövid írásában azt kívánta bizonyítani, hogy „a *Selypes-ér* neve a *zsilip* és/vagy az 'egyfajta varsa' jelentésű *sejp* szóból alakulhatott, és nem a *Selpe* szn.-ből” (1983: 462). A néveredet szélesebb összefüggéseibe itt azonban nincs módomban belebocsátkozni.

Problematikusabb a szórvány *-tv* ~ *-tu* utótagjának olvasata és értelmezése. Leginkább [tű] ejtésű formát sejtethetünk benne, és így a *tő* főnévvel azonosíthatjuk. Elképzelhető azonban az is, hogy veláris olvasatban a *tó*-val azonosítható. Ez egyúttal érinti azt a kérdést is, hogy a *Selypes*nek konkrétan mely részét is jelölhette a határjárásban szereplő *Selypes-tő* vagy *Selypes-tó* név: az kétségtelen, hogy az utána szereplő *Center* nevű hely és a fentiekben említett nevek által jelölt helyek között kereshető.

³ A gyűjtő azonos azzal a Görömbei Andrással, aki a Debreceni Egyetem professzoraként mint nagy hatású, nemzetközi hírű irodalomtudós vált ismertté: itt idézett helynévgyűjteményét egyetemi hallgató korábban szemináriumi dolgozatként készítette szülőföldje helyneveiről.

3.5. A lokalizáláshoz segítséget adhat a következőnek említett, fentebb már előhozott határpont *Centur* neve, amely egy halászhely (piscina) megnevezéseként szerepel. Az Árpád-kori szórvány jól azonosíthatóan a mai *Center* névnek felel meg, amely Polgár határának délnyugati részén egy kaszálónak a nevéként tűnik fel az újabb kori élőnyelvi gyűjtésekben (vö. Vékony 2024): 1970: *Center* (PJFN. 19), 1968: *Center, -be. Fűszterületes rész a Tisza ártér nyugati oldalán* (Terge 1968: 20), 1966–1967: *Center* (Tarjányi 1967: 5). A 19. században úrbéres kaszálóként említik: 1872: *czenteri* gazdák, ennek egyik mélyebb része 1843: *Czenter fenék* nevet visel (Bencsik 1974: 234), a harmadik katonai felmérés térképén 1883: *Zenter oldal* nevet találunk (HKFT.), ugyanez a név a kataszteri térképen 1870: *Czenter oldal*-ként tűnik fel, a mellette lévő tónak pedig *Czenter tó* a neve, és itt találjuk a *Czenter* rétet is (Kat.). A fenti adatok egyértelművé teszik az oklevélben szereplő adat olvasatát, vagyis a korabeli kiejtését, amelyet [centör] esetleg [centür] formában adhatunk meg.

A név eredetéről közelebbi analógiák híján nehéz nyilatkozni, de annak alapján, hogy halászhely nevéként szerepel, nagy valószínűséggel személynévet sejtethetünk mögötte, e névfajta esetében ugyanis ez a névadási motiváció rendkívül gyakori (vö. Hoffmann 2010: 88–91). Személynévként vette fel az adatot Fehértói Katalin is névtárába, és összevethetőnek tartja a 1216/1550: *Scenter* névformával (ÁSz. 697). A személynévi eredet mellett szól az is, hogy Ózd mellett a 16. századtól adatolható egy 1437: *Zehnterfalva*, majd 1576: *Czenter* néven említett település. Kiss Lajos a nevet német eredetű személynévből származtatja (FNESz. *Center*).

3.6. A határleírás szerint a *Center* nevű tó szomszédságában feküdt a *Letowa* nevű halászhely. Ennek nyelvi azonosítása későbbi adatok híján rendkívül nehéz, és egyelőre csak részben lehet sikeres. A fentebb elemzett *Chykurtowa* szórvány *-towa* utótagja alapján joggal gondolhatjuk, hogy a *Letowa* halastó nevében is ugyanez az utótag szerepel. Kérdéses azonban, hogy mi lehet vajon az előtte álló *Le-* elem nyelvi státusza. A hely fajtájából, az összetétel jellegéből következtetve itt is személynévet sejtethetünk benne, ilyen nevet azonban az Árpád-korból nem ismerünk. Fehértói is személynévet keres benne, és a *Leta* személynévvvel egy cikkben tárgyalja az itteni szórványt oly módon, hogy az előtagot *Leta* formára javítja, és így a *Léta* személynévvvel azonosítja (ÁSz. 490, vö. még FNESz. *Kisléta*). Valószínűleg arra gondolhatt, hogy a név második szótagja a *Léta tava* formából az ismétlődő szótag egyszerejtése következtében eshetett ki. Ez éppenséggel nem elképzelhetetlen, de további adatok híján természetesen nem is igazolható. Ahogyan nem igazolható az a megoldás sem, amelyet szerzőtársaimmal

a már idézett helynévszótárban javasoltunk, ugyanis kiejtési, lejegyzési problémákat keresve az oklevélben szereplő névforma mögött: *Leh tava*, illetve *Let tava* formákat rekonstruáltunk az ilyen szempontból szóba jöhető lehetőséget mérlegelve (HA. 1: 94).

3.7. Az oklevél további részében a határ a Tisza mentén, annak jobb partján fekvő településeket érint: (Tisza)Tarjánt (*Toryan*), Hejőkürtöt (*Cuurth*), Oszlárt (*Ozlar*), Nemesbikket (*Byyk*) és (Tisza)Palkonyát (*Polkona*), amelyek azonosítását és történeti változásainak vizsgálatát gazdag adatsorok biztosítják (vö. Györffy 1963: 758–759, 784, 797, 798, 811). A határjárás a *Tisza* nevet három alkalommal említi (*Tyssciam*, *Tysscie*, *Tysscia*), mindhárom esetben latin nyelven, ahogyan az a nagy folyók nevének oklevélbeli megjelenését ez idő tájt szinte kivétel nélkül jellemzi (Hoffmann 2004: 16–20). Szerepel a leírásokban magyar nyelven még egy fanév is (arbor quod vulgo *naar* dicitur), amely ugyancsak tipikus jegye az oklevelezési gyakorlatnak.

Jól azonosítható és nyelvi tekintetben is világosan felfejthető a *Hevyotu*-ként említett föld megnevezése, amely már korábban is szerepel forrásokban (1161/1271: *Heuiotheu*, 1261/1323: *Heuyotheu*, Györffy 1963: 784). A korban még inkább [hévjótő] formában rekonstruálható alak később *Hejő-tő* alakban azt a helyet jelölte, ahol a Hejő folyó a Tiszába ömlik. E név és az etimológiailag vele összetartozó megnevezések leginkább helyesírás- és hangtörténeti tekintetben igényelnének alaposabb névrekonstrukciós vizsgálatot, erre azonban – jelen írásom céljából adódóan – itt nincs mód.

Az utolsónak említendő *Cegefuka* nevű halászhely utótagja a korábban már tárgyalt *fok* földrajzi köznévi birtokos személyjeles alakja, a *Cege*- előtag magyarzata azonban későbbi előfordulások, névmegfelelések hiányában bizonytalanul adható meg. A halászhelyek megnevezéseinek fentebb már említett jellegzetes névszerkezeti típusai alapján azonban nagy valószínűséggel személynévvel azonosíthatjuk. Fehértői Katalin is felveszi személynévtárába a fenti adatot, olyan más formákkal együtt, mint a *Chege*, *Chegge*, *Cheghe* (ÁSz. 181). Ennek korabeli ejtismódjáról általános helyesírás-történeti alapon nem tudunk egyértelműen nyilatkozni: [csege] és [cege] formában is rekonstruálható, de más megoldások és további etimológiai kapcsolatok lehetősége is felvethető szórványunk esetében. A későbbiekben, a Magyar Nemzeti Helynévtár területi kiterjesztésével a jelenleg még nem vizsgált térségben olyan névformák is feltűnhetnek – akár az élőnyelvi használatban is –, amelyek kulcsot adhatnak a kezünkbe a kérdés megoldásához.

4. Írásommal arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a mikronevek története hosszú évszázadokra, nemritkán akár az Árpád-korig is visszanyúlhat. A bemuta-

tott adatok annak ellenére is igazolják ezt, hogy az általuk képviselt helynevek fennmaradásának általános feltételei roppant kedvezőtlenek voltak. A nevek jelölte helyek olyan területen fekszenek, amelyet a Tisza mederalakító munkája rendkívül erősen érintett: a folyó medre folyamatosan változtatta helyét, árvizei távolra nyúlóan formálták át a folyó mellékének természeti képét, és alakították felhasználási, művelési lehetőségeit. Emellett a történelem viharai, a tatár és a török pusztításai is fokozottan érintették e térséget. Mindezek arra figyelmeztetnek bennünket, hogy érdemes felülvizsgálni azokat a meggyökeresedett nézeteket is, amelyek a mikronevek változási hajlamára vonatkoznak.

Hivatkozások

- Andrásfalvy Bertalan 1970. A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 224–228.
- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bencsik János 1974. A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. In: Bencsik János (szerk.): *Polgár története*. Polgár Nagyközségi Közös Tanács, Polgár. 227–323.
- Bényei Ágnes 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ÉGy. = Élőnyelvi gyűjtés az adott évből.
- EKFT. = *Első katonai felmérés. Magyar Királyság. 1782–1785*.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2342331.799165624%2C6014224.683522836%2C2379021.5727425087%2C6027390.961644958>
- Fekete Péter 1997. A fok vízrajzi köznév jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem, Budapest–Miskolc. 442–448.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy Erzsébet 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Györffy György 1956. A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 407–415.

- Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HA. 1. = Hoffmann István – Rác Anita – Tóth Valéria 1997. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1. *Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névévarchívum Kiadványai 1. Debrecen. <https://mek.oszk.hu/01600/01694/>
- Hegedűs Attila 1983. Selypestó. *Magyar Nyelv* 79/4: 462–463.
- Herczeg-Szép Szilvia 2024. *Újszentmargita helynevei*. <https://mnh.unideb.hu>
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés. Habsburg Birodalom. 1869–1887*.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2421078.577129226%2C6024245.879092867%2C2434674.813535452%2C6029797.118272077>
- Hoffmann István 1984–1985. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–114.
- Hoffmann István 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- Hoffmann István 2006. *Mortis* birtok a Tihanyi alapítólevélben. *Magyar Nyelvjárások* 44: 29–67.
- Hoffmann István 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névévarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hoffmann István 2015. Adalékok a mikrotoponimák kronológiai jellegzetességéhez. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 42: 93–103. https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/3425/1/93-103_Hoffmann.pdf
- Hoffmann István 2021. A Magyar Nemzeti Helynévtár Programról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 139–145.
- Kat. = *Habsburg Birodalom. Kataszteri térképek. 19. század*.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1802843.7491344865%2C6139683.553428451%2C1839533.522711371%2C6152849.831550572>
- KMHsz. = Hoffmann István – Póczos Rita – Rác Anita – Tóth Valéria 2005. *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350*. 1. *Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névévarchívum Kiadványai 10. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Lipszky, Map. = Lipszky János 1804–1808. *Mappa generalis regni Hungariae*. Typis Regiae Universitatis Pestanae, Buda.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/415/>
- Lipszky, Rep. = Lipszky János 1808. *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae etc.* Typis Regiae Universitatis Pestanae, Buda. <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/lipszky-janos-repertorium-locorum-objectorumque-in-xiii-tabulis-1808-2532#page/2/mode/1up>

- MaKF. = *Magyarország katonai felmérése 1941.* <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2299340.4663605294%2C6015250.159416088%2C2408110.357610335%2C6059660.072849776>
- Mizser Lajos 2000. Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. (A szöveget gondozta és a mutatót készítette: Mizser Lajos.) *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 42: 227–372.
- MKFT. = *Második katonai felmérés. Magyar királyság. 1819–1869.* <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2329639.001794499%2C6034105.882106424%2C2438408.8930443046%2C6078515.795540112>
- Pásztor Éva 2010. Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 169–187.
- PJFN. = Papp László – Végh József (szerk.) 1970. *Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei* 1. *Polgári járás.* Polgári Nagyközségi Közös Tanács, Debrecen.
- Porció Veronika 2024. *Folyás helynevei.* <https://mnh.unideb.hu>
- Reszegi Katalin 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007. A Keszthölcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- Tarjányi Judit 1967. *Polgár földrajzi nevei.* Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára. 15651. Budapest.
- Terge Lajos 1968. *Földrajzinév-adás Polgáron és közvetlen környékén.* Szakdolgozat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének könyvtára. K 563. Debrecen.
- Tóth Péter 1988. *Pesty Frigyes: Borsod vármegye leírása 1864-ben.* (Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Péter.) *Documentatio Borsodiensis* 5. Herman Ottó Múzeum – II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- Tóth Valéria 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Vékony Vivien 2024. *Polgár helynevei.* Mintapéldány. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Hoffmann István

Debreceni Egyetem

hoffmann.istvan@arts.unideb.hu

„Költő, ihelj, kotló, kotoj!”

A mássalhangzó plusz /l/ végű igék felszólító módja

Huszthy Bálint

1. Bevezetés

Valószínűleg minden magyar anyanyelvű ember legalább egyszer felteszi magának a költői kérdést: hogy lehet-e olyat mondani, hogy „*ne csukolj*”? Bármilyen gazdag is a magyar nyelv, akadnak benne olyan szóalakok, melyek kifejezetten kellemetlennek tűnnek, pedig nyelvészeti szempontból nem mondhatók magartalannak. Ide tartoznak többek között azok az ikés igék, melyek szótöve két mássalhangzóra végződik, és a második /l/, pl. *csuklik*, *botlik*, *hanyatlik* stb.

Felszólító módban a két tövégi mássalhangzó után egy /j/ is belekerül ezekbe az igékbe, így egy hangtanilag rosszul formált hármas mássalhangzó-torlódás jön létre (pl. „**-klj*”, vö. **csuklj*), amit a beszélők általában magánhangzóbetoldással oldanak fel (pl. „*-kolj*”, „*-kelj*”, „*-kölj*”). Az így keletkező szóalak azonban sokszor furcsának hat, mint a **csukolj* esetében; ám még furcsább, hogy néha nem: a *botolj* teljesen elfogadható, míg a **hanyatolj* még a *csukolj*nál is idegenebbnek tűnik.

Ebben a tanulmányban utánajárok a jelenség furcsaságainak, és egy kérdőíves felmérés alapján megpróbálok általános következtetéseket megfogalmazni a különös felszólító módú alakokkal kapcsolatban.¹

Farkas Edit – Nemesi Attila László – Pintér Lilla (szerk.) 2024. *Levéltár – terepmunka – katedra. Születésnap kiadvány Hegedűs Attila tiszteletére*. PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 171–189.

¹ Megjegyzendő, hogy ezt a nyelvhelyességének érzékelt problémát hosszú évtizedek óta firtatják a laikus nyelvhasználók, kérdezgetve a nyelvvelőket és nyelvi tanácsadók véleményét (vö. Károly 1957). Ebben a tanulmányban mindezt elméleti nyelvészeti szempontból vizsgálom, és nem fogalmazok meg nyelvhelyességi véleményt vagy nyelvhasználati tanácsot.

2. Áttekintés

A mássalhangzó plusz /l/ végű (innenről „C[l]#”) igék az ún. „defektív” alakok közé tartoznak (vö. Siptár–Törkenczy 2000: 217). A defektivitás ’hiány’-t jelent, itt egész pontosan paradigmatis hiányt, vagyis hogy bizonyos igealakok nincsenek meg egy teljes ragozási soron belül. Általában annál feltűnőbb a hiány, minél nagyobb a hiányzó alak elvárt gyakorisága (Rebrus 2024: 89). A C[l]# igéknél így ez nem annyira feltűnő, hiszen ritkán van szükségünk a *csuklik* típusú igék felszólító módjára. A defektivitás azonban nem csak a felszólító módra korlátozódik: egyes igéknek még kijelentő módú alakjai is hiányozhatnak, például **csukolja*, **kételjük*, **sínyel* stb. Továbbá hiányos lehet a feltételes mód, a határozói igenév, valamint a *-hat/-het* képzős, a gyakorító és a műveltető alak, például **vedlve*, **özönlhet*, **féhérlget* stb. (vö. Rebrus 2024: 87). Ebben a tanulmányban azonban csak a felszólító móddal foglalkozom, a hiány ugyanis ennek az esetében tűnik a legszisztematikusabbnak.²

2.1. Alaktani megközelítés

Szinkrón morfológiai megközelítésből a magyar igeövek öt osztályba sorolhatók, mint azt az 1. táblázat mutatja (Lukács–Rebrus–Törkenczy 2009; Rác–Rebrus–Törkenczy 2021).

osztály	E/3. kij. m.	E/1. kij. m.	E/3. felsz. m.	E/3. felt. m.	hat.-i igenév
1. stabil -VC	<i>ápol</i>	<i>ápolok</i>	<i>ápoljon</i>	<i>ápolna</i>	<i>ápolva</i>
2. stabil -CC	<i>hord</i>	<i>hordok</i>	<i>hordjon</i>	<i>hordana</i>	<i>hordva</i>
3. gyenge	<i>söpör</i>	<i>söprök</i>	<i>söpörjön</i>	<i>söpörne</i>	<i>söpörve</i>
4. variábilis	<i>fürdik</i>	<i>fürdök</i>	<i>fürödjön / ?fürdjön</i>	<i>fürödne / fürdene</i>	<i>fürödve</i>
5. defektív	<i>csuklik</i>	<i>csuklok</i>	<i>*csukoljon / *csukljon</i>	<i>*csukolna / csuklana</i>	<i>*csukolva</i>

1. táblázat. A magyar igeövek ötös tipológiája

Az első két osztály képviseli az „alapértelmezett” mintázatot, ezek is a leggyakoribbak (vö. Rebrus 2000): a stabil töveknek teljes a paradigmája, és az alakok létrejötte kiszámítható, akár két mássalhangzóra végződik a tövük (-CC), akár egyre (-VC). A 3. és 4. típust „hangkivetőnek” is nevezik a semmivel alternáló második

² Egy másik nézőpontból a defektivitás a felszólító módon túl sokkal inkább érinti a kötőmódot (*coniunctivus*), ám mivel a kettő közötti különbség elsősorban szintaktikai és nem morfológiai, ebben a tanulmányban nem különítem el őket.

tőmagánhangzó miatt (Lukács–Rebrus–Törkenczy 2009). A gyenge csoportba tartozó igék magánhangzóval kezdődő (szintetikus) todalék előtt kivetik a második tőmagánhangzót (pl. *söprök, söprünk*), mássalhangzóval kezdődő (analitikus) todalék előtt megtartják (pl. *söpörj, söpörhet*). A variabilis csoportba tartozó igék kétféleképpen viselkednek: feltételes (és olykor felszólító) módban a második tőmagánhangzót megtartó és törlő változatuk is előfordul (pl. *fürödne/fürdene*). Ám számunkra az 5. osztály a legizgalmasabb, az ebbe tartozó igéknek ugyanis látványosan hiányos a paradigmája. Morfológiailag azonban nehéz megindokolni ezt a hiányt, illetőleg bizonyítani a „hiány meglétét”: miért ne lehetne használni a **csukolj, *csukolna, *csukolva, *csukolhat* stb. alakokat? Ebben a tanulmányban ezt a kérdést igyekszem körbejárni.

A defektív igék azok a -CC tövű (nagyobbrészt) ikes igék, amelyek második tőmagánhangzója /l/ vagy /z/, például *csuklik, siklik, habzik, patakzik* stb. Ebből a típusból Törkenczy (2013) szerint nagyjából 60 szerepel a magyar nyelvben, melyek közül csak kettő nem ikes: a *sínyl-* és a *kétl-*, ezeknek a kijelentő módja is hiányos. Szinkrón megközelítésben a defektív igék hiányossága elsősorban abban áll, hogy nem bővíthetők analitikus todalékkal (vö. *hámlik, hámlanak*, de: **hámolhat*).

Szépe–Gerstner–Szende (2004) szerint mindez a módjelezés morfoszintaktikai rosszul formáltságával függ össze, amihez az igék argumentumszerkezetét és szemantikai tulajdonságait is figyelembe kell venni. Így például akadnak olyan defektív igék, melyek egyes alakjainak elfogadhatósága szemantikai feltételhez kötött, pl. a folyó *zajlana/zajolna*, de az esemény **zajolna* > *zajlana*. Illetve a defektivitás különbözhet a tranzitív és az intranszitiv paradigmában, például *nyálzik*: intransz. **nyálazna* > *nyálzana*, tranz. **nyálzana* > *nyálazna*.³

Ezt a megállapítást ellenben Lukács–Rebrus–Törkenczy (2009) és Törkenczy (2013) cáfolják, és inkább morfofonológiai és fonotaktikai okokra vezetnek vissza a defektivitást. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a felmerülő alaktani okokon túl mindenképpen meg kell vizsgálni az alakok rosszul formáltságának hangtani hátterét, illetőleg az elfogadhatóság összefüggéseit a használati gyakorisággal és az analógiával.

2.2. Hangtani megközelítés

A defektivitás egy további oka a magyar szótagszerkezet lehet, egész pontosan a kódafeltétel (vö. Törkenczy 1994; Siptár–Törkenczy 2000: 105–115). A magyar-

³ Vö. *megnyálazna egy borítékot*, de: **megnyálzana egy borítékot*.

ban engedélyezett az elágazó szótagzárlat, ami lehetővé teszi bonyolultabb más-salhangzó-kapcsolatok megjelenését, a kódamássalhangzók eloszlása azonban feltételekhez kötött.

Az egyik feltétel a szonoritási (zengősségi) skálának való megfelelés, miszerint egy kételemű kóda fonotaktikailag akkor jól formált, ha az első elem zengősebb a másodiknál (vagy ugyanannyira zengősek). A zengősségi skála persze nyelvenként eltérhet, ám univerzális megállapítás, hogy a zengőhangok (pl. nazálisok, likvidák) zengősebbek a zörejhangoknál (pl. zár- és réshangok). Eszerint akkor lehet jól formált egy elágazó szótagzárlat, ha mindkét eleme zörej- vagy zengőhang (pl. *barack*, *copf*, *ajánl*, *szomj*...), illetve ha az első elem zengőhang, a második pedig zörejhang (pl. *gyöngy*, *hord*...), és nem fordítva (pl. **gyöngyn*, **hodr*, **kétl*...).⁴

A zengősségi skála megszegése esetén különböző javító stratégiák lépnek életbe a nyelvben, leginkább hasonulások, melyek kiküszöbölik a szonoritási problémát. Ide tartozik többek között az ún. j-obstruentizáció, vagyis a /j/ zörejhanggá válása zörejhang utáni kódapozícióban, például: *köpj* [køpç], *dobj* [dobj] (vö. Siptár 2001). Rebrus (2024: 209) szerint a defektivitás kiküszöbölésére is lehetségesek javító stratégiák, ám „a magyarban előforduló rendszeres paradigmatis hiány allomorfiával általánosan nem javítható [...], mert a fonotaktikai agrammatikusságot javító folyamatok a paradigmaszerveződés általános elveibe ütköznek”.

A defektív igék fonotaktikailag sokszor rosszul formáltak, mert a második kódapozícióban szereplő /l/ erősen zengős mássalhangzó, általában zengősebb az első kódapozícióban megjelenő mássalhangzónál, például: **csukl*-(ik), **vedl*-(ik), **ízl*-(ik) stb. Ha a zengősségi skálát részletesebben felbontjuk, egyéb hierarchikus viszonyokat is megfigyelhetünk mássalhangzótípusok között: a zengőhangokon belül a likvidák /l r j/ zengősebbek a nazálisoknál: így az *árny*-féle szavak jól formáltak, ám a **háml*-(ik), **meghasonl*-(ik), **sínyl*- már nem. Továbbá a likvidák között a /j/ a legzengősebb (mint közelítőhang avagy félmagánhangzó), így a *hajl*-(ik) jól formált alak, ám az *alj* *[ølj] nem lenne az: igen ám, csakhogy /Vlj/ hangkörnyezetben az [l] hasonul az őt követő [j]-hez: *alj* [øj:], ez szintén egy javító stratégia a szonoritási probléma kiküszöbölésére (vö. Siptár–Törkenczy 2000: 177).

Felszólító módban a defektív igék -CC tövéhez a -j módjel kapcsolódik, ezzel egy hármas mássalhangzó-torlódás jön létre, vagyis a /Clj/ kapcsolatból az első két mássalhangzó kódába kerül. Az /lj/-palatalizációt meggátolja a megelőző

⁴ Vö. a *hord* szóalak jól formált, mert az /r/ zengősebb a /d/-nél, a **kétl* viszont nem, mert a /t/ kevésbé zengős, mint az /l/.

kódamássalhangzó, így a **csuklj*-féle alakok kiejtése nem [tʃukj], hanem kényszerűen [tʃuklj] lenne. Ezek az alakok fonotaktikailag többszörösen rosszul formáltak, mert nemcsak a szonoritási skálának szegülnek ellen, de szó végén a kódamássalhangzók száma is eggyel több a megengedettnél. A betoldott tömághangzóval ellátott változat azonban fonotaktikailag jól formált, vö. *csukolj* [tʃukoj:], mégis furcsának hat a beszélők körében. A fonotaktikán túl tehát más nyelvi vagy nyelven kívüli tényezőket is figyelembe kell venni a defektív igék felszólító módjának vizsgálatakor.

2.3. Nyelvhasználói megközelítés

Minden jel arra mutat, hogy a defektív igék felszólító módjának (és más kérdéses alakjainak) nyelvhasználói elfogadhatósága nemcsak az alaktannal és a hangtannal állhat összefüggésben, hanem a szóhasználati gyakorisággal és az analógiával is. Jelen tanulmányban azért vizsgálom csak a mássalhangzó plusz /l/ végű igéket, mert a z végűek elfogadhatóbbnak tűnnek a nyelvhasználók számára (vö. *rajzzon, vonzzon, habozzon* stb.), illetve azért kifejezetten a felszólító módot, mert annak esetében a legfeltűnőbb a defektivitás (vö. Rebrus 2024: 91).

A C[l]# igék felszólító módú használatával kapcsolatban sokszor azt javasolja a szakirodalom, hogy ezeket az alakokat körülírással helyettesítsük; például „*ne csukolj = csinálj valamit, hogy elmúljon a csuklásod, izeljen = mit tegyek bele, hogy kedvedre v. izléseid szerint való legyen?*” (Szende 2001). Törkenczy (2013) szerint ez a helyzet a nyelv funkcionális csődje, hiszen semmilyen nyelvi szinten nincs szisztematikus módja annak, hogy a hiányzó alakok (pl. **csukolhat*) jelentését kifejezzük ([csuklás aktusa] + [lehetőség]).

Nem minden defektív igének elfogadhatatlanok azonban a hiányos alakjai. Egyes formák elfogadhatósága épp amellett érv, hogy az nem csak a hangtani vagy alaktani grammatikusságon múlik. A C[l]# igék felszólító módjának elfogadhatósága terén egy hármas tipológiát lehetséges felállítani: elfogadható, kérdéses, elfogadhatatlan; amit a 2. táblázatban mutatok be, a kérdéses alakokat kérdőjellel, az elfogadhatatlanokat csillaggal jelölve. További kritériumok is megjelennek a táblázatban, teljesebbé téve a tipológiát: ezek az igékben feltűnő tömághangzók minősége (palatális/veláris), és az /l/-t megelőző mássalhangzó minősége. Az alakok besorolása a 2. táblázatban még a szubjektív anyanyelvi intuíciónon alapszik, és hipotézisek felállítására szolgál, melyeket a 3. fejezet adatai alapján tesztelek.

A magyar nyelv értelmező szótárában (ÉrtSz.) összesen 64 -C[l](ik) tövű ige található, ezek közül 43-at tüntetek fel a táblázatban. A kétl- szótári alakja az ÉrtSz. szerint *kéte*ll, ez nincs benne a 64-ben, a *sínyl*-é *sínylik*, bár nem

ikes, ez benne van.⁵ Ebből is kitűnik, hogy ezek a tövek a szótár számára is problematikusak.⁶

A következő oldalon látható 2. táblázat alapján látszólag nincs összefüggés a szóalakok hangtani összetétele és nyelvhasználói elfogadhatósága között. Ez ugyanakkor egy összefüggés: arra mutat rá, hogy az elfogadhatóság nem elsősorban a hangtanon múlik. Szinte mindegy tehát az /lj/-kapcsolatot megelőző más-salhangzó képzési helye vagy laringális jegye (vö. zörej- vagy zengőhang), a szonoritási skála megszegése sem annyira jelentős, ahogy a tőmagánhangzó elől- vagy hátulképzettsége sem, minden esetben találhatunk elfogadható, kérdéses és elfogadhatatlan alakokat.

A maradéktalanul elfogadható felszólító módú alak azonban nagyon kevés, és ezek is többnyire olyanok, amelyeknek van nem ikes változata. Az efféle párhuzamosan használatos alakpárok (pl. *hajol~hajlik*, *omol~omlik*, *romol~romlik*, *özönöl~özönlik*, *zajol~zajlik* stb.) felszólító módja nem okoz különösebb nehézséget a nyelvhasználóknak, mert itt megszokták a mássalhangzók közötti magánhangzót, vö. *hajoljon*, *romoljon*, *özönöljön* stb. Ám az is előfordul, hogy a látszólag azonos tövek ikes és nem ikes alakja különböző szavakat rejt, például *vedel~vedlik*, *fejel~fejlik*, *ötöl~ötlik*, *nyakal~nyaklik* stb. Ez esetben az ikes változat felszólító módja nehézséget okoz a nem ikessel szemben, vö. *vedlik* > ?*vedeljen*/**vedljen*, *fejlik* > ?*fejeljen*/?*fejljen* stb.

A kérdőjeles és a csillaggal jelölt alakok közti különbség sokszor szubjektív: valaki számára jobban, valakinek kevésbé elfogadhatók, ám a legtöbbször idegenül hangzanak (vö. 3. fejezet). Általánosságban megállapítható, hogy a második tőmagánhangzót nélkülöző (és így tripla mássalhangzó-torlódást engedő) felszólító módú igék egyike sem fogadható el, ám akad köztük olyan kérdéses alak, amelynek mégis jobb a magánhangzó nélküli, mint a magánhangzós változata, pl. *hanyat(o)ljon*, *bűz(ö)ljön*, *íz(e)ljen*, *síny(e)ljen* stb.

Mindössze egyetlen halvány hangtani összefüggés állapítható meg a mássalhangzó-minőség és az elfogadhatóság között: úgy tűnik, hogy zörejhang + /l/ esetén kevésbé fogadható el a magánhangzó nélküli felszólító mód, mint zengőhang + /l/ környezetben. Könnyebb tehát a kódában két hasonló szonoritású elemet megtérni (pl. ?*hámljon*, ?*rejljen*, ?*porljon* stb.), mint két eltérő zengősségűt (pl. **kotljon*, **dögljön*, **fesljen* stb.).

⁵ Rebrus (2024: 88) szerint e két ige szótári alakja nem az indefinit, hanem a definit alak: *kétli*, *sínyli*; ez jobb megoldásnak tűnik, mint az ÉrtSz.-é.

⁶ Az *ajánl* nem tartozik a defektív igék közé, mert az [n] egyik igealakban sem jelenik meg a kiejtésben, vö. *ajánl* [ɒjã:l:], *ajánljon* [ɒjãj:ɒn].

msh. típusa	mgh. típusa	szótári alak	tömgh. nélkül	tömgh. -val
[zár], [el- ülső]	palatális	<i>csetlik</i> <i>ötlik</i> <i>ködlík</i> <i>vedlik</i>	* <i>csetljen</i> * <i>ötljen</i> * <i>ködljön</i> * <i>vedljen</i>	? <i>cseteljen</i> <i>ötöljen</i> * <i>ködöljen</i> ? <i>vedeljen</i>
	veláris	<i>botlik</i> <i>hanyatlik</i> <i>kotlik</i>	* <i>botljen</i> ? <i>hanyatljon</i> * <i>kotljen</i>	<i>botoljon</i> * <i>hanyatoljon</i> ? <i>kotoljon</i>
[zár], [há- tulsó]	palatális	<i>döglík</i> <i>feneklik</i> <i>sereglik</i> <i>tündöklík</i>	* <i>dögljön</i> * <i>fenekljen</i> * <i>seregljen</i> * <i>tündökljön</i>	<i>dögöljön</i> ? <i>fenekeljen</i> <i>seregeljen</i> <i>tündököljön</i>
	veláris	<i>bicsaklik</i> <i>csuklik</i> <i>siklik</i> <i>vonaglik</i>	* <i>bicsakljen</i> * <i>csukljen</i> ? <i>sikljen</i> ? <i>vonagljen</i>	? <i>bicsakoljon</i> ? <i>csukoljon</i> ? <i>sikoljon</i> ? <i>vonagoljon</i>
[rés]	palatális	<i>bűzlik</i> <i>feslik</i> <i>ihlik</i> <i>izlik</i>	? <i>bűzljön</i> * <i>fesljen</i> * <i>ihljen</i> ? <i>izljen</i>	* <i>bűzőljen</i> ? <i>feseljen</i> ? <i>iheljen</i> * <i>izeljen</i>
	veláris	<i>foszlik</i> <i>oszlik</i> <i>magaslik</i> <i>parázslík</i>	* <i>foszljen</i> * <i>oszljen</i> ? <i>magasljen</i> * <i>parázsljen</i>	<i>foszoljon</i> <i>oszoljon</i> ? <i>magasoljon</i> ? <i>parázsoljon</i>
[nazális]	palatális	<i>fénylik</i> <i>gyülemlik</i> <i>ömlík</i> <i>özönlik</i> <i>rémlik</i> <i>sínylik</i>	? <i>fényljen</i> ? <i>gyülemljen</i> * <i>ömljön</i> * <i>özönljön</i> ? <i>rémljen</i> ? <i>sínyljen</i>	* <i>fényeljen</i> * <i>gyülemeljen</i> <i>ömöljön</i> <i>özönöljön</i> * <i>rémeljen</i> * <i>sínyeljen</i>
	veláris	<i>aránylik</i> <i>hámlík</i> <i>hasonlik</i> <i>iramlik</i> <i>omlik</i> <i>villámlík</i>	? <i>arányljen</i> ? <i>hámljen</i> ? <i>hasonljen</i> ? <i>iramljen</i> * <i>omljen</i> * <i>villámljen</i>	* <i>arányoljon</i> * <i>hámoljon</i> * <i>hasonoljon</i> ? <i>iramoljon</i> <i>omoljon</i> * <i>villámoljon</i>
[likvida]	palatális	<i>csömörlik</i> <i>hírlík</i> <i>rejlík</i> <i>sejlík</i>	* <i>csömörljen</i> ? <i>hírljen</i> ? <i>rejljen</i> ? <i>sejljen</i>	<i>csömöröljen</i> * <i>híreljen</i> * <i>rejeljen</i> * <i>sejeljen</i>
	veláris	<i>hajlik</i> <i>porlik</i> <i>sárlík</i> <i>zajlik</i>	* <i>hajljen</i> ? <i>porljen</i> ? <i>sárljen</i> ? <i>zajljen</i>	<i>hajoljon</i> ? <i>poroljon</i> * <i>sároljon</i> <i>zajoljon</i>

2. táblázat. A C[I]# igék felszólító módjának elfogadhatósági tipológiája

Az elfogadhatóság legfontosabb kritériuma azonban a megszokás, avagy a használati gyakoriság. Olyan C[I]# igék esetében, amelyek gyakrabban használatosak felszólító módban (jelentésük függvényében is), ez a forma kevesebb gondot is okoz a nyelvhasználóknak (pl. *omoljon, romoljon, hajoljon, ömöljön, oszoljon*). Továbbá az analógiának is szerepe lehet az alakok elfogadhatóságában, bizonyos defektív igék felszólító módja ugyanis megszokottá válhat egyes beszélők számára, ami egy idő után elfogadhatóvá is teheti az alakot. A következő fejezetben bemutatandó kérdőívben például a megismételt alakokkal szemben megengedőbbnek bizonyultak a kitöltők: a „Ne csukolj!” kifejezést például többen tartották elfogadhatónak második előforduláskor, mint elsőre.

3. Kérdőíves felmérés

3.1. A kérdőív összetétele

A C[I]# igék felszólító módú alakjainak nyelvhasználói elfogadhatóságát egy három feladatból álló online kérdőívben igyekeztem felmérni.

Az első feladatban tíz mondatban kellett elhelyezni egy-egy megadott igét, felszólító módban ragozva. A mondatok a 3. táblázatban láthatók. A feladat így volt megadva: „Ragozza az igét a mondatnak megfelelően! Ha úgy érzi, nincs jó megoldás, tegyen a válasz helyére X-et, pl.: »Légyszí ne ___ (csuklik)! > *csuklj/csukolj/X*«. Az eredményeket a 3.3. pontban mutatom be.

1.	Nézz a lábad elé, nehogy ___ (kibicsaklik) a bokád!
2.	A siklóernyősök ma ne ___ (siklik)!
3.	Legyen jó évünk, hogy a gazdaság tovább ne ___ (hanyatlik)!
4.	A kutya idén ne ___ (vedlik)!
5.	Kitakarítok, hogy a szobám ne ___ (büzlik)!
6.	Maga még ha szenved, se ___ (vonaglik)!
7.	Bekenem a bőröm, hogy ne ___ (hámlik)!
8.	Hagyom, hogy az információk ___ (áramlik)!
9.	Becsukom az ajtót, hogy ne ___ (kiszüremlik) a zaj!
10.	Segíts, hogy a kisöcséd ne ___ (csetlik-botlik)!

3. táblázat. A kérdőív első feladatának tesztmondatai

A második feladatban 11 kiválasztott C[I]# igének adtam meg három különböző felszólító módú változatát, és a kitöltőknek ki kellett választaniuk azokat, amelyeket élő beszédben használnának (több választ is megjelölhettek). Az egyik változat minden esetben a magánhangzó-betoldásos alak volt (pl. *Ne csukolj!*), a másik

a betoldott magánhangzó nélküli (pl. *Ne csuklj!*), a harmadik pedig egy körülírással változat (pl. *Hagyd abba a csuklást!*). A három lehetőség randomizált sorrendben fordult elő. A példákat az eredményekkel együtt a 3.4. pontban sorolom fel.

Végül a harmadik feladat konkrét felszólító módú igealakok helyességének megítélésére kérdezett rá. A megadott formákat a kitöltőknek 1–5-ös skálán kellett értékelniük. A példákat és az eredményeket a 3.5. pontban közlöm.

Ahogy a 3. táblázat példamondatainak leírásából és a feladatok jellegéből (valamint a 2. táblázatban feltüntetett tipológiából) kiderül, hipotéziseim szerint háromféle választ vártam megoldásul: magánhangzó nélkül alkotott felszólító módot (pl. *csuklj*), magánhangzó-betoldást (pl. *csukolj*), illetve elkerülő stratégiát (pl. más igével vagy körülírással való helyettesítést). Ehhez képest az első feladatnak volt olyan mondata, amelyre harmincféle különböző megoldás érkezett; ez a nagy szám is megerősíti a tanulmány kiinduló hipotézisét a C[*l*]# igék felszólító módjának kényelmetlenségéről.

3.2. Kitöltők

A kérdőívet 77 személy töltötte ki. Eleve két dialektális csoportot céloztam meg: budapesti és kolozsvári egyetemistákat, akik azonban továbbterjesztették a kérdőívet baráti és családi körben. A kitöltők átlagéletkora végül 28,53 év lett (a legfiatalabb 15, a legidősebb 58 éves; módusz: 21, medián: 27).

Összesen 35 erdélyi adatközlőm volt, legtöbben székelyek: 15 Hargita megyei, 8 Kolozs megyei, 6 Bihar megyei, 3 Kovászna megyei és 3 Maros megyei. Magyarországról 41 választ kaptam, ezenkívül egyet Kassáról. A kitöltők többsége budapesti születésű, összesen 28-an, továbbá érkeztek válaszok az ország minden tájáról, például Debrecenből, Szegedről, Egerből, Esztergomból, Veszprémből, Zalaegerszegről, Pécsről stb.

A beérkezett válaszok igen sokfélék, a magyarországi és az erdélyi csoport eredményei azonban egymáshoz képest mégis viszonylag homogénnek tűnnek, valamint kiderült egy jelentős dialektális különbség a két csoport között, amire előzetesen nem számítottam (ezt az eredmények bemutatásakor részletezem).

3.3. Az első feladat eredményei

A három feladat közül az első engedte a legnagyobb szabadságot, mert a kitöltők a megadott ige helyére bármit írhattak, akár hosszabb szöveget is (ezt többen ki is használták). A 10 mondat igéinek ragozását átlagosan 15–20-féleképpen oldották meg, ám a megoldásokat a könnyebb feldolgozás érdekében öt osztályba sorolom,

ezek a 4. táblázatban láthatók, egyúttal a felmérés átdolgozott hipotéziseit is szemléltetik.

címke	stratégia	példa
A	Magánhangzó-betoldás a msh. és az /l/ között	<i>Ne csukoljon!</i>
B	A tő és a j-módjel közvetlen összekapcsolása	<i>Ne csukljon!</i>
C	Közvetlen összekapcsolás msh.-kieséssel	<i>Ne csukjon! / Ne csuklon!</i>
D	Elkerülés: X-szel jelölés, körülírás vagy más ige	<i>Hagyja abba a csuklást!</i>
E	Az -ód(ik) képző betoldása a tő és a j-módjel közé	<i>Ne csuklódjon!</i>

4. táblázat. Ötféle stratégia a C[l]# igék felszólító módjának megoldására

A kiinduló hipotéziseim között feltételezett három stratégia (A, B, D) még kettővel egészül ki a táblázatban a beérkezett válaszok alapján (C, E). Majdnem minden ige esetében többször előfordult, hogy a kitöltők a második tömagánhangzó nélkül kombinálták a tövet a toldalékkal, ám három helyett csak két mássalhangzót írtak le: vagy az /l/-t, vagy a /j/-t törölték (C-stratégia). Az erdélyi csoport tagjai pedig leggyakrabban egy nem várt megoldással éltek: betoldották az -ód(ik) képzőt a tő és a módjel közé, így kerülve el a fonotaktikailag rosszul formált mássalhangzó-torlódást, valamint a hangtörlést is (E-stratégia). Az öt stratégia alkalmazásának mondatonkénti és összesített arányait az 5. táblázatban mutatom be.

Stratégia	1. bi-csaklik	2. siklik	3. hanyatlik	4. vedlik	5. búzlik	6. vonaglik	7. hámlik	8. áramlik	9. szüremlik	10. csetlikbotlik	Össz.
A	54%	36%	12%	25%	24%	34%	35%	75%	30%	44%	37%
B	3%	8%	22%	21%	9%	14%	16%	5%	9%	8%	11%
C	1%	1%	12%	5%	5%	4%	6%	0	4%	4%	4%
D	10%	38%	17%	27%	36%	26%	9%	5%	35%	25%	23%
E	32%	17%	37%	22%	26%	22%	34%	15%	22%	19%	25%

5. táblázat. A stratégiák alkalmazásának aránya az egyes mondatokban és összesen

Amint a százalékos arányokból kitűnik, az A stratégia bizonyult a legnépszerűbbnek, vagyis a második tőmagánhangzó beszúrása az /l/ előtti pozícióban: ezt az összes kitöltő 37%-a választotta. Az eredmények alapján a 10 ige betoldott magánhangzós felszólító módjának jólformáltsági sorrendjét is meg lehet állapítani, ez a következő: *áramlik* > *bicsaklik* > *csetlik-botlik* > *siklik* > *hámlik* > *vonaglik* > *szüremlik* > *vedlik* > *bűzlik* > *hanyatlik*. Eszerint az *áramoljon*, *bicsakoljon* stb. általánosságban elfogadhatóbb a kitöltők számára, mint a *bűzöljön*, *hanyatoljon* stb.

A B stratégia alkalmazása – vagyis a második tőmagánhangzó nélküli, tripla mássalhangzó-torlódást engedő változat – jóval kevesebbszer fordult elő, aminek fő oka az lehet, hogy hangtanilag többszörösen rosszul formált (vö. 2.2. pont). Mégis minden mondat esetében született ilyen megoldás, és a feladat jellegeből adódóan (mármint hogy a kitöltőknek le kellett írniuk a szót, és nem kiválasztaniuk azt egy listából) ez bizonyító erejű arra nézve, hogy a B stratégia egy releváns megoldási lehetőség a magyarban a defektív igék felszólító módjának megalkotására. Egy esetben ez még népszerűbbnek is mutatkozott az A stratégiánál: a *hanyatljon* alakot a kitöltők 22%-a írta le a 12%-nyi *hanyatoljon*hoz képest. De a válaszok arányai alapján a *vedljen* (21%), *hámljon* (16%) és a *vonagljon* (14%) sem tűnik annyira rossznak, mint például az *áramljon* (5%) vagy a *bicsakljon* (3%).

A C stratégia morfológiailag megegyezik a B-vel, annak egy fonológiai-lag módosított változata: a második tőmagánhangzó itt sem jelenik meg, a kitöltők közvetlenül kapcsolják a toldalékat a tőhöz, ám a tripla mássalhangzó-kapcsolat duplára egyszerűsödik. Az adatok érdekessége, hogy legtöbbször nem a C és /j/ közé eső /l/ törlődött (vagyis a tripla kapcsolat középső tagja, ami a magyar mássalhangzó-kiesés jellemzője), hanem a harmadik /j/ elem. Ez leggyakrabban a *hanyatlik* esetében fordult elő: a *hanyatlon* alak hétszer, a *hanyatljon* kétszer szerepelt a megoldások között. További példákat hozva, a *hámlik* ige *hámlon* alakja négyszer, a *hámjon* egyszer jelent meg; a *vonaglik* és a *szüremlik* kétszer-kétszer volt feltüntetve *vonaglon/szüremlenként*, egyszer-egyszer pedig *vonagjon/szüremjenként*; a *vedlik* és a *bűzlik* esetében pedig csak a *vedlen/bűzlön* szerepelt, négyszer-négyszer.

A D-vel jelölt sorban több stratégiát összesítettem, ám mindegyik az elkerülés valamely formája. Ennek legegyszerűbb esete volt az 1. feladat leírásában is megadott módszer: ha az adatközlők egyetlen alakot sem éreztek helyénvalónak, X-et írhattak az ige helyére, ami minden mondat esetében többször elő is fordult. A legtöbb X-et a *vedlik* kapta (18-at), ezt követte a *siklik* (15), majd a *vonaglik* és a *kiszüremlik* (12-12), valamint a *bűzlik* és a *hanyatlik* (10-10).

Szöveges elkerülő válaszok is érkeztek, például: „nem létezik, magyartalan”, „nincs ilyen”, „nem használom”. Néhányan más igével helyettesítették a defektív alakot, pl. *kibicsaklik* > *kimegy/kicsikkan*, *kiszüremlik* > *kiszűrődik/kijön*, *hanyatlik* > *hányódik*, *csetlik-botlik* > *elesik* stb. Előfordult, hogy a tő és a módjel közé beékeltek egy képzőt, ami feloldotta a mássalhangzó-torlódást, például: *siklik* > *ne siklózzanak / ne siklondozzanak*, *hanyatlik* > *ne hanyatlasson*, *bűzlik* > *ne bűzölögjön*, *kiszüremlik* > *ne szüremkedjen ki* stb. Végül páran körülírással oldották meg a kényelmetlen igealakok elkerülését (6. táblázat).⁷

Mondat	A kitöltők válaszai
1.	„nézz a lábad elé, mert még kibicsaklik a bokád”
2.	„ne siklóernyőzzenek”, „a siklást ma ne csinálják”
3.	„hogy ne legyen további gazdasági hanyatlás”
4.	„ne merészeljen vedleni”, „ne hullassa el a szőrét”, „kutyavedlés ne legyen idén”
5.	„ne legyen bűdös”
6.	„ha szenved, se csináljon vonaglást”
7.	„hámlik a bőröm, ezért bekenem”

6. táblázat. Körülírással elkerülő stratégiák

A legnagyobb meglepetést az E stratégia felbukkanása okozta, amely kizárólag az erdélyi adatközlők esetében jelent meg, rendkívül szisztematikusan. Az *-ód(ik)/-őd(ik)* deverbális verbumképző (vö. *vágyódik*, *képzlődik*) Erdélyben igen produktív mutatkozik, nemcsak a székelységben, de a mezőségi, a kalotaszegi, sőt a partiumi nyelvjárásokban is. Sokszor az alapige jelentését sem módosítja, az egyszerűen csak *-ód*-dal használatos Erdélyben, vö. a *játszódik* jelentésbeli tájszót ’játszik’ értelemben (pl. *játszódunk* ’játszik, T/1., kijelentő mód’).

Az *-ód*-dal való megoldást kizárólag az erdélyiek használták a felmérésben, ám az erdélyiek nem csak ezt használták. Mégis, ahogy az 5. táblázatból kitűnik, ez volt a második legnépszerűbb stratégia a kitöltők között, például *hanyatlódjon* (37%), *hámldódjon* (34%), *kibicsakldódjon* (32%), *bűzldódjon* (26%) stb.

⁷ A 6. táblázat 2., 4. és 6. soraiban lévő megoldások között vannak kifejezetten magyartalanul csengő körülírások: érdekes, hogy a kitöltők még ezeket a megfogalmazásokat is magyarosabbnak érezték az adott defektív ige felszólító módjánál.

Többen hozzáfűzték megjegyzésként a felmérés után, hogy már a feladat leírásában szereplő „Légyszi ne ___ (csuklik)!” példamondat után is megjelenhetett volna a „ne csuklódj” változat, mert ők úgy szokták mondani.

Az *-ód*-nak dialektális alakváltozatai is megjelentek: *-ód* > *-ad*, *-öd* > *-ed*, pl. *sikladjanak* (2-szer), *vonagladjon* (2-szer), *áramladjanak* (4-szer), *csetledjenbotladjon* (2-szer), *vedledjen* (15-ször), *szüremledjen ki* (13-szor) stb. További érdekesség, hogy az E/3. személyű ikes *-ék* személyragot is csak erdélyiek használták elvétele, és csak az *-ód*-os megoldással együtt, például *hanyatlódjék* (2 kitöltő), *bűzlődjék* (2 kitöltő), *vonaglódjék* (1 kitöltő), *szüremelődjék ki* (1 kitöltő) stb.

A legtöbbféle megoldás a 10. mondat *csetlik-botlik* igéjére érkezett be az adatközlőktől, ugyanis a két ige különbözőképpen viselkedik felszólító módban. Ez minden bizonnyal analógiás okokra vezethető vissza (vö. 2.3. pont), ugyanis a *botlik* jóval gyakoribb a nyelvhasználatban, sőt a *csetlik* önmagában nem is használatos, csak ikerszóként. Ilyen formában azonban már a középmagyar kortól adattolt: az *Új magyar etimológiai szótár* épp a felszólító módú *csótólylőn botólylon* alakját adja meg első írásos említéseként 1617-ből.

Az igepár viselkedésbeli különbségének hangtani okait kizárhatjuk: az /l/ előtt mindkét esetben /t/ szerepel a töben, a magánhangzó-harmóniával kapcsolatban pedig nem látható számottevő különbség a palatális és a veláris magánhangzójú defektív tövek felszólítómód-toleranciáját tekintve (vö. 2. táblázat). Leegyszerűsítve: az adatközlőknek sokkal inkább nehezebbre esett a *csetlik* előtagot felszólító módba tenniük a *botlik* utótaghoz képest. Számos vegyes megoldás született, különbözőképp formálva a két igét (leggyakrabban a *csetlik* ragozását elkerülték, és a *botlikét* megtartották), például *X-botoljon* (11-szer), *csetljen-botoljon* (3-szor), *csetlen-botoljon* (2-szer), *cset-botoljon* (1-szer), „ne botoljon meg” (2-szer) stb. Mindez tehát újabb érv arra nézve, hogy a C[l]# igék felszólító módjának furcsaságai nemcsak alaktani és hangtani, hanem használatbeli okokra is visszavezethetők.

3.4. A második feladat eredményei

A kérdőív második feladata defektív igék konkrét felszólító módú alakjainak használati elfogadhatóságára kérdezett rá. Összesen 11 ige három lehetséges formáját adtam meg, rövid mondatba foglalva: egy betoldott tőmagánhangzós, egy mássalhangzó-torlódásos és egy körülírásos változatot. A kitöltőknek meg kellett jelölniük, hogy az adott ige mely felszólító módú megoldásait lennének hajlandók használni (többet is választhattak). A 7. táblázatban a három általam megadott változat és a kapott válaszok százalékos eredményei is szerepelnek (a kérdőívben

a változatok randomizált sorrendben voltak megadva, a táblázatban ezeket a fenti sorrendbe teszem).

	A három választható lehetőség	Elfogadhatóság
1.	<i>Ne csukolj!</i> <i>Ne csuklj!</i> <i>Hagyd abba a csuklást!</i>	40% 3% 95%
2.	<i>Ki ne sikoljon a vonat!</i> <i>Ki ne sikljon a vonat!</i> <i>A vonat kerülje el a kisiklást!</i>	44% 16% 83%
3.	<i>Szeretném, hogy villámoljon!</i> <i>Szeretném, hogy villámljon!</i> <i>Villámlást szeretnék látni!</i>	31% 14% 91%
4.	<i>A költő iheljen!</i> <i>A költő ihljen!</i> <i>A költőnek legyen ihlete!</i>	3% 3% 100%
5.	<i>Csak ne hanyatoljon!</i> <i>Csak ne hanyatljon!</i> <i>Kerülje el a hanyatlást!</i>	15% 26% 88%
6.	<i>A kotlós kotaljon!</i> <i>A kotlós kotljon!</i> <i>A kotlós kezdjen kotlani!</i>	61% 9% 77%
7.	<i>Nem rémlik? Rémeljen!</i> <i>Nem rémlik? Rémeljen!</i> <i>Nem rémlik? Jó lenne, ha rémlene!</i>	4% 14% 94%
8.	<i>Hogy ne hasonoljon meg!</i> <i>Hogy ne hasonljon meg!</i> <i>Kerülje el a meghasonlást!</i>	38% 13% 86%
9.	<i>Nem akarom, hogy fényeljen!</i> <i>Nem akarom, hogy fényljen!</i> <i>Nem szeretem, ha fénylik!</i>	10% 26% 87%
10.	<i>A kanca ne sároljon!</i> <i>A kanca ne sárljon!</i> <i>A kanca hagyja abba a sárlást!</i>	38% 14% 78%
11.	<i>Azt akarom, hogy az ételem ízljen neked!</i> <i>Azt akarom, hogy az ételem izljen neked!</i> <i>Szeretném, ha az ételem izlene neked!</i>	3% 16% 96%
Össz.	Mgh.-betoldás: Msh.-torlódás: Körülírás:	26% 13% 87%

7. táblázat. Háromféle felszólító mód elfogadhatósági arányai

Ahogy látható, minden esetben a körülírásos elkerülési stratégia a legnépszerűbb, ám talán meglepő, hogy ez csak egyetlen esetben ért el 100%-ot (4.), holott egyik mondat sem agrammatikus. A legkevésbé elfogadható körülírások a 6. és a 10. voltak, főleg a fiatalabb kitöltők esetében, és feltehetőleg szemantikai okoktól; ti. nem voltak tisztában azzal, hogy mi az a *kotlós* és a *kotlás*, illetve a *kanca* és a *sárlás* (ketten meg is jegyezték, hogy ez nem tudják, mit jelent, de a *kotoljon* és a *sároljon* alakokat elfogadhatónak jelölték: eszerint a szemantikától független hangtani jóformáltság is befolyásolhatja a megítélést). Az igék, amelyek esetében a kitöltők 90% fölött választották a körülírásos elkerülést, a következők: *ihlik* (100%) > *ízlik* (96%) > *csuklik* (95%) > *rémlik* (94%) > *villámlik* (91%).

A magánhangzó-betoldásos stratégia (pl. *csukolj*) elfogadási hajlandósága alapján is felállítható a tizenegy ige jóformáltsági sorrendje: *kotlik* (61%) > *kisiklik* (44%) > *csuklik* (40%) > *sárlík* (38%), *meghasonlik* (38%) > *villámlík* (31%) > *hanyatlík* (15%) > *fénylik* (10%) > *rémlik* (4%) > *ízlik* (3%), *ihlik* (3%). A sor első és utolsó igéjét alapul véve, a jelen tanulmány címében szereplő „*Költő, ihelj, kotló, kotolj!*” mondatban az utóbbi alak elfogadható, az előbbi nem.

A tripla mássalhangzó-torlódás engedélyezésére azoknál az igéknél volt legmagasabb a hajlandóság, amelyekben a magánhangzó-betoldás nem hangzott annyira jól az adatközlők számára: *fényljen* (26%) ~ *fényeljen* (10%), *hanyatljon* (26%) ~ *hanyatoljon* (15%), *ízljen* (16%) ~ *ízeljen* (3%), *rémljen* (14%) ~ *rémeljen* (4%). Ám a két stratégia fordított arányossága nem mindig érvényesül; például a *kisiklik*, *villámlík* és *meghasonlik* igéknél viszonylag magas arányban választották mindkettőt.

Megfigyelhető végül egyfajta analógiás hatás is a válaszokban, ugyanis azokat a defektív igealakokat, amelyek az 1. feladatban is szerepeltek, a kitöltők nagyobb arányban fogadták el a 2. feladatban. A *siklik* ige *sikolj* alakja 36%-ban fordult elő az 1. feladat során, míg 44% választotta a 2. feladatban; a *siklj* formát ellenben az elsőben 8% tüntette fel, a másodikban pedig már 16% fogadta el. A *hanyatlík* ige *hanyatolj* alakját 12% jelölte meg az 1. feladatban, és 15% a másodikban; a *hanyatlj* alakot az elsőben 22%, a másodikban 26% (l. a 4. fejezet 9. táblázatát).

3.5. A harmadik feladat eredményei

Az utolsó feladatban a kitöltőknek azt kellett megítélniük, hogy mennyire tartanak elfogadhatónak 1–5-ös skálán bizonyos defektív felszólító módú alakokat. Csak kétféle stratégiát adtam meg, összesen 13 célszóban: magánhangzó-betoldást (pl. *csukolj*) és mássalhangzó-torlódást (pl. *csuklj*). A 8. táblázatban közlöm az ígétet, a kapott osztályzatok átlagának megfelelően, növekvő sorrendben (a kérdőívben

randomizálva fordultak elő). A táblázat az átlagon túl az 1-es (legrosszabb) és 5-ös (legjobb) osztályzatok százalékos arányát is mutatja.

célszó	1-es	5-ös	átlag
1. <i>ne csuklj</i>	76%	1%	1,422
2. <i>rejljen</i>	64%	5%	1,815
3. <i>örvényljen</i>	54%	9%	2
4. <i>ízljen</i>	58%	12%	2,016
5. <i>hanyatljon</i>	40%	9%	2,216
6. <i>hámljon</i>	43%	9%	2,292
7. <i>gyülemljen fel</i>	30%	18%	2,8
8. <i>ne csukolj</i>	24%	17%	2,953
9. <i>el ne feseljen a cipőm</i>	27%	17%	2,969
10. <i>iramoljon</i>	14%	29%	3,369
11. <i>parácsoljon</i>	11%	38%	3,813
12. <i>meg ne botoljon</i>	3%	51%	4,385
13. <i>omoljon össze</i>	0	91%	4,908
A) msh.-torlódás:	52%	9%	2,08
B) mgh.-betoldás:	13%	41%	3,732

8. táblázat. Defektív felszólító módú igék megítélése 1–5-ös skálán

A 8. táblázatban szépen elkülönül a két megadott stratégia a C[l]# igék felszólító módjának képzésében: a táblázat első hét célszava mássalhangzó-torlódásos alak, a rákövetkező hat magánhangzó-betoldásos. Az A és a B stratégia viszonya az eddigi eredmények alapján is egyértelműen kirajzolódott: a B általánosságban jobb a beszélők számára az A-nál (bár nem minden szó esetében, vö. 5. és 7. táblázat), itt ez osztályzatokban is megmutatkozik. Ettől függetlenül még a legrosszabb eredményt elérő alakra is volt, aki 5-öst adott, sőt a mássalhangzó-torlódásos *gyülemljen* szó egyenesen 18%-nyi 5-ös osztályzatot és elég jónak mondható, 2,8-as átlagot ért el.

A *botlik* és az *omlik* nem számít rosszul formáltnak, mégsem értek el szintiszta 5-ös átlagot (bár ezek kapták a legjobb osztályzatokat); ebből is kitűnik az analógia hatása, miszerint a kitöltők a felmérés végére annyira elbizonytalanodtak, hogy még jól formált alakoknak is adtak rossz osztályzatot. További analógias hatások is megfigyelhetők azon szavak esetében, amelyek visszatértek a korábbi feladatokból: ezeket egyre jobbnak ítélték meg az adatközlők (l. a 4. fejezet 9. táblázatát).

4. Következtetések

A tanulmány első és legfontosabb következtetése, hogy a defektív igék felszólító módja valóban gondot okoz a beszélőknek. Hogy mi ez a gond, azt viszont nehéz meghatározni. Az alakok elfogadhatóságát háromféle kritérium befolyásolja: fonológiai, morfológiai és analógiás.

A defektív igék felszólító módja fonotaktikailag sokszor rosszul formált, olykor többszörösen is, például a *csuklj* szó három kódamássalhangzót tartalmaz, emelkedő szonoritással (vö. 2.2. pont); a *csukolj* ellenben hangtanilag nem rosszul formált, mert az /lj/ hasonulása miatt a szó egy rövid magánhangzóra és egy hosszú [j:]-re végződik (vö. *alj*, *folyj!*, *gally* stb.). A morfológiai rosszul formáltság nem ítéhető meg egyértelműen, bizonyos defektív igék felszólító módja ugyanis elfogadhatóbb másoknál (vö. 2.1. pont, ill. a 2. táblázat csillagozott és kérdőjeles alakjai). Az analógia nagyban befolyásolja az elfogadhatóságot, például gyakrabban használatos defektív igék könnyebben tehetők felszólító módba, sőt ezek rosszul formálnak sem számítanak (pl. *botolj*, *oszolj*, *hajolj* stb.).

A 3. fejezetben bemutatott kérdőíves felmérésben is jól nyomon követhető, hogy analógiásan hogyan lesz egyre inkább elfogadható a defektív igék felszólító módja a kitöltők számára. A 9. táblázatban a kérdőív azon ígét sorolom fel, amelyek több feladatban is előfordultak.

célszó	1. feladat	2. feladat	3. feladat
<i>ne csuklj</i>	∅	3% elfogadja	24% 1-esnél jobb, 1% 5-ös
<i>ne csukolj</i>	∅	40% elfogadja	76% 1-esnél jobb, 17% 5-ös
<i>ízljen</i>	∅	16% elfogadja	42% 1-esnél jobb, 12% 5-ös
<i>hámljon</i>	16% leírja	∅	57% 1-esnél jobb, 9% 5-ös
<i>hanyatoljon</i>	12% leírja	15% elfogadja	∅
<i>hanyatljon</i>	22% leírja	26% elfogadja	60% 1-esnél jobb, 9% 5-ös
<i>sikoljon</i>	36% leírja	44% elfogadja	∅
<i>sikljon</i>	8% leírja	16% elfogadja	∅

9. táblázat. A különböző feladatokban visszatérő defektív alakok megítélésének változása

Ahogy a táblázatból kitűnik, mind a nyolc igealak elfogadottabb volt a kérdőív kitöltői számára második előfordulásakor. Leginkább a 2. és a 3. feladat eredményei érdekesek, ahol az adatközlőknek kiválasztaniuk és nem beírniuk kellett a megoldást. Például a *csuklj* alakot a 2. feladatban még csak két kitöltő fogadja el, a 3.-ban már 24%-uk ad rá 1-esnél jobb osztályzatot. Az *ízljen* még jelentősebb javulást mutat: első előfordulásakor az adatközlők 16%-a fogadja el, másodikra már 42% ad rá 1-esnél jobb jegyet, 12%-uk egyenesen 5-öst. A *hanyatljon* igealak mindhárom feladatban szerepelt, egyre elfogadottabbá válva: a 3. feladatban már a kitöltők 60%-a értékeli 1-esnél jobbra, 9%-uk 5-ösre.

A defektív igék felszólító módja tehát analógiás úton jóvá tud válni a beszélők számára. Ezek a formák azonban a nyelvhasználatban igen ritkák, így ez a változás nem prognosztizálható a magyar nyelvben. Az erdélyi nyelvváltozatoknak azonban kész megoldásuk van a problémára: az Erdélyben rendkívül produktív *-ód(ik)* igeképzővel (pl. *Ne csuklódj!*) minden morfofonológiai rosszul formált-ságot kiküszöbölnek, és ezért valóban használják is felszólító módban ezeket a szavakat, ellentétben a magyarországi beszélőkkel, akik inkább kerülik a defektív igék felszólító módját.

Hivatkozások

- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>
- Lukács Ágnes – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2009. A defektív igék kísérleti vizsgálata. In: Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 7. SZTE, Szeged. 141–152.
- Károly Sándor 1957. A *csuklik*-féle igék ragozása, képzése. *Magyar Nyelvőr* 81/3: 275–281.
- Rác, Péter – Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós 2021. Attractors of variation in Hungarian inflectional morphology. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 17/2: 287–317.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 763–947.
- Rebrus Péter 2024. *A fonológiai mintázatok paradigmatisz alappjai*. Akadémiai nagydoktori értekezés. ELTE.
- Siptár Péter 2001. Egy jottányi fonológia. *Beszédkutató* 2001: 1–16.

- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Szende Virág 2001. A felszólító mód használata. *Intézeti Szemle* 23/1–2: 49–57.
- Szépe Judit – Gerstner Károly – Szende Tamás 2004. *Csuklik, kotlik, hámlik*. Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjелеzéséről. *Magyar Nyelv* 100/3: 358–367.
- Törkenczy Miklós 1994. A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 273–392.
- Törkenczy Miklós 2013. A nyelv funkcionális csődje: *Feri mindig *kétl-∅ valamit*. In: Farkas Ákos – Simonkay Zsuzsanna – Vesztergom Janina (szerk.): *Whack fol the dah. Írások Takács Ferenc 65. születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest. 481–486.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) 2011–2022. *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. (Az adatbázis elérhetősége: uesz.nytud.hu; utolsó frissítése: 2023. 10. 02.).

Huszthy Bálint

Eötvös Loránd Tudományegyetem

huszthy.balint@btk.elte.hu

Az erdélyi Mezőség 16. századi nyelvjárástörténetéhez

Juhász Dezső

1. Bevezetés

Hegedűs Attila – szerzőtársával, Domokos Györggyel – a *Magyar Nyelv* 2023/1. számában egy figyelemre méltó dokumentumot tett közzé, a nyelvészeti kritikai kiadás szükséges kellékterével: bevezetéssel, betűhú átirattal, jegyzetekkel és fak-szimilével (Domokos–Hegedűs 2023). A magyar nyelvű szöveg 1552-ben készült, és az erdélyi Déva várának leltárát tartalmazza. Közleményemmel, melyben megadom a nyelvemlék olvasatát is, szeretném felhívni a figyelmet a szöveg hangjelölés- és nyelvjárástörténeti értékeire.

2. A Castaldo-kódex

Mielőtt a szöveget közelebbi nyelvészeti vizsgálat alá venném, idézek néhány fontos információt a Domokos–Hegedűs-féle közlés bevezetőjéből. A várléltár a Castaldo-kódexnek nevezett vegyes tartalmú kolligátum 133r–137v oldalain található. A kódexet a milánói Biblioteca Ambrosiana őrzi G 275 Inf. jelzet alatt.

„A Castaldo-kódex 129 papírra írt, latin, olasz, német, spanyol és magyar nyelvű dokumentum egybekötésével alakult ki. Az iratok 1547 és 1558 között keletkeztek, és mindegyik kapcsolódik valamilyen módon Giovanni Battista Castaldóhoz, a császári csapatok vezéréhez. Castaldo a spanyol hadseregben küzdötte fel magát, s első ízben 1536–37-ben küldték Magyarországra, hogy támogassa I. Ferdinánd császárt (V. Károly fivérét és Jagelló Anna magyar hercegné hitvesét) a magyar trónért folyó véres háborúban, amelyet Ferdinánd Szapolyai János erdélyi vajda, választott király ellen vívott (vö. SENATORE 1887, DE CARO 1978: 562–566).

A 129 dokumentumból több mint 70 az 1551–52. évi magyarországi és erdélyi eseményekre vonatkozik, amely időszak kiemelkedő jelentőségű volt a régió története szempontjából. 1551. július 19-én következett be a Magyarország és Erdély feletti fennhatóság átruházása a Szapolyai-házi ról a római királyra, Habsburg Ferdinándra. Ez az esemény azonnal kiváltotta Szulejmán török szultán reakcióját, aki eddig közvetlenül vagy közvetett úton, adófizetés révén ellenőrzést tudott gyakorolni ezek felett a területek felett. A Habsburg-dinasztia hatalomra lépését követően Szulejmán 1556-ban ismét megszállta Erdélyt, és Szapolyai János fiát, János Zsigmondot tette meg fejedelemmé.

A Castaldo-kódex anyaga teljesen szervesen módon, esetlegesen van összeállítva és egybekötve, sem kronológiai, sem tipológiai szempontból, a dokumentumok szerzője vagy címzettje szerint sem követ semmilyen logikát. Jelentőségére már többen felhívták a figyelmet: KOVÁCS ZSUZSA készített róla szócikket (2012) a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (MűvLex.) számára, és tartalmát, valamint a benne szereplő személyeket doktori disszertációjában CHIARA MARIA CARPENTIERI is elemezte (2013: 30–34). Nem történt meg még eddig annak részletes vizsgálata, hogy a Castaldo-kódexben fellelhető dokumentumok eredeti vagy másolati példányok, esetleg több eredetivel rendelkező iratok vagy hitelesített másolatok. Magának Castaldónak a kézjegyet viseli mintegy húsz irat, ezek nagy része ugyanattól a kéztől származik. A Ferdinánd által aláírt iratok közül többön a bécsi alkancellár, Justus Jonas, valamint Markus Sinckmoser ellenjegyzését is megtaláljuk, más dokumentumokat Oláh Miklós, későbbi esztergomi érsek szignált.” (Domokos–Hegedűs 2023: 122–123)

A várleltár keletkezése is Castaldo tevékenységéhez kapcsolódik, aki az erdélyi várakat a császár részére átvette. A dokumentum latin nyelvű címéből kiderül, hogy az átadó Fánchy János, az átvevő Kapitány György volt. A jegyzéket papírra vető íródeák személyéről közelebbit nem tudunk, de nyelvjárási jegyei alapján helyi ember lehetett, aki a mezőségi régióban szocializálódott (erről lásd alább).

„A felsorolásból úgy tűnik, hogy az egyes tárolásra alkalmas helyszínek bejárásával keletkezett a felsorolás: az »első«, a »másik«, a »harmadik« pincében a bort, a káposztát, húsféléket, gabonaféléket sorolja fel, majd a csekély hadi felszerelést: mozsarakat, puskákat, csigákat, köteleket, do-

bokat, lakatokat, löport, golyóbisokat. Végül a konyhai edények, lámpások, gyertyatartók is sorra kerülnek.” (Domokos–Hegedűs 2023: 123–124)

A következő pontokban megismétlem az egyébként nem hosszú kritikai szövegközlést a lábjegyzetekkel együtt, majd megadom a rekonstruált olvasatot, azaz a kikövetkeztetett hangzó formát. A két interpretációs szint felhasználásával áttekintem a nyelvemlék hangjelölését, majd a nyelvjárástörténeti megjegyzések következnek.

3. Déva várának leltára (betűhű közlésben)¹

Rationale de rebus et victua=| libus In Arce Dewa existen[tibus] | quę tradita sunt ad manus | E[gregii] d[omini] Georgy Capitan per | Joannem Fánczy Anno | 1552. |Az elseo pinczebe[n] wagian tizen | hat hordo bor | Az másik pinczebe[n] wagian tizen=| ket hordo bor es neg hordo | kapazta | Az harmadik pinczebe[n] wágon | eoth hordo bor | Szalanna wagian kilencwen | eöth | Soldor² Nyolcwan negy | Dyzno orya feywel egetembe | hetwen wagian | Hay wagian harmincz | Olwatzatth hay eotwen pinth | Bwza wagian Nyolczwan | kylencz köbel | Köles wagian kilencz köbel | Kender mag wagian Neg| köbel | Lyzth wagian ket szaz es | hwzan ket köbel ||

Labra walo wass wagian | eoth | Eg Rez mosar | Ecyeth wagian Eg hordo | es haram altalag³ | Eg nag cziga vono hozza | wekan köthel | Eg Algýwhaz walo Nag | köthel | Eg wass czyga | Eg masa fággyw | Eg kws Rez dob | Pragay szakalasz⁴ wágon | Negywen eoth | Czethneky⁵ wagian hęth | Neg Tharazk ketthey | wass ketthei Rez | Pwska wagian Neg | Eothwen Neg so | On Thál wagian Neg | haram on Thalner | Thizenket darda | Eg Nag wass | huszan eoth lakath ||

¹ Az Ambr. G 275 inf. kézirat (az ún. Castaldo-kódex) fakszimiléit Federico Gallo, a Biblioteca Ambrosiana igazgatója engedélyével tettük közzé a *Magyar Nyelv* folyóiratban (Domokos–Hegedűs 2023: 125–126). A fakszimile újraközlésétől itt eltekintünk – J. D.

² ‘Sonka’, vö. OklSz. *sódar*, TESz. *sódar*.

³ TESz. *átalag* 1395. k. ‘hordó, faedény’.

⁴ Prágai szakállas: lőfegyverfajta, vö. SzT. *szakállas ágyú*, *szakállas puska*.

⁵ ‘Csetneken gyártott vaseszköz’, vö. SzT. *csetneki*. A csetneki vashámorokból országosan ismert vasáru került ki. Az irat összefüggésrendszerében itt valószínűleg egyfajta lőfegyver megnevezése.

Az felseo bolthban vagian | ég hordo por | Es szaz syng wass | Az also boltban
wagian | Nyolciadfël berbencze⁶ | por Thonnanal⁷ nagiab | Thizen haram Thonna
| por | Kws Tharazknak valo golio= | bis keth szaz es wthwen | kilencz | Thizen ég
lampas | Eg Thonna szakalasnak | valo golyobis vagdalth | wass | Onnal öttheth⁸
golyobis az | kis Tharazknak⁹ kilenczwen | öth | Az örög Tharazknak walo | wass
golyobis negwen | Neğ | Onbol öttheth golyobis sza= | kalasnak Neğ zaz | Hozzw
darab on huszan | kylencz | Eg Thabla es ket darab on | Eg kewes kenkö ||

Pornak walo merętek | ketttheo | Nyolcz kez jyi /arcus/¹⁰ | Ket Thonna Nyl | Az also
wdwar haznal | ket altalag lizth | Eg Reę giertthya tartho | Thizenket wress hordo
| Hethwen kilencz Jwh ||

4. A nyelvemlék olvasata

Az első pincébe[n] vagyon tizen- | hat hordó bor. | Az másik pincébe[n] vagyon
tizen- | ké/ēt¹¹ hordó bor és négy hordó | kápaszta. | Az harmadik pincébe[n] va-
gyon | öt hordó bor. | Szalanna vagyon kilencven- | öt, | soldor nyolcvannégy, |
disznó orja fejével egyetembe | hetven vagyon, | háj vagyon harminc, | olvasztatt
háj ötven pint, | búza vagyon nyolcvan- | kilenc köbel, | köles vagyon kilenc köbel,
| kendermag vagyon négy | köbel, | liszt vagyon ké/ětszáz és | huszanké/ēt köbel. ||

Lábra való vass vagyon | öt, | egy ré/ězmozsár, | ecet vagyon egy hordó | és háram
általag, | egy nagy csigavonó, hozzá | vékan/ny köté/ē/el, | egy álgyúház való nagy
| köté/ē/el, | egy vass csiga, | egy mázsa faggyú, | egy küs ré/ěz dob, | prágai sza-
kálás vagyon | negyvenöt, | csetneki vagyon hēt, | négy tarasz: ketteji | vass, ketteji
rēz, | puska vagyon négy, | ötvennégy só, | óntál vagyon négy, | háram óntálnyer, |
tizenké/ēt dárda, | egy nagy vass, | huszanöt lakat. ||

Az felső boltban vagyon | egy hordó por | és száz sing vass. | Az alsó boltban
vagyon | nyolcadfël berbence | por tonnánál nagyab/bb, | tizenháram tonna | por, |
küsz taraszknak való golyó- | bis kětszáz és ütven- | kilenc, | tizenegy lámpás, | egy
tonna szakalasnak | való golyóbis, vagdalt | vass, | ónnal öttet/tt golyóbis az | kis
taraszknak kilencven- | öt, | az örög taraszknak való | vass golyóbis negyven- |

⁶ Kisebb (boros)hordó, kb. 75 liter űrmértékű, vö. OklSz. *berbence*, TESz. *berbence* 1422. 'kis hordó, bödön'; MTsz. *berbence* 'hordócska', 'nagyobb fajta, tonnaszámba menő dőbön, bödön', 'úti tarisznyába való tőrös faedény'; PallasLex. *berbence* vagy *börbönce* ¼ hl.-nél kisebb boroshordó.

⁷ TESz. *tonna* 1548: 'hordó', 'úr- és súlymértékfajta', vö. Bogdán 1991: 485.

⁸ 'öntött'.

⁹ 'egyfajta löveg', vö. TESz. *tarack*¹.

¹⁰ A lista szövegétől kissé jobbra írva, *arcus* 'ív, íj'.

¹¹ Az olvasati alternatívákat törtvonallal jelölöm (J. D.).

né/ē[?]gy, | ónból öttet/tt golyóbis sza- | kálasan négy száz, | hosszú darab ón huszan- | kilenc, | egy tábla és ké/ēt darab ón, | egy kevés/ē/es kénkő. ||

Pornak való mérték | kettő, | nyolc ké/ēz[i] íj /árkus/ | ké/ēt tonna nyíl. | Az alsó udvarháznál | ké/ēt általag liszt, | egy rēz gyertyatartó, | tizenké/ēt üress hordó, | hetvenkilenc juh. ||

5. A nyelvemlék hangjelölése

A nyelvemlék hangjelölése a vegyes típusba tartozik, azaz megtalálhatók benne a kancelláriai örökség megoldásai (pl. egy betűnek több hangértéke lehet, az alapbetűk mellett megjelennek betűkapcsolatok is sajátos hangok jelölésére), illetve az úgynevezett huszita jellegű, azaz alapjel plusz mellékjel kombinációból alkotott grafémák. (A középmagyar kor helyesírási, hangjelölési törekvéseiről, tendenciáiról l. pl. Korompay 2003.)

5.1. Kvantitatív jelölések

A speciális betűket néhány kivétellel a hangképzés minőségi különbségeinek tükröztetésére használja az írnok, a hanghosszúság kvantitatív jelölésére szerény próbálkozásokat találunk: a mássalhangzóknál betűkettőzésekre van példa: *Szalanna, Olwaztatth, wass, fağgyw, ketthey, ketthei, Thonnanal, Thonna, Onnal, ötheth.*

A magánhangzóknál külön betűje van az alsó nyelvallású hosszú ē hangnak, az „alul mellékjelezett, farkas” *ę*: *hęth, Ręz* (de *Rez* is), *Nyolciadfel, kęth* (de *ket* is). A kétféle hosszú é megkülönböztetése – amely egyszerre kvantitatív és kvalitatív (fonológiai alapú) distinkció – tudatos nyelvhasználóra és képzett írnokra vall, viszont vannak következetlenségei is. Az előbb felsorolt példák helyessége tótani oppozíciókkal igazolható: *hēt* : *hetes*, *rēz* : *rezet*, *fěl* : *felek*, *kēt* : *kettes* stb. Ugyanakkor a *négy* számnév nem tartozik ebbe a sorozatba, hiszen a tövében nem nyílt *e*-ből származó, hanem zárt *ę* nyúlásából levezethető *é* található: *négy* : *nęgyed*. A számos *neg*, *Neg* előfordulás mellett hapaxként egyetlen *Nęg* írásmód található, így ezt inkább tollhibának tartom. (Hasonlóan ítélem meg a *męrtęk* ’mérték’ szó esetét is: mivel a *tő* és a képző egyes későbbi nyelvjárási példáiban előfordulnak *i*-ző alakok is, olvasatomban *męrtęk* hangalakot rekonstruálok.)

A *két* és *ręz* szavakban megfigyelhető kétféle írásmód miatt a kétféle olvasati lehetőséget folyamatosan érvényesítem, mivel az ingadozásnak az ingadozó ejtés is lehet az oka. Figyelemreméltó, hogy az első fennmaradt ortográfiánkban Dévai Bíró Mátyás szintén megkülönbözteti a kétféle hosszú *é*-t: a középső nyelvallásút *é*-nek, az alsó nyelvallásút *ę*-nek jelölve (Dévai Bíró 1549: 2–4; l. bővebben Melich 1908: 6–24), de ebben a műben is találhatók következetlenségek.

Egyetlen példát találtam a hosszú *ó* mellékjeles tükrözésére: *ón*, egyébként a jelölése nem különbözik a rövid párjától: *hordo*, *Dyzno*, *walo*, *vono*, *so*, *also*, *goljõbis*, *tartho*.

Hasonló a helyzet az *á* jelölésével is: egy kivétellel a rövid fonológiai párja, az *a* jeleníti meg: *Hay*, *szaz*, *Labra*, *mosar*, *hozza*, *Thalner* stb. (l. lentebb is). A kivétel a következő: *Thál*, azaz felbukkan az ékezetes megoldás is, mintegy a jövő helyesírását előrevetítve.

5.2. Példák a mássalhangzók kvalitatív jelölésére

A **zárhangok** jelölése hagyományosan problémamentes: a klasszikus latin betűkészletből építkeznek:

- *p* hang jelölése – *p* betűvel: *pinczebe[n]*, *kapazta*, *pint*, *Pragay*, *Pwska*, *lampas*, *por*, *Pornak*.
- *b* hang jelölése – *b* betűvel: *pinczebe[n]*, *bor*, *Bwza*, *köbel*, *Labra*, *dob*, *berbencze*, *nagiab*, *goljõbis*, *golyobis*, *Onbol*, *darab*, *Thabla*.
- *t* hang jelölése – *t* betűvel: *tizen hat*, *kapazta*, *altalag*, *Thizenket*, *bolthban*, *mérték*, *ket*. – Ide sorolhatjuk a néma *h*-val kiegészült *th* betűkapcsolatokat is: *eoth*, *eõth*, *Lyzth*, *Ecyeth*, *kõthel*, *Czethneky*, *Tharazk*, *Tharazknak*, *Eothwen*, *Thál*, *Thalner*, *Thizenket*, *lakath*, *bolthban*, *Thonna*, *kéth*, *wthwen*, *vagdalth*, *õttheth*, *Hethwen*.
- *d* hang jelölése – *d* betűvel: *hordo*, *Soldor*, *Dyzno*, *dob*, *darda*, *Nyolciadfel*, *vagdalth*, *darab*, *wdwar*.
- *k* hang jelölése – *k* betűvel: *masik*, *ket*, *kapazta*, *kilencwen*, *kylencz*, *köbel*, *Köles*, *Kender*, *wekan kõthel*, *kws*, *Tharazk*, *kethey*, *Pwska*, *szakalas*, *Czethneky*, *Thizenket*, *lakath*, *kettheo*.
- *k* hang jelölése – *c* betűvel: *arcus*. A *k* hangot végig *k* betűvel jelöli a nyelvemlék, kivétel csupán ez az egy van. Ennek oka nyilván az, hogy az íródeák idegen szóként értékeli az *árkus*-t, és ennek megfelelően az eredeti latin írásmódot érvényesíti.
- *g* hang jelölése – *g* betűvel: *mag*, *altalag*, *cziga*, *Pragay*, *syng*, *vagdalth*, *golyobis*, *örög*.

A **nazálisoknál** is hasonló a helyzet, azzal a kiegészítéssel, hogy a palatális *ny* jelölése a kancelláriai mintát követi, betűkapcsolatot alkalmazva.

- *m* hang jelölése – *m* betűvel: *masik*, *harmadik*, *egetembe*, *mag*, *harmincz*, *haram*, *masa*, *lampas*, *mérték*.
- *n* hang jelölése – *n* betűvel: *wagion*, *vagian*, *tizen*, *kilencwen*, *Nyolcwan*, *hwzan*, *Negywen*, *Czethneky*, *Nég*, *On*, *bolthban*, *syng*, *berbencze*, *nagiab*,

Tharazknak, wthwen kilencz, kenkö, Hethwen. Az *n*-t ligatúra is kiválthatja: *pinczebe[n]*.

- *ny* hang jelölése – *ny* betűvel: *Nyolcwan, Nyolciadfel, Nyolcz.* – Bizonytalan a *wekan* 'vékony' szó olvasata: az utolsó hang *ny* és *n* is lehet. Ha az előbbivel számolunk, akkor a kancelláriai helyesírás legegyszerűbb megoldását látjuk, mely szerint a palatális jegy jelölése elmarad: a speciális hang a „szomszédos” konzonáns egyszerű betűjének kölcsönvételével jelenik meg.

A **spiránsoknál** bonyolódik a kép:

- *sz* hang jelölése – *sz* betűkapcsolattal: *Szalanna, szakalas, szakalasnak, huszan, szaz* (de l. lentebb *zaz* is).

- *sz* hang jelölése – *z* betűkölcsönvétellel: *kapazta, Dyžno, Olwaztatth, Lyzth, hwzan, Tharazk, Tharazknak, Hozzw, zaz* (de l. fentebb *szaz* is). – A két megoldás közül a betűkölcsönvétel a régebbi, de a betűkapcsolás (digráf) is már megerősödőben van a 16. század második felében.

- *z* hang jelölése – *z* betűvel: *Az, tizen, Thizen, Bwza, szaz, Rez, hozza, haznal.*

- *s* hang jelölése – *s* betűvel: *elseo, masik, es, Soldor, Köles, wass, Pwska, so, felseo, syng, also, Kws, kis, lampas, szakalasnak, golyobis, kewes, arcus, also.*

- *zs* hang jelölése – *s* betűvel: *mosar, masa.*

- *j* hang jelölése – *y* betűvel: *orya feyewel, Hay, hay.*

- *j* hang jelölése – *j* betűvel: *jj.* – Bár a *j* hang kevésszer fordul elő a szövegben, a négy ipszilonos megoldás megfelel az ómagyarból eredő hagyománynak, az egy *j*-s előfordulás viszont már a középmagyar gyakorlat felé mutat.

- *h* hang jelölése – *h* betűvel: *hat hordo, harmadik, hetwen, Hay, hwzan, hęth, haram, Hozzw, haznal, Hethwen, Jwh.*

Az **affrikáták** jelölése igen változatos: mind a kancelláriai, mind a mellékjeles megoldások megfigyelhetők, akár ugyanazon szavakban is.

- *c* hang jelölése – *c* betűvel: *kilencwen, Nyolcwan.* – Ritka megoldás. Mindkét idézett példa megtalálható a tipikusabb *cz*-s betűkapcsolattal is.

- *c* hang jelölése – *cz* betűkapcsolattal: *pinczebe[n], harmincz, Nyolczwan kylencz, kilencz, berbenoze, kilenczwen.*

- *c* hang jelölése – *ci* betűkapcsolattal: *Nyolciadfel.*

- *c* hang jelölése – *cy* betűkapcsolattal: *Ecyeth.*

- *cs* hang jelölése – *cz* betűkapcsolattal: *czyga, cziga, Czethneky.*

- *ty* hang jelölése – *tty* betűkapcsolattal: *giertthya.*

- *gy* hang jelölése – *gy* betűkapcsolattal: *negy, Negywen.*

- gy hang jelölése – gÿ betűkapcsolattal: *Algÿwhaz*.
- gy hang jelölése – gi betűkapcsolattal: *wagion, vagion, wagian, vagian, nagiab, giertthya*.
- gy hang jelölése – mellékjeles g betűvel: *wagon, wagan, Eg, eg, nag, Nag, Neg, negwen*. – A hosszú ggy hang jelölésében is megfigyelhető a betűket-tőzéssel és betűkapcsolattal kombinálva: *faggyw*.

A **likvidák** jelölése:

- l hang jelölése – l betűvel: *elseo, Szalanna, kilencwen, Soldor, Nyolcwan, Olwaztath, kylencz köbel, kilencz, Köles, Lyzth, Labra walo, altalag, köthel, Algÿwhaz, szakalas, Thalner, lakath, felseo bolthban, also, Nyolciadfél, Thonnanal, lampas, szakalasnak valo, vagdalth, Onnal, kilenczwen, Thabla, Nyolcz, Nyl, haznal, lizth*.
- ly hang jelölése – ly betűkapcsolattal: *golyobis*.
- ly hang jelölése – lÿ betűkapcsolattal: *golÿobis*.
- ly hang jelölése – li betűkapcsolattal: *golio=/ bis*. – A palatális likvida (ly) jelölése a betűkapcsolatos megoldásokkal kancelláriai hagyományokat követ, jóllehet más hangoknál (pl. *ē, ó, gy*) szórványosan már felbukkannak mellékjeles betűk.

Az **alveoláris tremuláns** jelölése:

- Az r hang jelölése – r betűvel: *hordo bor, harmadik, Soldor, orya, harmincz, Kender, Labra, Rez mosar, haram, Pragay, Tharazk, darda, por, berbenoze, örög, darab, męrtęk, wdwar, giertthya tartho, wress hordo*.

5.3. Példák a magánhangzók kvalitatív jelölésére

Az alternatívákat nem tartalmazó „hang – betű” megfelelésekre megelégszem néhány példa idézésével, utána a „stb.”-vel jelzem, hogy további példák is vannak. (Bár az eredeti hang- és fonémakészletben – megjósolhatatlan arányban – jelen lehetett a zárt *ē* is, ennek jelölésére a nyelvemlék írnoka nem tesz kísérletet.)

Magas magánhangzók:

- i hang jelölése – i betűvel: *pinczebe[n], tizen, masik, pinth, cziga, ketthei, golÿobis, lizth, kilencz*.
- i hang jelölése – y betűvel: *Dyzno, kylencz, Pragay, ketthey, syng, Czethneky, Nyl*.
- e hang jelölése – e betűvel: *elseo pinczebe[n], tizen stb*.
- ü hang jelölése – w betűvel: *kws*.

- ü hang jelölése – w betűvel: *Kw̄s, w̄thwen, w̄ress*.
- ö/ő hang jelölése – ö betűvel: *köbel, Köles, köthel, öttheth, öth, örög; kenkö*.
- ö/ő hang jelölése – eo betűkapcsolattal: *eoth, eotwen, Eothwen; elseo, felseo, kettheo*.
- ö hang jelölése – eö betűkapcsolattal: *eöth*.

Mély magánhangzók:

- u/ú hang jelölése – w betűvel: *hwzan, Pwska, wdwar; Bwza, Algjwhaz, fağgyw, Hozzw*.
- u hang jelölése – u betűvel: *arcus*. – Az u hang megszokott jelölője a w betű, de az írrok nyilván idegen szóként értékeli az *árkus*-t, és ennek megfelelően az eredeti latin írásmódot érvényesíti (l. feljebb a k jelölésmódjánál is).
- o/ó hang jelölése – o betűvel: *bor, wagion, Soldor, Nyolcz* stb.; *walo, vono, Dyzno, also* stb.
- a/á hang jelölése – a betűvel: *wagion, hat, harmadik, Szalanna, Nyolcwan, mag* stb.; *Hay, szaz, Labra, mosar, hozza, Thalner* stb.

6. Nyelvjárás-történeti megfigyelések

6.1. A lokalizálásról

Ahogy írásom elején megelőlegeztem, a várleltárat nyelvjárástörténetileg az erdélyi Mezőséghez kötöm. A kijelentést a szövegben található regionalizmusokra alapozom, amelyek jelentős része ma is megtalálható a vidék népnyelvében. Véleményem szerint a dokumentum lejegyzője a régióhoz köthető ember volt, aki bár láthatólag művelt és gyakorlott írrok volt, csak korlátozott mértékben fogta vissza az anyanyelvjárását. Érdemes tehát a szövegből kinyerhető regionális sajtáságokat összevetni az ide lokalizálható 20. századi élőnyelvi adatokkal.

Déva és környéke a mezőségi nyelvjárási régió délnyugati szomszédságában található. Mára már nyelvszigetté vált, de hasonló dialektális jegyeket mutat, mint például a közeli Lozsád, amely szintén nyelv(járás)sziget, és jól képviseli a Mezőség Maros–Küküllő vidéki alcsoportját (lásd a Romániai magyar nyelvjárások atlasza [RMNyA.] R: 2 kutatópontját). A mezőségi nyelvjárási régió tömör leírását magam is elvégeztem a *Magyar dialektológia* című kézikönyvben, ott a főbb jellemzők megtalálhatók (Juhász 2001: 296–302). Déván és Lozsádon személyesen is jártam az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének hallgatóival és munkatársaival.

6.2. Hangtani jellemzők

A fonémakészlet tekintetében jól azonosítható két fonématöbblet (a mai köznyelvvél összehasonlítva): a mássalhangzóknál a palatális *ly*: *golyobis*, *goljyobis*, *golio*=/ *bis*, a magánhangzóknál az alsó nyelvállású, hosszú *ē*: *hēth*, *Rēz*, *Nyolciadfel*, *kēth*. A zárt *ē* meglétére és megterhelésére nincs közvetlen bizonyítékunk, csak azt valószínűsíthetjük, hogy részt vett a középső nyelvállású magánhangzókat érintő, több évszázadot átívelő *ē* → *e*, *o* → *a*, *ö* → *æ*, *e* nyíltabbá válási folyamatban. A 20. századra ez a változás a Maros–Küküllő vidéki nyelvjárásban a „klasszikus” zárt *ē* feloldódásához vezetett: annak a helyén a nyílt *e* valamelyik hangszínvariánsa bukkan fel,¹² illetve bizonyos zárt *ē*-k új helyen jelenhetnek meg.¹³ A hosszú *ē*-nek a fentiekől eltérő két előfordulását szabálytalanak ítéltém, mivel történetileg, etimológiailag a zárt *ē*-k helyén jelentkeznek: *Nég*, *mérték*, de azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy a nyúlás már nem a zárt *ē*-t, hanem az időközben nyíltabbá vált *e*-t érte el. Az *é*₂ funkciójú hosszú *ē* fonéma a 20. századra eltűnt a mezőségi nyelvjárásból, az *ly* fonémára még vannak 20. századi példák (az RMNyA. R: 2, Lozsád kutatópontjáról néhány adattal szemléltetve, csak a címszóra utalva): *vályogos* (16.), *gerendely* (76.), *saroglya* (109.), *tengely* (111.), *persely* (129.), *polyva* (236.), *petrezselyem* (265.), *pehely* (420.), *pikkely* (797.); stb.

A fonémagyakoriság tekintetében megjegyzendő, hogy a nyelvelék nem tartalmaz zárt *i*-zést, ahogy a Mezőség északi része igen, viszont jelen van az egész régióra jellemző nyílt *a*-zás: *kapazta*, *Szalanna*, *Olwatzatth*, *hwzan*, *huszan* (2x), *haram* (2x), *wekan*, *Algjwhaz*, *nagiab*. Ezek mind hangsúlytalan szótagban jelentkeznek, a hangsúlyosban megmaradnak az *o*-k: *Olwatzatth*, *bor* (3x), *hordo* (4x), *Nyolcwan* (2x), *Nyolciadfel*, *orya*, *mosar*, *vono*, *hozza*, *dob*, *boltban* (2x), *por* (2x), *golyobis* (4x), *Hozzw*, *Thonna* (3x). Külön figyelemre méltó a *vagyon* és a *vagyan* igealakok váltakozása: az írnok az előbbit feltehetően az alakulóban levő írásos normához közelebb állónak tekinti, mert a leltár elején még ahhoz igazodik, de a szövegben előrehaladva átengedi a teret a nyelvjárási formának. Az adatok

¹² Példaként az RMNyA. Dévához legközelebb elhelyezkedő kutatópontjáról, a Maros menti Lozsádról (R: 2) hozunk néhány adatot. Összehasonlítási alapként idézzük az atlasz szomszédos, de a bukovinai székelység nyelvjárását mutató nyelvjárásziget, Csernakeresztúr (R: 1) szavait, amelyek mutatják a zárt *ē*-zés székely régióra jellemző megoldásait. **begy** (425.): *begy* (R: 2) – *bëgy* (R: 1), **meggy** (354.): *meGgy* (R: 2) – *mëggy* (R: 1), **egy** (3106.): *eggy* (R: 2) – *ëGgy* (R: 1), **egyed** (1879.): *edd* (R: 2) – *ëdd* (R: 2), **egyék** (1880.): *egyik* (R: 2) – *ëgyék* (R: 1) – **csengő** (593.): *csengetyü* (R: 2) – *csëngetyü* (R: 1), **bendő** (621.): *bendö* (R: 2) – *bëndö* (R: 1), **egyenes** (918.): *egyenes* (R: 2) – *ëgyenes* (R: 1), **éhes** (1882.): *ehes* (R: 2) – *éhës* (R: 1).

¹³ Egy példa a zárt *ē* szokatlan megjelenésére a mezőségi Lozsádon: **cseresznye** (355.): *cseresnyë* (R: 2, az aláhúzás a második szótagi hangsúly jele) – *csërésznye* (R: 1).

sorrendje ez: *wagion*, *vagion*, *wágon*, *wagion*, *wagion*, *vagion*; *wagian*, *wagian*, *vagian* (7x), *wagian*. (A mezőségi *a*-zás rendszeréről, ill. rendszertörténeti beágyazódásáról I. Murádin 1989; Juhász 2011.)

A mezőségi *a*-zásra Benkő Loránd is kitér *Magyar nyelvjárástörténet* című művében:

„A XVI. század elejénél valószínűleg nem korábbi időben az erdélyi Mezőség közepének magyarlakta vidékein (...) *o* > *a* nyíltabbá válási folyamat indult meg. E hangváltozás hasonulós eredetű: a nyíltabbá válás *á*-t vagy *a*-t tartalmazó szótagok utáni szótagban kezdődött: *látom* > *látam*, *vagyok* > *vagyak* stb. Ezt a nyelvi állapotot tükrözi az az 1572-ben Körtvélyfáján (Marosszék) kelt levél, amely – néhány szórványos XVI. századi adatot nem számítva – a mezőségi *a*-zásnak eddig legkorábbi emléke: *Nogjfad, poranczalattiat, tartazo, paranczialattia, uasarnapã, Nogjfadnak*. A jelenség nyelvi és területi köre a továbbiakban egyre bővült: a XVIII. század végén az *a*-zás már minden hangsúlytalan szótagú *o* helyén érvényesült, s a Mezőség legnagyobb részén megvolt. Az *a*-zás legerősebb foka: a hangsúlyos *o*-k *a*-vá válása – úgy látszik – viszonylag fiatal fejlődmény, bár ma már az *a*-zó terület déli–délkeleti részeire mindenütt jellemző: *sak, jabb, bagár, kavász, baland, dalag, trambita, barul, bakréta* stb.” (Benkő 1957: 90)

Az elmondottakra reflektálva a következőket írhatjuk: A dévai várlajstrom húsz évvel korábban íródott, mint a körtvélyfájai levél, és az *a*-zás fejlettebb fokát mutatja, mivel immár nemcsak az *a*, *á*-t tartalmazó szótagok után mutat *o* > *a* nyíltabbá válást, hanem egyéb hangsúlytalan szótagokban is: *huszan, vékan(y), álgyúhaz*. Ami a változások kronológiáját illeti: valószínűnek tartom, hogy hamarabb indult el, mint a 16. század eleje. Ennek bizonyításához persze nyelvtörténeti adatok is szükségesek. A gond az, hogy a magyar nyelvű levélírás a 15. század végén indul meg, és még a Mohács előtti években is kevés termést hoz, nagy területi szórással. (A Dunántúl például sokkal kedvezőbb helyzetben van, mint Erdély, bár a Szabó T. Attila gyűjtéséből összeállt *Erdélyi szótörténeti tár* – amely zömmel a hivatali írásbeliségből merít – még sok értékes adatot szolgáltat, akár levéltári kutatás nélkül is.) Az újkori területi-nyelvjárási megoszlásra szerencsére már bőséges és megbízható forrást nyújt *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* és Murádin László idevágó tanulmányai.

A középső nyelvválású rövid magánhangzók nyíltabbá válási folyamatába csatlakozik az *ö* → *e* váltás is, amely szintén a hangsúlytalan szótagban érvényesül: *köbel* (3x), *öttheth* (2x). További példák a hangsúlyos *ö* megmaradására (az

előző kettőn kívül): *eoth*, *eotwen*, *köthel* stb. Az *ötven* szónak van egy ellenkező irányú, hangsúlyos zártabbá válásra utaló példája is: *wthwen*. A hangsúlyos szótagi *ö* progresszív labializáló hatására utal az *örög* szóalak, amely ugyancsak a régió sajátos jellemzői közé sorolható, vö. 1596: *eoreog* (SzT. 10: 185), 1628: *eóreógh* (uo. 183), 1687: *Eörögh* (uo.), 1714: *örög* (uo.); stb. (A mezőségi *e/ö* hangviszonyról l. Murádin 1986.)

Egyéb **ritka hangmegfelelések**: szóvégi *s* megnyúlása: *wass*, *wress*, *i > ü* labializáció: *kws*, *Kw̄s*.

6.3. Néhány alaktani jelenség

A birtokos személyjel E/3. alakjában zártabb *-(j)i* alternáns jelenik meg: *ketthey*, *ketthei*, rag előtt azonban marad a középső nyelvállású forma: *feyewel*. A létige E/3. alakja a régies *vagyon*: *wagion*, *vagian*. A belviszonyrag tipikusan *-ban/-ben* alakú: *pinczebe[n]* (ligatúrás nazálisjelöléssel), *bolthban*, *boltban*, de van adat a rövidült formára is: *egetembe* 'egyetemben; együtt'.

6.4. Szókészlet

A szókészleti specialitások zöme nemcsak területi, hanem szaknyelvi dimenzióban is értelmezendő, ugyanakkor szociális ismertségük nehezen mérhető fel (jelentésüket l. a lábjegyzetekben): *altalag*, *Pragay szakalás*, *Czethneky*, *syng*, *berbencze*, *Thonna*, *arcus*. Ezek további dimenzionális nyelvészeti vizsgálatot kívánnak. A *Soldor* 'sonka' feltehetőleg az erdélyi szászból került be a helyi nyelvjárások szókincsébe.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bogdán István 1991. *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1847-ig*. MOL Kiadványai IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Carpentieri, Chiara Maria 2013. *Per un primo censimento delle fonti storiche e letterarie ungheresi dei secc. XV–XVII in tre biblioteche lombarde*. Doktori disszertáció. Milánói Szent Szív Katolikus Egyetem.
- De Caro, Gaspare 1978. Castaldo, Giovanni Battista In: *Dizionario Biografico degli Italiani* (DBI) 21. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma.
- Dévai Bíró Mátyás 1549. *Orthographia Ungarica*. Krakko.
- Domokos György – Hegedűs Attila 2023. A Castaldo-kódex és a benne található magyar nyelvű forrás. *Magyar Nyelv* 119/1: 122–127.
- Juhász Dezső 2001. A mezőségi nyelvjárási régió. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 296–302.

- Juhász Dezső 2011. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest–Piliscsaba. 225–246.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. [Középmagyar kor] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 579–595.
- Kovács Zsuzsa 2012. *Castaldo-kódex*. In: MűvLex. 13: 345–346.
- Melich János 1908. *Az „Ortographia Vngarica” és a magyar helyesírás*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (MNyTK. 8.)
- Murádin László 1986. Az *e/ö* hangviszony a mezőségi nyelvjárásban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 30: 121–140.
- Murádin László 1989. A mezőségi *a*-zás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 33: 23–48.
- MűvLex. = Kőszeghy Péter (főszerk.) 2012. *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 13. Balassi Kiadó, Budapest.
- MTsz. = Szinyei József 1893–1901. *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest.
- OklSz. = Szamota István (gyűjt.) – Zolnai Gyula (szerk.) 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Hornyánszky, Budapest.
- RMNyA. = Murádin László (gyűjt.) – Juhász Dezső (szerk.) 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest.
- Senatore, Gennaro 1887. *Della patria di Gio. Battista Castaldo (generalissimo di Carlo V)*. A. Valle, Napoli.
- SzT. = Szabó T. Attila et al. (főszerk.) 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest [5–8] – Akadémiai Kiadó, Budapest [9–14].
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. + 1984. *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Juhász Dezső

Eötvös Loránd Tudományegyetem

juhasz.dezso@btk.elte.hu

Nyelvjárási jelenségek 17–18. századi Fejér vármegyei levéltári iratokban

Németh Dániel

1. Bevezetés

A nyelvtörténet örök kérdéseinek egyike, hogy a jelenben dokumentálható nyelvi változatosság hogyan viszonyul a történetiségben kényszerűségből feltett viszonylagos egységességhez. A nyelvi változásnak és a változatokat alakító, állandóan ható konvergenciának és divergenciának nyelven kívüli, társadalmi okai is vannak. Ezen folyamatok összetettsége teljes részletességgel sohasem lesz megismerhető a rendelkezésre álló adatok töredékessége miatt. A másik oldalon emiatt felmerülhet az igény, hogy a mai nyelvi változatosságot vezessük vissza a múltba, hogy a múlt és a jelen adatait összekötve rekonstruáljuk az egykori változatgazdagságot – és csökkentsük az egységesség látszatát. Ezek a kísérletek viszont elszenvedik azt a hátrányt, hogy számos tényezőt illetően lényegesen hiányosabb a tudásunk, mint az a jelenkori változatok értékelésénél elvárható. Tanulmányomban mégis arra teszek kísérletet, hogy egy modern adatok alapján osztályozott nyelvjárási terület néhány jelenségére keressek e vidékről történeti példákat, illetve vázlatosan értékeljem az előfordulások lehetséges történeti-dialektológiai hátterét.

2. Fejér vármegye nyelvjárási háttere

Fejér vármegye nyelvjárási történetéről igen kevés biztosat tudunk. Egy hasznosítható forráscsoport a korábban készült nyelvjárási értékelések és leírások. Ezen belül az egyik egy általánosabb, a teljes nyelvterületet érintő osztályozás keretein belül írja le a Fejér megyei főbb nyelvváltozatok néhány jellegzetességét

(Balassa 1891). A másik szójegyzékkel és példamondatokkal, hangtani és nyelvtani leírással mutatja be a megye kilenc településének néhány jellemzőjét (Zolnai 1901). E települések javarészt az egykori Sárrét tágabb térségében találhatóak. Az egyetlen megyei regionális atlasz szintén e területhez kötődik: a *Sárvíz menti nyelvatlasz* (SmA.), illetőleg az erre épülő a *Sárvíz menti tájszótár* (SmTsz.). A gyűjtő egyes eredményeit történeti távlatokban is bemutatta (Sajtos 2016).

A teljes nyelvterületet feldolgozó, de az elterjedtebb alakok összes adatát teljességében nem közlő *Új magyar tájszótár* (ÚMTsz.) a kiadott és a kéziratok gyűjtésekből is merített. Elődje, a Szinnyei-féle *Magyar tájszótár* (MTsz.) is feldolgozta a folyóiratokban, főleg a *Magyar Nyelvőrben* és a *Magyar Nyelvben* közölt, illetve később beküldött nyelvjárási gyűjtéseket.

A teljes nyelvterületre kiterjedő vizsgálatok szerint a vármegye legnagyobb része nem sorolható be tisztán egy nyelvjárási régióba, hanem ún. átmeneti nyelvjárási terület, ahol több régió sajátosságai keverednek. A terület *A magyar nyelvjárások atlaszában* (MNYA.) – a demográfiai és településszerkezeti sajátosságok alapján – az Alföldhöz hasonlóan viszonylag ritka kutatópont-hálózattal, 11 gyűjtőponttal képviselteti magát. A főleg a MNYA.-ra épülő elemzésekben (Imre 1971: 73, 333, 338–339) Fejér vármegyében egyedül a nyugati határsávban hat a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió Balaton vidéki nyelvjárás csoportja (Juhász 2003: 264, 5. melléklet – melyen csak a „tisztá” nyelvjárási régiók vannak elkülönítve). A *Magyar néprajzi atlasz* (MNA.) elemzése az átmenetiséget is ábrázolja. Az MNA. 180 nyelvi térképlapja alapján készített elemzésből (Borsos 2009: 269) kiderül, hogy a megye területének nagy része közép-dunántúli és palóc átmeneti jellegű, csak a déli rész – a Mezőföld Sárvíz menti térsége – jellemezhető dél-dunántúli és dél-alföldi átmenetként (Borsos 2009: 284). A terület nem tisztán besorolható nyelvjárási képe miatt csak nagyon alapos gyűjtő- és feldolgozó-munka után lehetne a helyi nyelvjárások pontosabb osztályozását elvégezni. Értékes anyagok várnak a levéltárakban, múzeumokban efféle háttérmunkához.

3. A vizsgált állomány bemutatása

Egy ilyen iratköteggel ismertetett meg a Fejér Vármegyei Levéltár egyik munkatársa a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében végzett munkám során. A birtokhatár-vizsgálatok forráscsoportja a IV. 1. e. jelzet alatt található több doboznyi, 17–19. század során készült peres ügyeket tartalmazó állomány, melyben nemcsak határviták vannak, hanem némely esetben egyéb sérelmek is olvashatók (nemesi hatalmaskodás, rossz helyen épített ház, engedély nélküli italmérés, lakosok tettlegességbe forduló vitái, lopások stb). Eddig nagyjából az első száz év

anyagát olvastam át, a jövőben tervezem a teljes állomány feldolgozását. A későbbiekben közölt nyelvi példák ebből a száz évet lefedő iratkötegből származnak. Csak olyan iratból hozok példát, amelynek legalább a keletkezési ideje egyértelmű.

A kézzel készített peres ügyek jegyzőkönyveire nehéz hivatkozni. Van ugyan számozás az egyes füzeteken, és ez csak nagy ritkán hiányzik, de olykor egy szám alatt több füzet is található. Sajnos igen sok irat hiányzik (elveszett az idők során, vagy más anyag között kallódik), ezért a ránk maradt valószínűleg 19. századi számozással fellelhető köteg nem teljes. Mivel nagy időtávlatot fed le a forráscsoport, a keltezési eljárások is változtak (az iratokat kezdetben nem dátumozták, később pedig már a bevezetőben és a kihallgatás végén is szerepel napra pontos jelölés, ritkábban az egyes tanúkihallgatások mellett is találunk dátumot), ezért a dátummal való hivatkozás sem segít.

Nagy erénye az állagnak, hogy olykor szinte szóról szóra idézi a tanúk elhangzott mondatait. Sajnos jellemzőbb, hogy kevert nyelvi képet mutat, ugyanakkor ez nem feltétlenül az írnokok eljárásából fakad. A 18. század közepére rögzült a gyakorlat, hogy minden peres ügy előtt pontokba szedve felsorolják a kikérdezendőket, majd utána tanúról tanúra haladva beszámolnak az ezekre adott válaszról. Ekkortól már látványosan elkülönül a bevezetőben megfogalmazott anyag és a kihallgatott személyek által elmondottak nyelvváltozata, de azt sem zárhatjuk ki, hogy valamilyen mértékben a lejegyzők nyelvallapota is megmutatkozik a rögzített válaszokon. Igen tanulságos az a kevés példa, amikor ugyanaz a per több példányban is fennmaradt (pl. a 180-as). Ezek külön vizsgálatot igényelnének a bennük található nyelvjárási jelenségek szoros összevetése révén – hadd utaljak a 230-asra, melynek az egyik példánya *é-ző*, a másik *í-ző*.

A tanúkihallgatásokat mindig megelőzi egy alapos „szociológiai” rész is, amelyben leírják a tanú nevét, társadalmi helyzetét, a jelenlegi lakhelyét, születési helyét és korábbi lakhelyeit. A viszonylag heterogén nyelvi anyagnak az egyik legfontosabb forrása, ami ezekből a bejegyzésekből is kiderül, hogy rendkívül mobilis a társadalom ekkoriban: nem példa nélküli, ha valaki több megyével is arrébb költözik, gyakrabban egy megyén belül vándorolnak a lakók, ritka, ha valaki az egész életét egy településen tölti. A kikérdezett személyek életük valamely részén azon a településen éltek, amely a keltezésben szerepel, így az onnan elszármazottak nyelvi anyaga arra vonatkozóan is releváns. A dokumentumok helyhez kötését a fenti körülmények eléggé megnehezítik. Ugyanakkor ebből eredően ez a forrástípus alkalmas lehet a jövőben történeti szociodialektológiai vizsgálatokra (Gréczi-Zsoldos 2022: 8); egyetlen hátránya, hogy a lejegyző személyekről szinte semmit sem tudunk. A scriptorok személyének azonosítására külön módszert

igénylő kutatások indultak (Kocsis 2016), a vizsgálatok szükségesek lennének, ha személyekhez kívánnánk kötni a nyelvjárási jelenségeket.

Nem érintem ezzel összefüggésben azokat a kérdéseket sem, amelyek a norma és köznyelv kérdését érintik. A középmagyar kori misszilisek vagy peres levéltári iratok efféle feldolgozása már régóta értékes eredményekkel gazdagította a nyelvváltozat-történeti tudásunkat (a teljesség igénye nélkül a fontosabb monográfiák: Deme 1959; Papp 1961; Papp 1963; E. Abaffy 1965; Németh 2004, 2008; Grécsi-Zsoldos 2007; Révay 2010). Kétségtelen, hogy a formálódó köznyelviség, vagy ennek legalábbis valamiféle regionális hatókörű változata értékes vizsgálati lehetőséget nyújt abban a tekintetben, hogy kiszűrjük a beszélők és a lejegyzők kölcsönös nyelvi tudását és egy ideális nyelvváltozathoz való viszonyulás jeleit. Másrészt aligha várható teljesen egységes nyelvi képet mutató régió, nyelvemlék vagy akár személy (Benkő 1957: 27–28). Mégis tartózkodnom kell az ilyen irányú vizsgálódástól, mert a kutatás jelenlegi szintjén a lejegyzők személyéről rendkívül keveset (jóformán semmit sem) tudok.

A fenti vázlatos módszertani áttekintésben említett kutatási irányok releváns és fontos területei egy efféle forráscsoport feltárásának, ám messzire vezetnének a dolgozat célkitűzésétől a jelenlegi feldolgozottság mellett. A fej és kéz viszonya ebben a szövegcsoporthoz igen komplex rendszert alkot annak köszönhetően, hogy a végleges lejegyzett szövegváltozat elkészülése során számos különböző személyhez köthető nyelvi anyag keveredett. Ennek következtében egy-egy szöveg alapos elemzése helyett csak olyan jelenségek vizsgálatára támaszkodom, amelyek a 19. század óta szaporodó és mélyülő dialektológiai leírások alapján ismertek, tehát bizonyosan kimutathatók a későbbiekben a vármegye területén. Így egy időben visszafelé haladó szemlét tárok az olvasó elé, amelyben néhány nyelvjárási jelenség datálása és térbeli szóródása figyelhető meg. Fontos megjegyezni, hogy ezek az előfordulások nem feltétlenül a nyelvi változatok keletkezési idejét jelentik, illetve hogy nyelv földrajzi értelemben létező jelenségek lévén a kialakulásuk ideje csak más területek elemzésével kutatható.

A jövőben érdemes lehet a folytatásban bemutatott jelenségek nyelv földrajzi összevetését elvégezni: beilleszteni az adatokat tágabb hatókörű elemzésbe a normatörténeti és történeti dialektológiai változások pontosabb dokumentációjának reményében. Az átmeneti területek efféle vizsgálata értékes tudással szolgálhat a változásvizsgálatokban. A minden bizonnyal jelentkező különféle irányú és háttérű interferenciajelenségek ellenére felismerhetünk hiteles helyi nyelvjárási jelenséget, a külső kontrollt pedig ebben az esetben a feltehető időbeli és térbeli folytonosság jelenti.

4. Az *á* utáni *o*-zás tündöklése és bukása

A terület egyik jellemző sajátossága az *á*-t közvetlenül követő szótagban szereplő *a* magánhangzó zártabb vagy egészen *o*-ként való ejtése. E változás megítélése kétes a szakirodalomban. Horger szerint elhasonulásról van szó, melyet az *á* előrehatása okoz. A jelenségről úgy fogalmaz, hogy nagyon régi, eredete homályos. Úgy véli, nem a mai köznyelvi *a*, hanem még az ómagyar kori illabiális rövid *á* vett részt a változásban. Az *á* akadályozta meg az *o*-nak egy fokkal nyíltabbá válását (Horger 1934: 86–89).

Sulán Béla alaposan foglalkozott a kérdéssel. Tudománytörténeti áttekin-tésében megemlíti, hogy Deme 1953-as, *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* című könyvében asszociatív változásnak tartja, amely a zárt hangfejlődési tendenciák közé tartozik (Sulán 1956: 109). Kritériumokat állított fel, amelyek mentén vizsgálándónak tartja a jelenséget: 1) többeli állandó *á* után; 2) többeli állandó *á* után következő *a*, amely *á*-vá változik függő esetekben; 3) többeli állandó és feltételes *á*-t követő toldalékbeli *a* is *o*-vá változik. A változás idejével kapcsolatban megállapította, hogy a 16. század elején is kimutatható, de a mértéke további vizsgálatot igényel (Sulán 1956: 114–115).

Deme egy későbbi művében disszimilációs eredetű változásnak tartja (Deme 1956: 220). Néhány kódexből (DöbrK., LázK., TelK., VitK.) mutatott ki adatokat a jelenségre.

Benkő (Sulán és Deme eredményei ellenére) úgy fogalmazott nyelvjárás-történetében, hogy az *á* utáni *o*-zás a Dunántúlon korábbinak tűnik a keleti területek hasonló jelenségénél, de a 16. századnál aligha régibb, mert a kódexekben nincs nyoma. A 16. század második feléből származó levelekben már szórványos feltűnéséről számol be (Benkő 1957: 91).

Papp László – elfogadván Sulán szempontjait – úgy látja érdemesnek a vizsgálatot, ha az *á* utáni *o*-zást 1) szó belsejében, toldalék előtt; 2) toldalékban; 3) abszolút szóvégen vizsgáljuk. Megemlítette azt a véleményt, hogy a legkorábbi, csaknem biztosra vehető emléke a jelenségnek a *Königsbergi töredékben* látszik (Papp 1975: 138).

A nyelvjárás jelenség kronológiai viszonyához a megye helynévi anyagában találunk olyan példát, amely további adalékkal tud szolgálni. A legbiztosabb tanúja az *á* utáni *o*-zásnak a mai Sárszentágota település nevének történeti adatai között mutatható ki: 1347: Mich Bisenus de *sancta Agatha* ~ 1347: Bisenus de *Zentagota* (Cs. 3: 346). Az említett első alak a magyar településnév latinósított formájú lejegyzése. Noha a magyarba átkerült női név latinósított formában szerepel, a második alak már egyértelműen a változást mutatja. Ekkor a két forma

már kortársa egymásnak, az eltérés okát számos külső körülmény, főként a befogadó nyelvelméssel kapcsolatos műfaji jellemző is befolyásolhatta.

Az átvétel körülményei (hanghelyettesítés, hangrendi kiegyenlítődés, egyéb hangváltozások) miatt némileg bizonytalanabb a *káliz* népnévre visszamenő *Kálóz* településnév adatsora, de ez is azt mutatja, hogy a 15. századra már számolhatunk a jelenséggel: 1348: *Kalaz* (Cs. 3: 334) > 1401: *Kaloz* (Cs. 3: 334).

A fenti helynévi adatok felvetik annak a lehetőségét, hogy megvizsgáljuk más területek névanyagát is, mérlegelve, hogy bizonyos fenntartások mellett a korábbi 16. század eleji datálást előrébb, a 14. század közepére vihetjük-e. A jelenség dokumentálható, de a tendencia megállapításához szükséges statisztikai többség nem figyelhető meg, feltehetően azért, mert az írott szövegek nyelvét képviselő scriptori nyelvváltozatok kerültek e formák használatát. Erre utalhat, hogy már a kódexek előtt van olyan rövid szövegemlék (a *Königsbergi töredék*) és vannak olyan névadatok, amelyek talán a jelenséget mutatják, valamint hogy a kódexekben igen szórványosan szerepel. Már korábban létre kellett tehát jönnie ahhoz, hogy egy generáción belül több területről származó kódexben is fennmaradjon. A kódexek korában meglévő nyelvi normakezdemények csak bizonyos mértékben és körben voltak hatással a scriptorokra (Deme 1959: 3). A pontosabb keltezéshez más területek földrajzi neveinek átvizsgálása lenne szükséges.

A fej és kéz összetett viszonya miatt nem nagyon találni olyan hosszú, tiszta, egy személytől származó szövegrészt, amelyben a jelenség a fenti feltételek szerint minden szempont szerint megjelenne. Az egyik ilyen kivételes irat a 153-as, amelyből alább is idézek. Az *á* utáni *o*-zás kimutatható az alábbi esetekben a feldolgozott anyagban. A fenti szempontokat kiegészítettem az eredetileg tőhöz tartozó, ám történetileg a toldalékhoz vont tővéghangzóból lett kötőhang vizsgálatával – bár ez történeti leíró szempontból tekinthető az első típus egyik alfajának is. A következő példák olykor több csoportba is illenek, például abszolút szóvégen álló magánhangzóra végződő toldalék esetében.

- Szó belsejében, toldalék előtt (és lexikalizálódott származékokban): *válosztyák* (#51 1725); *áltol* (#153 1745); *Nádosdiné* (#166 1745), *tamoszkodott* (#180 1747 Sárbogárd); *minyajon* 'mindnyájan' (#183 1747); *farodságal* (#204 1750 Szentiván); *árodását* (#128 1741); *támodnyi* (#154 1745 Sárbogárd); *szárodot* (#176 1747 Kiszfalud); *Perkátöy* 'Perkátai' (#150 1745); *Patkoiaknak* 'Pátkaiaknak' (#152 1745); *Jváncsoi Pusztánok* (#242 1758 Ivánca).

- Toldalékban: **-ra/-re** – *Moháro* (#21 1717 Iszkaszentgyörgy), *aráro* 'árára' (#151 1745 Inota), *fáro* (#233 1756 Érd); **-nak/-nek** – *pusztánok* (#153 1745); **-(j)a/-(j)e** – *sokáságo* [!], *folyáso* (#98 1733 Aba), *nádgoyoitis* (#151 1745), *számo* (#1536 1745), *utánno* (#157 1745), *Pajtásaitúl* (#161 1745 Nagyvenyim),

Bujtárjő 'bojtárja' (#166 1745), *társo* (#127 1741), *Káro* (#183 1747), *hozájo* (#215 1752 Nagyvenyim); **-at/et** [igeképző] – *szántotott, ládczotó* 'látszató, tkp. látszódó' (#153 1745), *hanyották* 'hányatták' (#192 1749 Sárbogárd), [névszóképző] *halászotra* (#175 1747 Sárszentmihály); **-a/-e/-i** – *Látto* (#154 1745 Sárbogárd); **-hat/-het** – *számlálhottya* (#166 1745), **-tanak/-tenek** – *jártonak* (#161 1745 Nagyvenyim); **-val/-vel** – *Korbácsol ~ Korbacsal, magavol* (#183 1747), *Bujtarjavolé* 'bojtárjával-e' (#208 1752 Székesfehérvár), *egymással* (#149 1745); **-ban/-ben** – *tajbon* (#151 1745 Inota); **-tat/-tet** – *csináltotnyi* (#183 1747), **-gat/-get** – *rangotás* (#183 1747), **-tak/-tők** – *hallasztok* 'halásztak' (#175 1747 Sárszentmihály), *idogaltok* 'iddogáltak' (#180 1747 Sárbogárd).

- Toldalék kötőhangzójában: **-s** – *hármos* (#15 1715 Rétipuszta), *Nádos* (#169 1746 Sárszentágota), *szakálos* (#180 1747 Sárbogárd); **-t** – *halacsakot* (#98 1733 Aba), **-bb** – *leg soványobbak* (#166 1745); **-k** – *hid Lábok* (#156 1745); *kaszállonnyi* (#176 1747 Kisfalud).

- Abszolút szóvégen: *árpó ~ Árpa* (#149 1745).

A fenti példákban megmutatkozó személynévi és helynévi adatokból látszik, hogy a jelenség élszóban átterjedt a tulajdonnevek csoportjára is, melyekben az egység kifejezésének szándéka, illetve az etimológiai áttetszőség hiánya miatt ezek az automatikus fonetikai szabályok akár el is maradhatnak. Akkor is jelentkezik a változás, ha tőalakjukban, ahol szintén indokolt lenne, e jelenség a településnevekben nem adatolható.

A változás még gazdagon dokumentálható a 20. századi népzenei gyűjtésekből (Pesovár 1982). A Magyar Nemzeti Helynévtár Programban végzett élőnyelvi gyűjtések során már csak kivételesen hallható a múlt század első felében születettek nyelvhasználatában. Ezért azt mondhatjuk, hogy ez a nyelvjárási jelenség a vármegyében nagyjából 600 év után lényegében kiveszett, legalábbis egy generáció múlva már elnémul.

5. Egyes magánhangzók *i*-vel való váltakozása

A következő jelenség, amelyet bemutatok, egymásnak ellentmondó alakpárokat is kialakított. A szótörténeti vizsgálatban sajnos az etimológiai szempontok érvényesítése sem tud feltétlenül megnyugtató válaszokra vezetni. Ennek a nyelvjárási váltakozásnak a vizsgálatához ezúttal más forrásokat is bevonok, mivel a megoszlás csak néhány lexémában mutatható ki. Mindezt annak a reményében teszem, hogy a tágabb adatolásnak köszönhetően biztosabb következtetéseket lehet levonni.

A kérdéses jelenség arról ismerhető fel, hogy második szótagban meglévő magánhangzó bizonyos tőszavakban, más esetekben származékokban vagy függő

alakváltozatokban *i*-re cserélődik. Némely esetben az *i*-s változat vált köznyelvivé, más esetekben az *i*-s változat a nyelvjárási alak. Az átnézett iratokban az alábbi alakváltozatok találhatóak meg.

Az első szópár az *őríz* igével kapcsolatos: *őrzötte* : *őrizte*. Etimológiailag nem tudjuk megkülönböztetni, hogy melyik az eredetibb. Már első, 1211-es előfordulásai is tövváltozatokat mutatnak: *Euruzeu* : *Erzeu* : *Erizeu* szn. (ÚEsz. *őríz*).

A határvizsgálatokban a következő adatok bukkannak fel: *orizvén* [!] 'örizvén' (#47 1724 Szabadbattyán), *oriznyi* [!] (#80 1732 Ma-gyaramás), *őrzötték* (#83 1731), *őrzött* (#88 173? Vál), *eörzötték* (#175 1747 Sárszentmihály), *eörözhet*e (#180 1747 Sárbogárd), *őrzötte* (#192 1748 Sárbogárd), *őrzötték* (#194 1749), *örözvén* (#149 1745), *őrzötte* (#202 1750), *őrzöttő* 'örzötte' ~ *örzenyi* (#217 1753 Kisvenyim), *őrzötte* (#235 1757), *őrzötte* (#238 1757 Etyek). Az adatok egy részében a két nyílt szótagos tendencia érvényesülését figyelhetjük meg. Ezeket kiegészíthetjük a tájszótárak adataival: *örözte* (ÚMTsz. 4: 256, Székesfehérvár), *örösztém* (ÚMTsz. 4: 256, Vál). A MNyA. adataiban a területen csak *ö*-s változatok fordulnak elő (*őrízte*, 5: 839; *örizték*, 842).

A következő megoszlást a *lapocka* : *lapicka* pár alkotja. A levéltári iratok között szerepel erre példa: *Lapiczkáján* [gr] (#185 1748). A *lapicka* a MNyA. adataiban *lapicka*-ként szerepel mindenhol, kivéve Sukorón, ahol a *lapocka* is él (MNyA. 3: 502). A Sárvíz mentén szintén a *lapicka* alak az elsődleges (SmTsz. 142), illetve a Duna mentén is ismert: *lapickájó* 'lapockája' [gr] (ÚMTsz. 3: 730, Dunaújváros).

Az első adat szótörténetileg az 1405 k.-re keltezett *lap[i]chka*, de a század végén (1493) már megjelenik a *lapoczka* alak is. Etimológiailag az elsődleges alak a *lapocka*. Egy szláv **lopata* 'lapát' előzményt tesznek fel, amelyből a magyarban a *kalitka* > *kalicka* mintájára jött létre a *-ck-* betűkapcsolat (ÚEsz. *lapocka*). Az átadó nyelvi alak elsődleges jelentésével függ össze a *lapockának* [gr] ('a halász-háló kötésekor haszn. fácska, amelyre a háló szemeit kötik, és amelynek vastagsága meghatározza a szemek nagyságát; berce, bercefa') alak Pákozdról (ÚMTsz. 3: 731). Ez fontos adalék abból a szempontból, hogy a MNyA. a szomszédos Sukoróról a *lapocka* változatot is adatozza.

Mielőtt a birtokhatár-vizsgálatokban szereplő harmadik idevonható szót bemutatnám, kitérek további adatokra, amelyek e változáshoz köthetők. Ez a szó az *abroncs*, melynek *abrincs* változatát mindenhol megtaláljuk a MNyA. lapján (5: 942), kivéve Seregélyesen, ahol az *abroncs* is megvan. Igazán izgalmas, hogy a *lapická*-val szemben e szóban kimutatható a változás a pákozdi *abrincsára* [gr] adatban (ÚMTsz. 1: 149). A Sárvíz mentén az *abrincs* az elterjedt alak (SmTsz. 35). Etimológiai szempontból ebben az esetben sem a területen általánosan élő

alak az elsődleges. Az átkerült elem egy **obrŕčiti* '(kézzel) átfog, körbefog, átka-rol' jelentésű szláv szerkezetből alakult. A 17. századból ismert az első *abroncs* előfordulás (ÚESz. *abroncs*).

Alaki tájszó a *csorgat* helyett a *csórigattya* [gr] Csákerényből (ÚMTsz. 1: 887). E többől képzett valódi tájszó a Sárvíz mentén a *csórigáll* ~ *csurigáll* (SmTsz. 67), a vidék közvetlen szomszédságából, Polgárdiról ismert *csórigá* ~ *csórigál*, a Sárvíz túlsó oldaláról, Székesfehérvárról a *csórigál* 'lassan csorgat, töltöget' ige (ÚMTsz. 1: 877). Alakilag hasonló felépítésű, mint a *kapar* : *kapirgál* szópár, melynek második tagjához az ÚESz. még a *kapargál* címszót választotta azzal a megjegyzéssel, hogy ma már az *i*-s a köznyelvi alak (ÚESz. *kapar*).

Valódi tájszó talán a *bágy*- fiktív többől képzett *bágyirka* – a szócsaládhoz tartozik még a *bágyad* ige is. A szó két jelentésben is ismert a helyi nyelvjárásokban. Mindkét jelentése ('bágyadt, kedvetlen' és 'ügyefogyott, gyámoltalan, kissé bárgyú') ismert Polgárdin, utóbbi az egykori Sárrét túloldalán található Csórról is adatolt (ÚMTsz. 1: 307). Egy másik (de szintén a Balaton-környéki nyelvjárási csoport területéről való) tájszó világítja meg a szavak hátterét: *bágyorgat* '<beteg, kisgyermeket, kisebb állatot> ápol, babusgat' (ÚMTsz. 1: 307, Cserszegtomaj), bár a *bágyirka* nagyon bizonytalanul még a *bárgyú*-val is összefügghet (hangátvetéssel és bontóhang beillesztésével). Ismerünk olyan nyelvjárási alakot is a területen, amely esetében a szótóhoz az igeképző egy másik alakváltozata kapcsolódott. Ilyen a *bosszint* 'bosszant' Székesfehérvárról (ÚMTsz. 1: 570).

Térjünk most rá a birtokhatár-vizsgálatok között talált, a vizsgált jelenség szempontjából a legizgalmasabb alakra! Első ránézésre elírásnak minősíthetnénk, de semmi erre utaló körülmény (javítási szándék, egyéb tévesztés, hasonló hibázás) nem jelentkezik a környezetében. Nyelvtörténeti példa sem ismert előttem a szó létezésére, ezért a legóvatosabb megközelítésben is hapax legomenon. Ez nem más, mint a *habirgatás* 'háborgatás' (#172 1746 Zámoly). Az iratkötegből ki nem mutatható, de a területről a jelenséghez sorolható ismert példák bemutatására azért volt szükség, hogy világos legyen, alakilag beleillik a példa a váltakozásba. A felépítése szerint a *csórigál*-féle és a *bágyirka*-féle alakokhoz áll legközelebb.

Imre (1971: 180–191) alaposan foglalkozik a nyelvjárási *i* : köznyelvi más magánhangzó relációjával. Felsorolja azokat a lexémákat és gyűjtőpontokat, ahol ezek előfordulnak. Felveszi a nálam is megtalálható *abroncs* és *lapocka* szavakat, viszont az igei képzéssel kialakult szavak hiányoznak. Ebből világossá válik, hogy más esetekben nemcsak a második szótagbeli magánhangzó érintett a jelenségben. Rendszerezése – azon kívül, hogy összegyűjti a megfeleléseket – keveset árul el a jelenségről. A felsorolásokban ugyanis nem kapunk magyarázatot az egyes viszonyok kialakulásra. A nyelvtörténeti szempont nem érvényesül, találunk az elemek között egyszerű hangváltozásokkal magyarázható szavakat is. Az etimológiai

hátterek tisztázása elkerülhetetlen ilyen esetben, hogy a feltehető eredeti alakok kitűnjenek. Egy efféle elemzés nyilvánvalóan túlmutat Imre munkáján, egy következő lépésként képzelhető el.

Nehéz magyarázatot találni arra, mi állhat a jelenség háttérében, hiszen különböző hangok vesznek benne részt. Egyelőre annyi biztosan megállapítható, hogy nemcsak a második szótagban jelentkező magánhangzó vált *i*-re. A váltakozás érint tőszavakat, amelyek etimológiailag bizonyíthatóan eredetileg nem ezzel a hanggal kerültek a magyarba, és érint származékszavakat is.

Bizonyos származékok olyan gyakoriak, hogy történetileg képzőváltozatok is kialakultak hozzá: *-ant* ~ *-int*. Ez mindenképpen árulkodhat a kronológiai vonatkozásokról: az egykor szóvégen álló magánhangzó toldalékhoz vonódott kötőhangzóként szerepelhet. Ekkor viszont *e* magánhangzó minőségét lehet vallatni. Nincs egyértelmű válasz a jelenségre. Egyszer azt olvashatjuk, hogy a képzőhöz vont magánhangzó minősége nem kormeghatározó erejű (D. Bartha 1991: 74), másszor azt, hogy az ősmagyar kori *-nt* (D. Bartha 1991: 86) és *-gál* képzők előtt felbukkanó magánhangzó *-i*-tővégi véghangzó (D. Bartha 1992: 62). Vagyis ez a megoszlás az igéknél szintén ómagyar kori lehet. A magánhangzó minősége minden bizonnyal attól függ, hogy az adott nyelvváltozatban a *tő* véghangzója a képzés pillanatában milyen állapotban volt. Ennek tudható be, hogy a különböző időben létrejövő származékai előtt más-más véghangzóból lett kötőhangot találhatunk egyes szótövek után (Sárosi 1991: 216–217). Szinkrón szempontból ez annak a látszatát keltheti, hogy egyes képzőknek különböző alakváltozatai léteznek.

Érdeemes azonban megvizsgálni, hogy más esetben a *tő* fiktív volta okozhatja-e az eltérő tővéghangzó toldalékhoz vonódása után fellépő váltakozó alakú képző önállósulását. Ugyanis ezek soha nem léteztek valódi tőként, a nyelvhasználok mindenkori nyelvi ismereteiben megmutatkozó analogikus hatások alakítják ezek létrejöttét.

Deme az *a*, *o*, *u* terhére jelentkező *e*, *ë*, *i* változást az ekkori szakirodalmi előzmények alapján mint veláris → palatális hangrendi átcsapást említi. Fontos kiemelni, hogy szerinte túl heterogén az anyag ahhoz, hogy egyes eseteit egy csoportba lehessen sorolni. Ő is szemlét ad a lehetséges előfordulásokról (Deme 1956: 140–142).

Ahhoz, hogy *e* kérdésben pontos választ kaphassunk, csoportosíthassuk a típusokat, további adatgyűjtésre lenne szükség – hiszen az általam eddig feldolgozott iratban is előfordult olyan adat, amely eddig (tudomásom szerint) ismeretlen volt. Tehát mind élőnyelvi, mind történeti nyelvjárási anyag megmozgatására lenne szükség. Ezután pedig etimológiai szempontok bevonása tudna csak egy részben megnyugtató állásponthoz vezetni.

6. Kitekintés

Tanulmányomban egy eddig kevésbé kutatott nyelvjárási területről származó, feldolgozatlan forráscsoportból kinyert néhány történeti nyelvjárási adatot mutattam be. Először egy olyan változást, amelynek keletkezését eddig bizonytalanság vette körül – ez az *á* utáni közvetlen szótagban jelentkező *a* zártabb minőségben, vagy *o*-val való ejtése. Az adatok alapján a jelenség talán már a 14. század végén létezhetett a területen. A birtokhatár-vizsgálatok szövegeiben található olyan adatok, amelyek alapján meghatározhatjuk, hogy e változás erős tendenciaként élt egykor a helyi nyelvjárásokban, a 21. század elejére azonban a köznyelvi norma lényegében kiszorította.

A második jelenség a köznyelvi magánhangzók nyelvjárási *i*-vel való megfelelése. Az ezekre hozott történeti adatok beilleszthetők a területről korábban ismert nyelvjárási adatok közé. Nehezíti a vizsgálatokat, hogy a köznyelv sem egységes e tekintetben. Az iratkötegekben található olyan alakváltozat is, mely eddig ismeretlen volt. A jövőben folytatom az állag feldolgozását annak reményében, hogy más jelenségre is újabb példákkal szolgálhatok.

Kívánatos volna, hogy minél több középmagyar és kora újmagyar kori forráscsoport nyelvtörténeti feldolgozásának eredményei hasznosuljanak. Ezek minden bizonnyal további értékes adatokkal gazdagítják majd a magyar dialektológiát és nyelvtörténetet. A feldolgozott források után a folytonosan változó nyelv újabb és újabb szakaszaiból és földrajzi területekről származó adatokat illesztünk a változási sorokba. Ezáltal a magyar nyelv történetének eddig homályos oldalai is más megvilágításba kerülhetnek.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balassa József 1891. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- D. Bartha Katalin 1991. Az igeképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–103.
- D. Bartha Katalin 1992. Az igeképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1. A kései ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 55–119.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Birtokhatár-vizsgálatok 1679–1804*. Fejér Vármegyei Levéltár IV. 1.e.

- Borsos Balázs 2009. A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 11. kötete: néprajzi, földrajzi és nyelvjárási tagolódási térképek. In: Hoppál Mihály (főszerk.): *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 26. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 265–287.
- Cs. = Csánki Dezső 1897. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2022. *Fejezetek a palóc nyelvjárás történetéből az ómagyar kortól napjainkig*. Nógrád Megyei Önkormányzata, Salgótarján.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos, Budapest.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–324
- Kocsis Zsuzsanna 2016. Tájnyelvi elemek szerepe 16. századi misszilisek ismeretlen írnokainak megkülönböztetésében és azonosításában. In: Czetter Ibo-lya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpózium. Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 223–230.
- MNA. = Barabás Jenő (szerk.): 1987–1992. *Magyar néprajzi atlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.): 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTsz. = Szinnyi József 1893–1896/2003. *Magyar tájszótár*. Nap Kiadó, Budapest. [Reprint kiadás.]
- Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnokok nyelvváltozatában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh Miklós 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi műveltségi tényezők tükrében*. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Papp László 1959. *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Papp László 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp László 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp László 1975. A Dunántúli „á” utáni „o”-zás történetéhez. In: Szathmári István – Ördög Ferenc (szerk.): *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 137–140.
- Pesovár Ferenc 1982. *Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene*. István Király Múzeum, Székesfehérvár.
- Révay Valéria 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVI–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Iskolakultúra, Veszprém.
- Sajtos József 2016. Egy valamikori összefüggő ő-ző nyelvjárási terület Kelet-Közép- és Dél-Dunántúlon. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpózium. Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 533–542.
- Sárosi Zsófia 1991. A névszótövek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 160–187.
- SmA. = Sajtos József 2004. *Sárvíz menti nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SmTsz. = Sajtos József 2018. *Sárvíz menti tájszótár*. Aba Város Önkormányzata, Aba.
- Sulán Béla 1956. Adalékok az *á-a > á-o* és az *a-á > o-á* hangváltozás kérdéséhez. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 109–116.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) 2011–2022. *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. (Az adatbázis elérhetősége: uesz.nytud.hu; utolsó frissítése: 2023. 10. 02.).
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2011. *Új magyar tájszótár 1–5*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zolnai Gyula 1901. Fehérmegyei nyelvsajátságok. *Magyar Nyelvőr* 30/6: 273–284.

Németh Dániel

Debreceni Egyetem

nemeth.daniel@arts.unideb.hu

A változó nyelvjárás – a tanórán

Eltérő tanári hitvallások*

Németh Miklós

1. Bevezetés

Írásom címét Hegedűs Attilától (2005) kölcsönöztem. Nyelvjárási változásvizsgálata szemléletesen mutatja be, mi történt a kiválasztott kutatópontokon az MNyA. anyaggyűjtésének időszakától az 1990-es évekig. A kötet egyik tanulmányában megállapítja, hogy „a köznyelvi hatás már kisgyerekkorban eléri az egyént és alakítja nyelvhasználat-választását” (128). Írásomban magam is az általános iskolai korosztály nyelvhasználatának kérdéskörét vizsgálom, azonban az ezt meghatározó nagyon összetett, sokdimenziós keretrendszernek egyetlen fontos tényezőjére összpontosítok: a pedagógusok iskolai, főként tanórai nyelvhasználatára. A kvalitatív elemzésben nem a tanárok nyelvi produkciójára helyezem a hangsúlyt, hanem a tanórai nyelvhasználattal kapcsolatos nyelvi nézetrendszerükre, arra, hogy tanári ars poeticájuk szerint milyen lehet/legyen a pedagógus nyelvhasználata a tanórán a nyelvjárás – sztenderd nyelvváltozat kontinuumban. A kérdést leegyszerűsítő módon megfogalmazva: véleményük szerint van-e helye a nyelvjárási beszédnek a tanórán?

Azért tartom fontosnak a pedagógusok ide vágó nézeteinek megismerését, mert az általános iskolai korosztályokat tanító pedagógusok nyelvhasználata és az ezzel kapcsolatos nyílt és rejtett vélekedései meghatározó hatást fejthetnek ki a diákok alakulófélben lévő nyelvhasználatára és a nyelv használatával kapcsolatos nézetrendszerére. Az általános iskolai évek folyamán a diákok a nyelvhasználat, a kommunikatív kompetencia és a nyelvi vélekedések szempontjából rendkívül

Farkas Edit – Nemesi Attila László – Pintér Lilla (szerk.) 2024. *Levéltár – terepmunka – katedra. Születésnap kiadvány Hegedűs Attila tiszteletére*. PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 219–230.

* A kutatást és a tanulmány megírását az NKFIH K138827 számú, *Nyelvi vélekedések mintázatai Szegeden és környékén – Perceptuális dialektológiai vizsgálat* című pályázata támogatta.

fogékonyak, ezek az életévek jelentős hatást fejtenek ki alakulató „nyelvi én-jükre”. Ebben a folyamatban a tanárok sok esetben viszonyítási pontként, követendő mintaként vagy éppen tekintélyként jelennek meg a tanulók szemében (bár ez a diákokban nem feltétlenül tudatosul). Ez azt eredményezheti, hogy a tanárok nyelvi tudása, nézetei, hiedelmei terjednek és tovább élnek diákjaik körében.

A problémakör társadalmi kontextusával kapcsolatban hangsúlyozandó, hogy a nyelvjárási beszéd visszaszorulása napjainkban több dimenzióban tapasztalható: a nyelvjárások által lefedett zsigorodó nyelvföldrajzi térben, a szűkülő nyelvhasználati színterekben, és az egyes generációk közötti jelentős nyelvhasználati különbségekben (Kiss 2017). A gazdasági, életmódbeli változások mellett ebben szerepet játszik az a tény is, hogy a magyar nyelvközösség alapvetően a „sztenderd nyelv kultúrájában” (Milroy 1999) éli mindennapjait, használja anyanyelvét. Az ilyen típusú közösségek jellemzője, hogy a nyelvközösségben végbe ment sztenderdizációs folyamatok nyomán társadalmi elismertségét tekintve kiemelkedik egy nyelvváltozat – ami viszont azzal jár, hogy az ettől eltérő változatok, így a nyelvjárások értéke, megbecsültsége, funkcionalitása össztársadalmi szinten csökken. A sztenderd nyelvváltozat dominanciájának megalapozásában jelentős szerepe van az oktatási rendszernek, amely (a határon túli magyar közösség bizonyos csoportjaitól eltekintve) alapvetően ezt a nyelvváltozatot beszéli munkanyelveként. Az iskolai kommunikáció és az anyanyelv-pedagógia oktatási elképzelései arra a feltételezésre épülnek, hogy az oktatási rendszerbe hat éves korban bekerülő diákok mindannyian ismerik a sztenderd nyelvváltozatot.

2. Kutatási háttér

Jelenleg zajló kutatásunkban (Berente–Kontra–Németh–Schirm–Sinkovics 2023) azt vizsgáljuk, mi történik az általános iskolai évek alatt a diákok nyelvhasználatában (az első osztályba kerüléstől a nyolcadik osztály elvégzéséig), és hogy az általános iskolai évek folyamán bekövetkezett változások milyen összefüggést mutatnak az iskola falai között zajló folyamatokkal. A dél-alföldi régióban, a Szeged környéki nyelvjárás területén végeztünk terepmunkát három különböző méretű és típusú településen, egy-egy általános iskolában: Szegeden, Hódmezővásárhelyen és Balástyán. Utóbbi egy kb. háromezer fő népességű község, Szegedtől nagyjából 25 km távolságra, északra, ahol a lakosság jelentős része gazdálkodóként keresi kenyerét.

A kiválasztott kutatási helyszíneken strukturált szociolingvisztikai interjúkat készítettünk első és nyolcadik osztályba járó diákokkal, tanítóikkal, tanárokkal és a diákok szüleivel, nagyszüleivel. Az iskolai irányított beszélgetéseket

többnapos hospitálások előzték meg, így megismerhettük a diákok és a pedagógusok nyelvhasználatát a tanórákon, és ki tudtuk választani azokat a diákokat, akikkel később interjút készítettünk. Fontos volt a hospitálási időszak abból a szempontból is, hogy a diákokkal és pedagógusokkal kölcsönösen megismertük egymást, így mire az interjúkra került sor, már nem ismeretleneként ültünk le beszélgetni egymással.

A pedagógusokkal készített interjúkban olyan kérdéseket tettünk fel, amelyekkel az iskolai és azon belül a tanórai nyelvhasználati szokásokra (a tanár és a diákok oldaláról is), az ezzel kapcsolatos nyelvi nézetrendszerükre kérdeztünk rá a sztenderd vs. helyi nyelvjárási beszéd kontinuumban. A kérdések arra irányultak, hogy a pedagógusok hol látnak lehetőséget a település helyi nyelvjárásának használatára a tanítási-tanulási folyamat során és a kollégákkal, szülőkkel való kapcsolattartásban. Többek között ilyen kérdéseket tettünk fel nekik: *A szülőkkel szülői értekezleten hogyan beszél? Ugyanúgy beszél-e a munkatársaival az iskolában, mint mondjuk otthon a barátaival vagy a családtagjaival? A tanár beszélhet az órán tájszólásban? A tanárnak feladata a gyerek tájszólásának a javítása? Feladata-e a tanárnak, hogy tegyen valamit a tájszólás megmaradásáért? Miért rendkívül fontosak ezek a kérdések?*

Jelen írásban három balástyai általános iskolai pedagógus (kettejüknek egyik szakja a magyar nyelv és irodalom) elképzeléseit mutatom be egyetlen fő kérdésre összpontosítva: beszélhet-e a tanár az órán tájszólásban?

3. Eltérő tanári nézetek

3.1. Az elemzésben felvillantom, hogy az ezzel kapcsolatos vélekedések mennyire eltérőek lehetnek már három megkérdezett esetében is. Az interjúrészletek elemzésével arra is szeretnék fényt deríteni, hogy a kérdésre adott általános válaszuk mennyire van összhangban saját személyes gyakorlatukkal, továbbá hogy mivel indokolják véleményüket. Megkíséreltem azt is feltárni, hogy tanári szerepfelfogásukat mennyire befolyásolja a sztenderdizmus/standardizmus (Lanstyák 2009, 2011) nyelvi ideológiája, és hogy milyen elvárásaik vannak a diákok nyelvhasználatát illetően. A kérdéskörrel kapcsolatos nézetrendszerük az interjúk erre vonatkozó részleteinek elemzésével feltárható, központi szerepet biztosítva *A tanár beszélhet az órán tájszólásban?* kérdésre adott válaszaiknak. Az interjúkat 2022 decemberében és 2023 januárjában készítettem.

3.2. Az elsőként tárgyalandó interjúrészlet János¹ interjújából származik. Ő maga a Szeged környéki nyelvjárást beszéli anyanyelvváltozataként, elmondása szerint otthon ezt használja, de azt vallja, hogy nem használja a tájszólást a tanórákon. Az alábbi beszélgetésrészletből is az kiderül, hogy nem mindig sikerül tökéletesen kizárnia anyanyelvjárását az osztályteremből. Ha ilyen nem szándékolt esemény történik („*kicsúszik*” egy-egy kifejezés), akkor azonnal önjavítással él, tehát nem hagyja, hogy diákjai javítatlanul hagyott (talán az adott szituációban általa hibásnak tekintett) nyelvjárási formát halljanak tőle érvényes tanórai megszólalásként.

Arról is beszámol az alábbi részletben, hogy az iskolában a tanórán kívül sem használja a nyelvjárási formákat, például akkor, amikor a kollégákkal beszélget. Egy kicsit mintha mentegetőzne emiatt, ám az indoklásképpen elkezdett mondatot nem zárja le. Megnyilatkozása mintha abba az irányba vinné az érvelést, hogy a tantestületben vannak szegediek (róluk az interjúból tudjuk, hogy nem úgy beszélnek, mint a balástyaiak), vannak a helyben lakók, és ott van maga a beszélő, aki viszont a szomszédos kisvárosból való. Ezzel mintha azt akarná érzékelteni, hogy munkatársai egy részével (akik Szegedről járnak át tanítani) nem lehet *ő-ző* nyelvjárásban beszélni. Sajnos azt nem tudjuk meg elmondásából, hogyan beszél diákjaival a tanórán kívül, de úgy észleltem az iskolai látogatások során, hogy a folyosón, udvaron is a sztenderd nyelvváltozatot használja.

TM És *öö* volt esetleg olyan, hogy mégis ezt a tájszólást használtad az órákon, tanórákon?

AK Nem. **Egy-egy szó van, mikor kicsúszik, és úgy csúszik ki.**²

TM Aha, javítod is magad.

AK **azt egyből hallom, de egyből- egyből kijavítom. Kijavítom, igen.**

TM **Tanórán kívül esetleg az iskolában** szoktál-e így beszélni?

AK **N- nem.** Ugye a kollégákkal ugye sokan, tehát szegediek is vannak, meg ugye helyiek is, ugye én kisteleki vagyok, tehát... Egy kollégám van a gimnáziumban, aki aki viszont tanítani is így tanít.

Az interjú következő részében arról esik szó, hogy általánosságban beszélhet-e a tanár tájszólásban az órán. És ebben a részben olyan választ ad, amely szöges el-
lentétben áll az előbb ismertetett saját gyakorlatával: véleménye szerint a tanár beszélhet az órán tájszólásban. Nagyon érdekes az a mód, ahogyan a teoretikus

¹ A nevet megváltoztattam. A kutatásban BT10F az adatközlő kódja, de a könnyebb olvashatóság érdekében a tanulmányban névvel hivatkozom rá.

² A dialógusok azon részeit emelem ki félkövérrel, amelyek az elemzés szempontjából kulcsfontosságúak.

kérdésre adott válaszát konkretizálja: egy kolléganője jut eszébe a kérdésről, nem pedig saját maga, aki szintén kettősnyelvű beszélő, és akinek szintén megvan a nyelvi képessége ahhoz, hogy az iskolai órákon az *ő-ző* Szeged környéki nyelvjárást használja. Úgy tűnik, nem fordul meg a fejében az a lehetőség, hogy önmaga is lehetne az anyanyelvét ilyen módon használó pedagógus.

A nyelvjárási(as) tanári beszéd azért engedhető meg véleménye szerint, mert a tanár az otthonról hozott beszédmód által „*önmagát adja az órán*”, nem vesz föl valamilyen hozzá nem illő pózt. A beszéd a tanár önazonosságát is kifejezi, az önazonosság pedig a tanár személyes hitelességét erősíti. Érdekes, hogy fejtegetése közben nem ötlük eszébe saját hitelességének problémája és az osztályteremben gondosan elkendőzött nyelvjárási énje. Amit tehát másoknak magától értetődően megenged („*Szerintem nyugodtan beszéljen így.*”), azt saját maga esetében egészen másképp ítéli meg. Érdekesen alakul mondandója a grammatikai személy használata szempontjából is: amikor a tanár hitelességéről beszél, átvált egyes szám első személyre, és huzamosan ezt használja, jelezve, hogy azonosul a tanári szereppel. Ám amikor visszatér a terepmunkás által fölített kérdés közvetlen megválaszolásához, akkor ismét egyes szám harmadik személyt használ („*valaki tájsházában beszél az órán*”), így, grammatikai eszközzel is távolítva önmagát az anyanyelvüket ilyen módon használó pedagógusok csoportjától.

Amikor a terepmunkás finoman emlékezteti arra, hogy ő maga is változtatott az otthonról hozott nyelvhasználatán (de óvatosságból nem utal explicit módon az önazonosság, hitelesség kérdésére), akkor János nagyon furcsa érveléssel hozakodik elő: az irodalmi (és egyházi) szövegeket nem adhatja elő anyanyelvjárásában a diákoknak. Ez azonban inkább csak kifogás, mint valódi érv, hiszen a tanár munkájának igen kis szelete az irodalmi vagy liturgikus szövegek előadása/fölolvasása. Sajnos arról nem nyilatkozik, hogyan és valójában miért hozta meg azt a döntést, amely ma is meghatározza tanári beszédmódját. Egyetlen rövid utalást találunk arra, hogy ez a váltás mikor következett be: itt fiatal, huszonnégy éves kezdő tanári énjére utal. Mintha azt is érzékeltetné, hogy nem is hozott döntést az ügyben, ez csak úgy „*adta magát*” (az ő szóhasználatával). De ha megpróbálunk a sorok között olvasni, talán arra is gondolhatunk, hogy a pályakezdő, fiatal tanár nem akarta még azzal is gyengíteni saját pedagógusi tekintélyét, hogy nyelvjárásian beszél. Persze az idézett kifejezés utalhat környezeti hatásokra is: esetleg arra, hogy az általa tanított szakon sem az egyetemi oktatók, sem a közoktatásban dolgozó tanárok esetében nem volt szokás a sztenderden kívül más nyelvváltozatot (is) beszélni.

Az idézett beszélgetésrészlet végén pedig azt a véleményét is kifejti, hogy a nyelvjárási beszéd a szószéken is megengedhető: „*beleférhet*”, illetőleg „*belefér*”. És ezzel még inkább meggyengíti korábbi hivatkozási alapját a nyelvjárás

tanórai kerülésével kapcsolatban, hiszen a szószékről prédikáló pap egy-egy szer-
tartás során valóban sokszor idézi szó szerint a Szentírást, amelynek szövegén
nem változtathat. Ha pedagógusként a szövegek tiszteletére hivatkozott, a miséző
pap esetében ez az érv sokszorosan esik latba. Így viszont csak megerősíti azt a
feltételezést, hogy a szövegekre való hivatkozás inkább csak ürügy volt a nyelv-
járás(i) beszéd kerülésére, nem pedig valódi, megalapozott érv.

- TM Ööö, na ez, pont ide kapcsolódik a következő kérdésem, hogy sze-
rinted a tanár beszélhet tájszólásban az órán?
- AK Ugye pont a kolleganómre, most gondoltam rá... szerintem beszél-
het a tájsz- tájszólásban.
- TM Mivel indokolnád ezt? Miért beszélhet?
- AK Hát mer- mer ugye az, hogy **ő önmagát adja az órán, ugye a ta-
nárnak az nagyon fontos a hivatásában, hogy önmagamat tud-
jam kifelé adni a gyerekeknek, mer ők arra vevők, hogy- hogyha
látják, hogy egy mű- ál- meg egy póz, amibe<n> én vagyok, ak-
kor soha nem fognak tudni elfogadni sem.** És amiket mondok,
sem úgy fogadják el, akármilyen tárgyról beszélünk. És azt gondo-
lom, hogy ha valaki tájszólásba<n> beszél az órán, akkor tájszó-
lásba<n> beszél.
- TM Tehát azt mondod, hogy ez az önazonosság, a hitelesség szempont-
jából...? Ühüm, ühüm.
- AK Szerintem ez font- igen igen, és akinek ez nagyon fontos az az
szerintem nyugodtan beszéljen így.
- TM Ööö jó, de te azért váltottál...
- AK Váltottam, mer<t> ugye irodalmat, például hittant, irodalmat is
ugye tanítani. Nem nagyon tudnék egy- például egy verset... azt
csa- azt csak ugye úgy lehet elmondani, ahogy az le van írva. Meg
akár a regényekből, bármiből idézni tehát nem- nem lehet máshogy.
És és valahogy nekem ez így adta magát. [...] elkezdtem tanítani
ugye k- huszonnégy évesen, fiatalon. Hittantanárként adta magát,
hogy nem- nem használom a nyelvjárást.
- TM És egyébként most... ezt csak így műsoron kívül kérdezem... hogy
a szószékről szerinted? Lehet tájszólásban beszélni?
- AK A vezetett szentmisére vagy istentiszteletre gondolsz?
- TM Igen.
- AK Hmm **szerintem szerintem beleférhet.** [...] Szerintem belefér.
Igen. Igen igen igen, o- de ott is.

3.3. Juditnak³ gyökeresen eltér a véleménye azzal kapcsolatban, hogy beszélhet-e a tanár nyelvjárásban. Az alábbi interjúrészletben explicit módon megfogalmazza véleményét, hogy a tanár magától értetődően beszélhet a tanórán a település helyi nyelvjárásában. Sőt azt is vallja, hogy ha így tesz, az *példaértékű*, mert a pedagógus a beszédmódjával mutatja ki, hogy maga is a helyi közösség része, nem idegen elem a település társadalmában. A szemléletes metafora, melyet használ („*Nem egy toronyból dumál csak.*”), utalhat arra, hogy a tanár nem nézi le a település lakóit, nem „lefelé” kommunikál velük, hanem magával egyenrangúnak, valóban partnereknek tekinti őket. Okfejtését azzal az érveléssel is megtámogatja, hogy a pedagógus könnyebben szót ért és képes hatékonyabban együttműködni a gondjaira bízott diákokkal és szüleikkel, ha ismeri őket és a településre jellemző beszédszokásaikat. A *példaértékű* kifejezést talán azért is használja, mert hisz abban, hogy egy általános iskolai tanár pozitív példa lehet diákjai számára.

TM Jó, mi a véleményed arról, hogy... ez kicsit nehéz kérdés, hogy a tanár beszélhet az órán tájszólásban?

AK **Hát persze.**

TM Ühüm.

AK **Főleg hogyha saját régiójába<n> is van, akkor még jobban példaértékű, hogy, hogy ilyen létezik.**

TM És ezt miért tartod ennyire természetesnek?

AK Hát mer<t> ide valók, tehát...

TM Hogy beszélhet.

AK Igen. Tehát **a tanár az nem egy levegőből idepottyant valaki. Tehát az a legjobb, ha része a helyi társadalomnak az a tanár,**

TM Tehát a gyerekek is idevalók...

AK **ismeri az embereket, a szokásaikat, a beszédmódjukat,** hát, hát része kell, hogy legyen, hogy tudjon együttműködni a szülővel és a gyerekekkel. Nem egy toronyból dumál csak.

Judit a vele készített interjújában azt is megmutatja, hogy esetében az elvi állásfoglalás és saját személyes gyakorlata összhangban van egymással (János példájával ellentétben): azt képviseli saját pedagógusi munkájában, amit elviekben is lehetségesnek és támogatandónak tart. A saját nyelvhasználatára vonatkozó megállapításai jól megfelelnek nyelvhasználati nézeteinek. Ugyanolyan magától értetődően vallja, hogy használja a Szeged környéki nyelvjárásra jellemző formákat az órán, mint ahogyan általánosságban is lehetségesnek és példaértékűnek tartja,

³ A nevet itt is megváltoztattam. Az adatközlő kódja: BT6N.

hogy a tanár a helyi nyelvváltozatot használja a tanórán. Az alábbi dialógusban idézett utolsó mondatából árad a természetesség, amit a megnyilatkozást kísérő nevetés is megerősít. Arról árulkodik ez a megnyilatkozás, hogy Judit a lehető legtermészetesebb nyelvhasználatra törekszik tanári munkája során, és nem akar megfelelni sem valamiféle nyelvi felettes én, sem pedig a külvilág sztenderd beszedre vonatkozó elvárásainak. Ez utóbbi tény azért is hangsúlyozom, mert a következő interjúban történik majd utalás bizonyos külső elvárásokra.

- TM Te beszéled ennek a településnek a nyelvét, tájszólását?
 AK Igen, én szerintem igen. **Használok azokat a szavakat, meg azokat a fajta ő-zéseket, meg...**
 TM Hát, igen. Az életrajzodból is adódik, hogy [Z]
 AK Igen, szerintem használom.
 TM Előfordult, hogy **az iskolában is használtad ezt?**
 AK **Hát, i- igen.**
 TM **Tanórán is?**
 AK **Hát persze, én így beszélek.** [nevetve]

Az eredmények relevanciáját az is meghatározza, hogy miről beszélt előbb az interjúban: saját tanítási nyelvhasználatáról vagy a nyelvjárás használatának általánosságban értelmezett lehetőségéről (személyre vonatkoztatás nélkül). A beszélgetésből megállapítható, hogy előbb esett szó saját tanári beszédéről, majd csak később az általánosságban vett állásfoglalásról, ezért nem áll fenn annak a lehetősége, hogy saját praxisára vonatkozó önbevallásos válaszát a korábban hangoztatott elvekhez igazította volna. Az interjú egy későbbi részében továbbá arról is beszámol, hogy a szülőkkal való kapcsolattartásban is ugyanilyen természetes módon használja anyanyelv-változatát, például szülői értekezleten. Judit tanári ars poeticáját azzal is kiegészíthetjük, hogy igen fontosnak tartja minden helyi hagyomány, a népnyelv mellett a népszokások és a helyi történelmi emlékezet ápolását és tovább örökítését is.

3.4. A harmadik interjúalany Edit⁴, aki mindkét munkatársától eltérő választ ad arra a kérdésre, hogy használja-e a nyelvjárását tanórákon. Válasza azért nagyon érdekes, mert reflektál a saját tanári pályája során beállott nyelvhasználati változásra. Válaszából fény derül arra, hogy a változás számára tudatosult, és hogy a nyelvhasználati fordulatot konkrét időszakhoz is tudja kötni: az elmúlt tíz évben történt a nyelvjárástól való elfordulás saját iskolai kommunikációjában. Az iskolai

⁴ A nevet itt is megváltoztattam. Az adatközlő kódja: BT7N.

nyelvhasználat egyik (számunkra jelen esetben fontosabb) aspektusa a tanórai beszéd. A helyi nyelvjárás tanórai használatával kapcsolatban válasza (ti. az „*Előfordult.*” megnyilatkozás) arra utal, hogy nem használta rendszeresen vagy szokásszerűen a nyelvjárási formákat, de nem is kerülte őket tudatosan. A tanórai beszédhez képest a munkatársakkal való társalgás esetében viszont arról tanúskodik válasza, hogy a nyelvjárási beszédmód többé-kevésbé szokásszerű lehetett akkoriban.

Válaszában arra is utal, hogy saját nyelvhasználati változását a közeg megváltozása mozdította elő: emlékezete szerint korábban a gyerekek lényegesen gyakrabban használták a nyelvjárást. Mivel válaszában az *is* módosítószót használja, feltételezhetjük, hogy a felnőttek, azaz a munkatársak esetében hasonló folyamatot észlel. Az a visszaszorulási folyamat, amelyről ő beszél, az utóbbi tíz évben gyorsult fel igazán, de már a korábbi időszakban elkezdődött. Ez – meglátása szerint – a helyi nyelvjárás szinte teljes eltűnéséhez vezetett az iskolában, ezt a véleményét több megnyilatkozása is megerősíti: „*teljesen eltűnt szinte*” vagy „*...csakhogy azóta szinte egyáltalán nincs*”.⁵

TM És az előfordult-e már, ezek szerint valószínűleg korábban igen, de majd te megmondod, hogy használtad ezt az iskolában tanórákon?

AK Persze.

TM **Tanórán is?**

AK **Előfordult.**

TM Tanórán kívül is használtad az iskolában ezek szerint?

AK Még tíz évvel ezelőttig a kollégákkal. Persze, persze, mindenképpen. Akkoriban még a gyerekek is sokkal többet használták.

TM Igen?

AK Sokkal.

TM Ühüm.

AK **Így szépen az évek, évtizedek során, teljesen eltűnt szinte.**

TM És ez a, ez a tíz év ez tényleg, tehát most ebben az utolsó tíz évben érezted, hogy...

AK Nem, már előtte elindult ez a folyamat, csak, csakhogy azóta szinte egyáltalán nincs.

⁵ Ehhez érdemes hozzáfűznöm saját helyszíni tapasztalatomat: többször hallottam diákokat *ő-ző* Szeged környéki nyelvjárásban beszélni az iskolában, főként az óráközi szünetekben: az osztályteremben és az udvaron egyaránt.

Edit egyedi választ ad az elvi síkon fölített kérdésre is. Az alábbi interjúrészlet szerint a tanár elviekben beszélhet az órán tájszólásban, ennek azonban van egy kézenfekvő gyakorlati akadálya, ezért használ feltételes módot: *beszélhetne*. Ez az akadály pedig Edit véleménye szerint az, hogy maguk a diákok már nem beszélnek a nyelvjárást.

Megemlíti azonban egy olyan érvet is, amelyre a másik két adatközlő egyáltalán nem tett utalást: megjelennek az iskola világán kívülről érkező, külső elvárások a tanárok beszédmódjával kapcsolatban: „*tőlünk nyilván elvárják, hogy a köznyelvi normák szerint kommunikáljunk*”. Mivel a külső elvárásokkal kapcsolatban grammatikailag többes szám harmadik személyű igét használ az interjúalany, fölmerül a kérdés, hogy milyen ágens rendelhető az igealakhoz. Az egyik lehetőség, hogy általános alanyt fejez ki ez a grammatikai forma, és így bizonyos nem részletezett össztársadalmi igényekre utal vele Edit. Azonban nem ez az egyetlen helyes interpretációja az igealaknak, ezért is kérdez rá a terepmunkás az ígéhez tartozó alanyra. Nagyon érdekes a kérdésre érkező pontosító válasz: némi hezitálás és saját bizonytalanságának kifejezése (*ööö...gondolom*) után az „*oktatásügy*”-et nevezi meg az adatközlő alanyként. Úgy tűnik azonban, maga sem biztos abban, hogy a megfelelő ágenst nevezte meg, ezt a bizonytalanságot az eddigiek mellett az is mutatja, hogy kijelentése után helyeslést várva bizonytalanul visszakérdez saját állítására. Edit tehát az alább olvasható részletben újabb szempontokra hívja fel figyelmünket a pedagógus tanórai beszédmódját illetően: az oktatásirányítás és a társadalom elvárásaira (legyenek azok valóságok vagy csak a tanár által vélelmezettek).

TM Jó, akkor azt kérdezem tőled, ez most egy ilyen elméletibb kérdés, hogy **szerinted beszélhet-e a tanár tájszólásban az órán?**

AK **Szerintem beszélhetne.**

TM Ühüm. Miért?

AK [Nevet] Hát illetve az, azért attól is függ, hogy a gyerekek beszélnek-e ugyanazt a tájszólást, mert

TM Világos.

AK A megértés szempontjából ez, ez ugye fontos.

TM És ha a gyerekek beszélnek, akkor...?

AK Akkor én megengedném. Jó, **azért zárójelben hozzáteszem, hogy ööö, hogy tőlünk nyilván elvárják, hogy a köznyelvi normák szerint kommunikáljunk.**

TM Gondolod, hogy elvárják?

AK Én úgy gondolom.

TM **Ki várja el?**

AK Ööö, hát ööö gondolom **az oktatásügy**. [nevet] Nem?
TM Ühüm.

4. Összegzés

Írásomban a dél-alföldi nyelvjárási régióba, azon belül a Szeged környéki nyelvjárási csoportba tartozó kistelepülés általános iskolájában végzett terepmunka első eredményeibe nyújtottam betekintést. A központi probléma, amelyet vizsgálok: a pedagógusok nyelvi nézetei szerint beszélhet-e a tanár nyelvjárásban a tanórán? A három megkérdezett egyazon kis létszámú tantestület tagja, napi szoros érintkezésben vannak egymással, nézeteik mégis teljesen eltérőek.

Egyikük nem használja a tájnyelvi formákat, bár képes lenne rá, másíruk a tanórán sem törekszik a sztenderd nyelvváltozat mindenáron való követésére (anyanyelvjárása ellenében), a harmadik pedagógus pedig saját pályájának időperspektívájában észleli, szinte kívülről látja a tanítási órán használt nyelvváltozatának megváltozását, eltolódását a sztenderd nyelvváltozat felé – és ezt az iskolai beszélői környezet megváltozásának tulajdonítja.

A nézetrendszerüket meghatározó tényezők között egyedül Edit említi a saját személyiségétől független, külső tényezőt, amely hatással lehet erre a nézetrendszerre: az „*oktatásügy*” (valójában oktatásirányítás) általa feltételezett elvárásait (bár azt nem állítja, hogy az ő esetében ez a hatás ténylegesen érvényesülne). Ez azonban nem cáfolja azt, hogy János – aki nem anyanyelvjárását használja az iskolában – szintén valamiféle (valós vagy vélelmezett) külső elvárásoknak engedelmeskedve változtatott volna nyelvhasználatán.

A három tanár eltérő nyelvi magatartásformái kitűnően illusztrálják, mennyire különféle és összetett hatás érhet az iskolában egy olyan diákot, akit például mindhárman tanítanak, és akinek a nyelvvel, nyelvhasználattal kapcsolatos nézetrendszere meghatározó módon formálódik a felső tagozatban töltött évek alatt. (Itt természetesen nem feledkezhetünk meg a családi környezetnek a nyelvi elképzeléseket formáló szerepéről sem.) A három interjúrészletre épülő elemzés talán arra is rávilágít, hogy csak igen korlátozott érvényességgel lehet állításokat megfogalmazni „a tanárok” nyelvi nézeteiről, ideológiáiról (akár egyetlen iskolán belül is), hiszen a pedagógusok nem uniformizált elvek követői. Másfelől feltételezhető, hogy a diákok észlelési perspektívájában a pedagógusoknak ez a felfogásbeli sokszínűsége anyanyelvhasználati változatosságként és nem ideológiai eltérésként jelenik meg.

Ha majd az összes interjú lejegyzése elkészül, akkor lesz lehetőség bizonyos korlátozott kvantitatív vizsgálódásra is, mégis úgy gondolom, hogy ezek az

interjúk sokkal inkább lehetnek kvalitatív elemzések kiindulópontjai, hiszen bennük olyan tanári hitvallásokat találunk, amelyeknek mélysége nagyságrendekkel haladja meg egy kérdőíves vizsgálat válaszait. Ezeknek a tanári nézeteknek az elemzése is talán egy lépésnyivel közelebb vihet bennünket a változó nyelvjárás dinamikájának megértéséhez.

Hivatkozások

- Berente Anikó – Kontra Miklós – Németh Miklós – Schirm Anita – Sinkovics Balázs 2023. Nyelvi vélekedések mintázatai Szegeden és környékén. *Hungarológiai Közlemények* 24/4: 81–88.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest. 199–221.
- Lanstyák István 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 11/1: 27–44.
- Lanstyák István 2011. A nyelvi ideológiák néhány kérdéséről. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *NOVA POSONIENSIA. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve*. Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, Pozsony. 13–57.
- Milroy, James 1999. The consequences of standardisation in descriptive linguistics. In: Bex, Tony – Watts, Richard J. (szerk.): *Standard English: The Widening Debate*. Routledge, London – New York. 16–39.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Németh Miklós

Szegedi Tudományegyetem

nicola@hung.u-szeged.hu

Napjaink változó köznyelve

Nemesi Attila László

1. Bevezetés

Közhely, hogy a nyelv folyamatosan változik. „Minden szinkronia dinamikus: egyszerre vannak meg benne az újítások és az éppen kiavuló archaizmusok is” – írja Hegedűs Attila (2005a: 13, 2005b: 20). A jelenben zajló nyelvi változások közül azonban az emberek szinte csak a szókészlet bővülését (idegen szavak átvételét, új szavak létrejöttét), esetleg a feltűnő alaki és jelentésváltozásokat érzékelik, illetőleg nagyobb társadalmi mozgások (pl. rendszerváltozás) idején a megszólítási formák átalakulását a mindennapi érintkezés tapasztalataiból. A nyelvészek is hajlamosak inkább a múltba nézni, ha a nyelvi változásokról beszélnek; meglepően kevesen kutatják mélyebben például a mai magyar nyelvtani, nyelvrendszerbeli mozgásokat. Tanulságos, hogy *A magyar nyelv jövője. A nyelvi változások nyomában* címmel, 2024 januárjában – a magyar kultúra napján – az ELTE Bölcsészkarán megrendezett konferencia felkért előadói közül a szervezők elmondása szerint többen is megjegyezték, hogy nem tudhatják, mit hoz a jövő, tudósként a magyar nyelv jelenéről nyilatkozhatnak csak felelősséggel. Ez a vélekedés azért is elgondolkodtató, mert a napjainkban egyre gyarapodó és lendületesen fejlődő digitális adatbázisok hatalmas, eddig jórészt kihasználatlan lehetőséget nyújtanak az alternatív nyelvtani jelenségek terjedési dinamikájának tanulmányozására. A hálózatok tudománya nyíltan vallja: a jövő – bizonyos feltételek és korlátok mellett – kiszámítható: ha elég sok és megbízható adatunk van a közelmúltból és a jelenből, meg tudjuk mondani, mi várható a közeli jövőben (Barabási 2010). Ideje behoznunk a lemaradást: ahogy Leech és munkatársai (2009) már évekkel ezelőtt felvázolták a standard angol nyelvtan néhány változási tendenciáját, úgy a magyar standard grammatikai jelenségeinek ingadozásai és eltolódásai is feltárhatók, méghozzá egyre pontosabban.

Viszonylag sok ismeretünk van a magyar nyelvjárások kiegyenlítődési folyamatairól, valamint az anyaországon túli nyelvváltozatok állapotáról és kilátásairól (l. pl. Cserniczkó 1998; Lanstyák 2000; É. Kiss 2004: 126–177; Hegedűs 2005a; Bodó 2012; Kontra–Németh–Sinkovics 2016; Péntek–Benő 2020). Ezek bármily vázlatos összefoglalása helyett a magyar köznyelv vagy standard magyar azon jelenségeit tekintem át, amelyekkel kapcsolatban a mértékadó szakirodalom valószínűsíti a változást (ha nem is bizonyítja). A nyelvi szintek szerint haladó „katalógus” összeállításának célja egyrészt a gyors és szemléletes áttekintés, afféle „pillanatkép” készítése, másrészt pedig az empirikus kutatások és az azokra épülő elméleti magyarázatok ösztönzése. Nemcsak arról lesz szó, *mit* érdemes vizsgálni; arra is mutatok példát, *hogyan*.

2. Szókészlet, szójelentés, frazeológia

2.1. Új szavak, kifejezések

Az új szavak gyűjtése – akár általános (pl. Minya 2007, 2014, 2019), akár tematikus (pl. Veszelszki 2022) – és különböző szempontok alapján történő osztályozása (Minya 2003, 2011; Sólyom 2014, 2019) a lexikológia egyik fő feladata, a lexikográfusok pedig a szótárkészítés során a „szótárérettség” kritériumait elemzik és alkalmazzák (Pusztai 2012). Az új szavak egy része kölcsönzés idegen nyelvekből, esetleg tükörfordítás, másik része önálló, belső szóalkotás (ezek arányáról l. É. Kiss 2004: 73–87). Vannak gyakori és ritkább szóalkotási módok: a legtöbb új szó (szerves, alárendelő) összetétel, de gyakori a szóképzés és az igekötővel való szóalkotás (ez tulajdonságait nézve afféle átmenetnek is tekinthető az összetétel és a szóképzés között), sok a szórövidülés, az elvonás, az új mozaikszó, ritkább a szóösszerántás és szóalakvegyülés, a tulajdonnevek köznevesülése, az elemszilárdulás és az ikerítés (l. Schirm 2004; Minya 2011; Istók 2017). Szerepet játszik a szóalkotásban az analógia is (pl. *tejföl* → *frissföl*, *bürokrata* → *eurokrata*). Főnevekből születik messze a legtöbb, neológ ige, melléknév és igenév szintén bőven akad, míg a többi szófaj kevésbé nyitott vagy egyenesen zártnak mondható szóosztály. A tágan értelmezett kultúra, a politika, a gazdaság, a kommunikáció, a szórakozás és még számos fogalomkör megnevezési igényei hívják életre a lexikai neologizmusokat, mint ahogy változik a keresztnévek divatja is (Raátz 2014).

A nyelvváltozatok között nincs éles határ; a szleng stílárius kötöttsége viszonylagos, nem zárja ki az ilyen neologizmusok médiába való bekerülését, s így azok további terjedését (vö. Hegedűs 2005a: 13–23, 2005b). Három friss példa a napi sajtóból:

- (1) a. *Mindenmentes* szerda: csapadék és árnyék sem lesz (mno.hu, 2024. 07. 31.)
 b. Zoller Zsolti: Én nem tudnék azzal *flexelni*, hogy milyen kocsiban ülök (Index, 2024. 08. 19.)
 c. Orbán Viktor *totál beoffolta* az augusztust (Telex, 2024. 09. 03.)

Nem tudni, mi lesz a szókészlet gazdagodásának különböző módjait képviselő kiemelt szavak sorsa, mindenesetre érzékeltetik, mennyire bizonytalan és változékony sok-sok lexikai neologizmus nyelvi státusa, és milyen nehéz a lexikográfus dolga a szótárérettség megítélésében.

Új frazémák is születnek. Olyan szólások, mint a *túltolja a biciklit, elgurult a gyógyszere, nem a legélesebb kés a fiókban* (vö. ang. *not the sharpest tool in the shed, not the sharpest knife in the drawer*), *befűzi az oktatófilmet, vkinek (már) lefőtt a kávé, vmi más kávéház* (az utóbbi három főleg a sportsajtóból), csak ezután kerülnek majd be a frazeológiai szótárakba:

- (2) a. Az MSZP társelnöke szerint *túltolta a biciklit* az ellenzék új szereplője. (hirtv.hu, 2024. 05. 07.)
 b. *Elgurult a gyógyszere* annak, aki kitalálta a Netflix új ökothrillerjét (Index, 2024. 06. 19.)
 c. Majka beszólt barátjának: „*Nem ő a legélesebb kés a fiókban*” (velvet.hu, 2023. 08. 25.)
 d. Lionel Messi *befűzte az oktatófilmet*, Gazdag Dániel testközelből nézte (24.hu, 2024. 09. 15.)
 e. A változókor idején rengeteg nő érzi úgy, hogy – pestiesen szólva – *neki már lefőtt a kávé*. Az 57 éves Cindy Crawford szerint ez óriási tévedés! (story.hu, 2023. 09. 16.)
 f. Azt hiszem, kellett egy pofon nekünk, kellett, hogy felébredjünk, hiszen ahogy mondani szokták, az olimpia *más kávéház*. (nso.hu, 2024. 07. 01.)

Szóláskeveredés hatására idővel megváltozhat a legelterjedtebb alak (pl. ma többnyire: *összerúgja a port vkivel*, de eredetileg: *összerúgja a patkót vkivel*, ill. *rúgja a port 'táncol'*; *vaj van a fején* → *vaj van a füle mögött* (vö. *van valami a füle mögött*); *tudja a dürgést* → *tudja a dörgést*; l. Bárdosi 2015: 421, 552; Forgács 2019: 128–129). Más típusú, hosszabb-rövidebb életű frazémák is folyamatosan keletkeznek, például a társalgásban: *ez/az egy dolog, Ne tudd meg!, Nem mondd!, (ezt) nem láttuk/vártuk jönni* stb.

2.2. Jelentésváltozás, új jelentések

Az anyanyelvi beszélők számára motiválatlan szavak eredeti jelentése nemritkán megváltozik (nevezhetjük ezt remotivációnak, reszemantizációnak, a népetimológia vagy szóértelmesítés egyik fajtájának; vö. pl. Reszegi 2023). A leggyakrabban említett magyar példák a *kies* mint 'kietlen', az *idejekorán* mint 'idő előtt, túl korán', az *alkamasint* mint 'alkalomadtán', a *bombasztikus* mint 'fantasztikus'; az *elért* mint 'félreért' és a *vminek az eredője* mint 'vminek az oka, eredete' stb. (l. pl. Kemény 2010: 33–38; Basch 2015). A korábbi és az újabb jelentés egymás mellett élése zavart okozhat a megértésben. A *tempós(an)* mint 'gyors(an)' és az *ildomos* mint 'illendő' ma már szinte egyeduralkodó, de azért az utóbbi előfordul a régi vagy ahhoz hasonló jelentésben:

- (3) a. Maga a repülőút kifejezetten rövid, úgyhogy még azoknak is *ildomos* elgondolkodni a kimozduláson, akik egyébként nem rajonganak túlzottan a repülésért. (nool.hu, 2023. 10. 20.)
- b. Natalie Portmannel *nem ildomos* ujjat húzni a Jane Got a Gun új trailerében (24.hu, 2015. 12. 08.)

Az elsőben az „*ildomos* elgondolkodni” 'érdemes', 'okos dolog'. A 24. hu cikkéből megtudjuk, hogy Portman a westernben „egy fiatal, de kemény anyát játszik, aki bármire képes, hogy megvédje családját az őket fenyegető banditáktól”, vagyis a „nem ildomos” azt jelenti, hogy 'nem érdemes', 'nem tanácsos' (a szó eredeti jelentése: 'eszes, okos, ravasz', ill. 'észszerű').

Ha már a *bombasztikus* is szóba került, tegyük hozzá: a *bomba* túlzó metaforaként igen termékeny lett: *bombameglepetés*, *bombaformában van*, *bombatestű*, *bombázó*, *robbant a bomba* (váratlan hír), *ledobja az atombombát* (valakire nézve súlyosan terhelő, botrányos információ nyilvánosságra hozása), *atomárak* (rendkívül alacsony árak egy hirdetésben), *felrobbantja/letarolja az internetet* vki vmivel (gyorsan terjed a világhálón, sokan elolvassák, megnézik; vagy ha „cukiság”, akkor *elolvad* az internet tőle). Kitérő a *durva*, a *brutális* és a *zúzós* jelentése (pl. lehet egy szülés „mély, nagyon zúzós élmény”: life.hu, 2016. 08. 01.). *Szénné* (Hegedűs 2017) vagy *rommá* lehet törni például egy autót, sőt *szénnél/rommá* keresheti vagy nyerheti valaki magát. Változhat a szóhangulat és a stílusérték (l. pl. a *legény* esetét: Hegedűs 2023). Mindez azonban csupán egy kis ízelítő a szinkroniában is észlelhető jelentésváltozások sokaságából.

2.3. Szavak, kifejezések, jelentések archaizálódása

Miközben az újonnan keletkező szavakból szótárakat szerkesztenek, és könyvekben, tanulmányokban taglalják jellemzőiket, az archaizmusok iránt aránytalanul

kisebb mind a laikus, mind a tudományos érdeklődés (Hegedűs 2023: 31; 1. még mint kivételt: Molnár 1999; Minya 2003: 85–89; Nádasdy 2008: 129–132; Kiss G. főszerk. 2012, 2024). Pedig semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a nyelvből, nyelvhasználatból való kikopás, eltűnés ne lenne ugyanolyan nagyságrendű, sebességű – ámbár fordított irányú – folyamat, mint a neologizmusok térnyerése.

Ha valaki például megnézi a közkedvelt *Meseautó* című, 1934-ben készült játékfilmet, abban ilyen szavakat is hall: *anzix* (vagy *anziksz*), *dringend*, *fotográfia*, *gárdíroz*, *hercig*, *pengő*, *protezsé*, *stempli*, *tülök*; továbbá felfigyelhet arra, hogy a *defekt* még az autó bármilyen meghibásodását jelenti, nem kizárólag a gumibroncsét, vagy hogy a *monokli* 'az egyik szemgödörbe szorítva viselt kerek üveg(lencse)'. A felsoroltak közül az idegen eredetű *dringend* és a *protezsé* nincs benne az 1972-ben kiadott ÉKsz.¹-ben, de a többi igen. Hegedűs (1999) a 30 évvel később, 2003-ban megjelent ÉKsz.² munkálatainak idején veszi számba, mi mindent kellene kihagyni vagy átírni a második kiadás készítőinek: a letűnt tárgyak neveit, kiavult fogalmakat, széles körben ismeretlen szakszavakat, tájszavakat, a politikailag nem korrekt meghatározásokat stb. Közben eltelt újabb két évtized, és a feltett kérdések továbbra is költőinek hangzanak: „mit tegyünk az emlékekkel? Hol a szinkronia határa?” (Hegedűs 1999: 158). Hivatkozhatunk a „passzív” szókincre, de nagyok a generációs és szociokulturális háttérű különbségek. Az *Egri csillagok* és más kötelező olvasmányok mellé járna egy precízen összeállított archaizmusjegyzék a diákoknak. A frazémák egy része is lassan elfelejtődik.

3. Hangtan, alaktan

Egy összehasonlító vizsgálatból kiderül, hogy a 2000-es évek spontán beszédben megfigyelhető megakadásjelenségei jócskán meghaladják az 50-60 évvel korábbi hangfelvételekből nyert számadatokat (Gósy–Gyarmathy 2008; 1. még Auszmann 2017). Különösen a hezitálások, az ismétlések és a hibajelenségek (nyelvbotlások, sorrendi és grammatikai hibák) száma ugrott meg, bár nagyok az egyéni különbségek a mai beszélőknél. A régebbieknél a nyújtások és a mentális lexikon aktíválásával kapcsolatos megakadások (téves szótalálások és kezdések, újraindítások) jelentkeztek inkább. A szerzők szerint a megakadásjelenségek növekedése a beszédprodukciónak gazdaságosságának növekvő igényével magyarázható az információtól túlterhelt környezetben. Napjaink embere a lehető legtöbbet szeretné elmondani a lehető legrövidebb idő alatt, kevesebb figyelmet fordítva a nyelvtani megformálásra és a kiejtésre, a hallgatók ugyanis többnyire képesek ezeket automatikusan korrigálni. A felgyorsult élet és a gyors információközlés igénye kihat a beszédtervezési folyamatokra, ami gyorsuló beszédtempót (l. Kassai 1993; Gósy 1997) és több megakadást eredményez.

„Hangtani síkon az egységesülés tendenciája érvényesül abban, hogy az *ö*-zés kezd kiszorulni a regionális köznyelvekből is, és a nyelvjárásokba vonul vissza” – véli Kemény (2010: 145; vö. Kontra–Németh–Sinkovics 2016), bár a *tejfől, vödör, zsömlé* stb. alaki elsőbbsége változatlan. A zárt *ë* hang köznyelvévé tételének pártolói (pl. a Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány) nem érték el a céljukat. 1945 után viszonylag gyorsan eltűnt az 1930-as és korai 40-es évek játékfilmjeiben és filmhíradóiban oly jellegzetes illabiális *á* az idegen szavakból (l. pl. a *Me-seautóban: ánzix, ászpirin, drázsé, dúralumínium, gárázs, gárdíroz, kárburátor, kárrier*), utóbb a helyesírásban „hírmondónak megmaradt” *reváns* is *revans* lett az akadémiai szabályzat 12. kiadásában. Az újonnan átvett idegen szavak kiejtése előbb-utóbb idomul a magyar hangrendszerhez (l. pl. *e-mail/ímél, laptop, pláza, projekt*). Folyamatban lévő artikulációs változásként felmerült, hogy az *á* magánhangzó ejtése előrébb tolódott velárisból a szájüreg közepe, sőt a palatális terület felé (Gósy–Bóna 2014).

Az *-a/-e-* hangzónak szófaji és jelentésmegkülönböztető funkciója lett az *-ó/-ő* képzős *ennivalók/ennivalóak, üdítők/üdítőek, hódítók/hódítóak* szópároknál (l. pl. H. Varga 2019: 52–53). Ez a NymKsz. (318) szerint (l. még Török 1985: 405; Kemény 2003: 292–293, 2010: 142) áterjedt a *-ható/-hető* képzős szavakra is: a mai fiatalabb generáció határozottan az *érthetőek, megoldhatóak, várhatóak* stb. alakokat részesíti előnyben az *érthetők, megoldhatók, várhatók* stb. helyett – ez utóbbiak formálisabbak, választékosabbak lettek. Talán a *-k* általános többesjel hangzóságának megerősítése, kiemelése is motiválja ezt a változást, mindenestre az *elegendő(e)k, figyelemfelkeltő(e)k, hajlandó(a)k, lehengerlő(e)k, sokatmondó(a)k* ugyanúgy nem igényelnek jelentésmegkülönböztetést, mint a *-hatóak/-hetőek* végződésű szavak, ennek ellenére gyakran bekerül a magánhangzó a *-k* elé. A jelenség terjedési dinamikáját még nem ismerjük, pedig korpusz kutatásra kifejezetten alkalmas. Fontos lenne azt is megvizsgálni, hogy a toldalékolásnál elől-/hátlékeltségben ingadozó *fotelban~fotelben, Noémival~Noémivel* stb. közötti választás arányaiban változott-e/változik-e valamelyest, vagy stabil változást mutat (vö. É. Kiss 2004: 65–67; Forró 2012).

A gazdag magyar alaktan is tág teret kínál az analógiás folyamatoknak. Az egyalakúvá válás mint egyszerűsödési folyamat (l. Kemény 2010: 145–146) egyelőre néhány lexémát érint, például: *csövön~csőn, levet~lét* (l. *halászlét, gyümölcslét* stb.), *szavak~szók* (l. *kötőszók, mondatszók*), *füve~füje* (de: **füjes, *füjön*), *vödört~vödört, járművet~járműt*. A MGr. (95, 175) szerint a névszótövek kb. 30%-a, míg az igetövek 15%-a többalakú. A tövátalakok a nyelvelsajátítás során rögzülnek; a gyerekek, nem magyar anyanyelvűek kezdetben sokat hibáznak. Néhány ilyen típusú, rendszeres hiba idővel egyalakúvá tehet bizonyos töveket, de felnőtt használatukra is hathat az egyalakú szavak analógiája. Ez persze

fordítva is érvényesülhet, mint a *sátort~sátrat* esetében (Kiss G. 2002). A szótári tő helyzete meggyengülhet az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alak hatására: *vőm*→*vejem*, *ajtói*→*ajtajai* (mintha finom jelentéskülönbség is kialakult volna a két alak között), *részidői*→*részidejei* stb. A *kettőjük*, *hármójuk* szolgált mintául az *egyikőjük*, *másikójuk*, *melyikőjük*, *mindegyikőjük*, *valamelyikőjük* számára, habár az *egyikük*, *másikuk*, *melyikük* stb. mellett inkább csak kivételek. De ha már szóba került a *kettőjük~kettejük*, a *kettő* számnév/melléknév jelzői alakja, a *két* kezd visszaszorulni, még írásban is – ma már nem egyszerűen a *hét* számnévvel való alaki hasonlóság (összetéveszthetőség) szorítja háttérbe (vö. pl. a kasszánál: „*hetesezer-ötszáz forint*”), hanem az is, hogy elegánsan finomkodó nyelvi divat lett „*kettő kávé*” kérni, „*kettő kérdést*” feltenni stb. (egyeselek mintha azt hinnék, így „helyes” vagy „választékos”), míg azelőtt csak a pénzszámolásnál és az évszámoknál volt ez megfigyelhető (a *kétezer-huszonnégy* stb. évszámot egyébként pragmatikai okból aligha hallaná bárki is *hétezer-huszonnégynek*, mégis így terjed).

Az igekötők szóalkotásban való aktív részvétele mellett a szemantikai túlbiztosítás („fölsleges” igekötő) és az igekötő-elhagyás tendenciája is könnyen dokumentálható: *(be)pótol*, *(le)közöl*, *(ki)érttesít*, *(le)degradál*, *(el)szeparál*, *(be)investál* stb. (NymKk. 1: 985; NymKsz. 255), illetőleg: *bonyolít* (‘lebonyolít’), *hirdet* (‘kihirdet’, ‘meghirdet’), *(rekordot) dönt* (‘megdönt’) stb. (l. Kemény 2010: 117–136; Lanstyák 2022). Az igekötős és igekötő nélküli alakok egymással váltakozva fordulnak elő, „versengenek” egymással, szüntelen hullámszerűen tartva ezt az alakotani részrendszert. A ragok és névutók körében analitikus folyamatokat érhetünk tetten: a jogi-hivatali regiszter és a sajtó névutós alakokat terjeszt (pl. az igazgatóság *felé*, a Fideszen *belül*, a megemlékezés *során*). A névutóvá válás útján van a *vmre vonatkozóan*, *vmít illetően*, *vhány ízben*, *vminek az okán*, *vminek a tekintetében* stb.; „esetükben jól érzékelhető a szinkroniában folyó nyelvi mozgás” (MGr. 264). Az *ez/az mellett*, *ez/az miatt* (vö. a magánhangzókkal kezdődő névutókkal: *ezután/ez után*, *azelőtt/az előtt*, *ez/az alapján*, de mássalhangzóval kezdődőknél: *ehelyett/ ahelyett*, *efelőtt*, *afelől* stb.) analógiás és nyelvjárási háttérű, hagyományosan stigmatizált, „standard alatti” alak (l. NymKk. 2: 213; NymKsz. 148, 163; Kontra szerk. 2003: 81). A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV, 1988) egy mondatmegítélési feladatra adott válaszokból standardizálódást mutatott ki a férfiaknál: az életkor csökkenésével alacsonyabb volt az *az miatt* elfogadottsága, akárcsak az iskolázottabbak és a nők között (Kontra szerk. 2003: 157–159). Az igeragozásban régóta bizonytalanságokat hordoznak az ikés igék (l. pl. a *Meseautó*ban még: *nyugodjék bele*, *méltóztassék megtekinteni*); a NymKk. (1: 1013) szerint az ikés ragozás mint rendszer már nem is él, csupán kettős alakokkal jellemezhető ikés igék vannak, leginkább az általános

(vagy alanyi) ragozás egyes számának 1. személyében: *alszok/alszom, dolgozok/dolgozom, eszek/eszem* stb. Mivel a hagyományos alak választékos stílusértékű, nem ritka a nem ikes igék hiperkorrekt használata (pl. *könyörgöm, edzem, mosolygom*). Az MNSZV számos szociolingvisztikai érdekességre világít rá (Kontra szerk. 2003: 67–70, 105–116), ezeket tanulságos lenne összevetni a mai (és jövőbeli) helyzettel. Azt tudjuk, hogy 1988 és 2005 között nem változott az ikes *-k/-m* személyragok megítélése, ahogy a *-ban/-ben* esetrag helyett használt lezser/pongyola *-ba/-be* (pl. *Éva nem bízott a férjébe*) is stabil életkori megoszlást mutatott. Mindeközben viszont az ikes felszólító vagy kötőmódú *egyék, igyék* stb. igeragozás eltűnőben, és a hiperkorrekt *-ban/-ben* (pl. *János kérte felvételét az új egyesületben*), valamint a „nákolás” (pl. *Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni*) helytelenítése is növekedett, ami további példája a standardizálódásnak (Kontra 2012). Bőven van tehát morfo(fono)lógiai kutatnivalója a jelen és a közeljövő nyelvi változás iránt érdeklődő korpusznyelvészeinek és szociolingvisztáinak.

Az már részben mondattani/szintagmatani kérdés, ezért átvezet a következő, 4. pontba, hogy az értelmező szerkezetben tendenciaszerűen elmarad a ragisméltés (vö. NymKsz. 154; Balogh 2004: 70–71):

- (4) *Jankovics Marcell, a magyar animációs műfaj egyik legnagyobb alakjának* utolsó alkotása húsvétvasárnap lesz 21 órától látható a Duna Televízió. (hirado.hu, 2023. 04. 03)

„Jankovics Marcellnak/Marcellnek, a [...] legnagyobb alakjának” – így egyezne alakilag az értelmezett az értelmező résszel, de a fogalmazó valószínűleg abból indult ki, hogy ha kihagynánk ilyenkor az értelmező kiegészítést, akkor az maradna, hogy „Jankovics Marcell utolsó alkotása...”, és ez a *-nak/-nek* rag nélkül nyelvtanilag tökéletes lenne.

4. Mondattan

4.1. A megrendezésre kerül típusú szerkezet terjedése

A nyelvművelő szakirodalom örökzöld témája a jogi-hivatali nyelvezet mesterkelt, a cselekvő kilétét elhallgató fogalmazásmódja. Az ún. „terpeszkedő” vagy „terjengős” kifejezések – amelyeket az értékítélettől való tartózkodás jegyében a leíró nyelvészeti szakirodalom egy ideje funkcióigés (MGr. 73, 259) vagy analitikus/körülíró (Kemény 2010: 165) szerkezeteknek nevez – túlzott preferálása Grétsy és Kovalovszky szerint „a szándékos ködösítés, a felelősségvállalástól való menekülés látszatát kelti” (NymKk. 1: 1159). Ez a benyomás bizonyára sokakban

ma is megvan, a jogalkotás azonban saját szaknyelvre részének tekinti, a jogszabályok alapján dolgozó állami hivatalok és egyéb szervezetek pedig a szakszerűségre törekedve (meg persze olykor kényelemszeretetből is) ezt a mintát követik. Bár világszerte (l. plain language, Plain English Campaign), így nálunk is¹ vannak kísérletek az egyszerű, természetes, közérthető, befogadóbarát nyelvhasználat előtérbe helyezésére, a közszereplőket, kommunikációs szakembereket nem feltétlenül képezik erre, így közülük is sokan terjesztői például az *aláírásra, át-/el-/leadásra, bejegyzésre, bejelentésre, bemutatásra, bevezetésre, elbírálásra, elhelyezésre, elszámolásra, feldolgozásra, felhasználásra, fel-/ki-/szétosztásra, ki-/befizetésre, kimondásra, levonásra, megrendezésre, megtárgyalásra, megvitatásra, változtatásra, végrehajtásra kerül* (stb.) nyelvtani alakoknak.²

Tegyük mindjárt hozzá: a maga korában és szemléletmódjában a NymKk. (2: 1007–1015) is differenciáltan ítélte meg a funkcióiágis kifejezéseket: érthető módon nem tartja például „fölsőlegesen terpeszkedőnek” a *felszínre kerül, szoba kerül, kelepçébe kerül, lakat alá kerül* stb. (többé-kevésbé állandósult) szókapcsolatokat. Nehéz persze kijelölni a határokat, de az „Otthon, magunktól mondanánk-e ilyet?” teszt³ azért elárulja, hogy mi a spontán, és mi a „felvett” nyelvi viselkedés. Két példa a szokatlannak hatók közül:

- (5) a. Több száz értekezés, tanulmány, diploma, disszertáció *került már megírásra* a világ számtalan helyen (sic!) egy olyan magazintról, mely tabukat döntött meg, elsőként küzdött a faji megkülönböztetés ellen... (*Jel-Kép* 2010/1–2: 81; a tanulmány első mondata.)
- b. [...] ahol, ugye, a sörfőzés mellett elkezdtek ételeket adni, majd egy idő után maga a sörfőzésjelleg *hanyagolásra került*, és megmaradt inkább az éttermi funkció. (Kossuth rádió, *Korkóstoló* c. műsor, 2018. november 4.)

Az elsőben adná magát az *íródott* mediopasszív igealak vagy a tárgyias szó szerkezet („Több száz értekezést, tanulmányt, diplomamunkát írtak már (meg) világszerte...”), ám a szerző úgy gondolhatta, hogy a funkcióiágis forma „szakszerűbb”. A másodikban a „majd egy idő után kezdték magát a sörfőzést hanyagolni” vagy „a sörfőzésjelleg kezdett háttérbe szorulni” hangzana természetesnek, a nyilatkozó azonban a rádió mikrofonja előtt a hivatalos nyelv mintájára hagyatkozott.

¹ A Nemzeti Közszolgálati Egyetemen például terveznek nyelvi-közérthetőségi képzést a kormányhivatalok munkatársai számára (lektorként közreműködtem az e-tananyag kidolgozásában).

² A *megrendezésre kerülő* melléknévi igenévi forma előnyben részesítése a *megrendezendő* rovására valószínűleg az *-andó/-endő* szükségességet kifejező modális jelentésének is betudható (Komlósy 1992: 397).

³ Pl. **Az asztal megterítésre került. *Az ablak kinyitásra került. *Zöldre került lefestésre a kapu.*

Habár ma is van helye az ilyen „lepkegyűjtésszerű” adatkeresésnek a hipotézisalkotásban, nem fog kiderülni belőle, tényleg terjed-e a kérdéses szerkezet, és ha igen, mely nyelvváltozatokban milyen sebességgel. Ehhez nagy nyelvi korpuszokban kell(ene) kutakodnunk.

4.2. A *-t/-tt* képzős melléknévi igenév állítmányi szerepben

Az ellátás biztosított (vö. ném. *Die Versorgung ist gesichert*) típusú megnyilatkozás a nyelv művelők szerint a sajtónyelvben terjedő germanizmus, a *-t/-tt* képzős – hagyományosan múlt idejűnek vagy befejezettnek nevezett – melléknévi igenév ugyanis természetes szerepkörében jelző szokott lenni a mondatban (határozóraggal persze határozó, pl. *hervadtan, lejátszottnak*). Szepesy (1980, 1983, 1986: 44–50) a *-t(-tt)* toldalék (igenévképző, időjel, tárgyrag) túlterheltségével érvelve a pejoratív „tötö” nyelv elnevezést aggatja a *nem biztosított, nem megengedett, nem megoldott* stb. állítmányi használatára, a kéziszótár tanácsa pedig így szól: „Csak akkor használjuk állítmányként a befejezett melléknévi igenevet, ha igei jellege már annyira elhomályosult, hogy tulajdonságot, állapotot kifejező melléknévnek tekinthető: *nagyon fáradt vagyok; légy nyugodt!; legyen áldott az Úr neve!*” (NymKsz. 65), azaz ha már nem is igenév, hanem szófajváltással melléknevesült (l. még: *védett növény – Ez a növény védett; szennyezett folyó – Ez a folyó szennyezett* stb.). A két szófaji érték közötti határ érezhetően képlékeny, ami kedvezhet az állítmányi használatnak. Mivel a hibáztatás több évtizedre⁴ nyúlik vissza, és az imént idézett kézikönyvbéli szócikk írójának az a meglátása, hogy „Újabban gyakori – és még egyre terjed – a befejezett melléknévnek állítmányként való használata” (uo.), érdemes lenne tisztázni, volt-e, van-e tényszerű alapja a változás feltételezésének, tudniillik erre vonatkozóan sincs empirikus bizonyítékunk.

4.3. A létige + *-va/-ve* szerkezet háttérbe szorulása

Az előző két pontban említett jelenségek vélelmezett terjedését funkció – a személytelen fogalmazásra való törekvés, állapot(változás), befejezettség – alapján összefüggésbe szokták hozni a létige + határozói igenév szerkezetet sújtó, évszázados nyelvi babonával (NymKk. 1: 289, 819–826; Szepesy 1986: 20–57; NymKsz. 65). Ma is hallani lehet újságíróktól és más médiaszereplőktől „mentegőzősképpen” olyan metanyelvi megjegyzéseket e konstrukció saját spontán használatára reflektálva, amelyek „magyartalannak” bélyegzik (l. Kemény 2007: 269; Ludányi 2019: 160–162), holott „legrégibb nyelvemlékeinktől fogva [...] otthonos nyelvünk minden rétegében” (Szepesy 1986: 21). Egyetemi hallgatóim

⁴ Valójában sokkal régebbre: Szepesy felidézi Simonyinak az 1910-es évek végén írt cikkeit.

évről évre arról számolnak be, hogy ismerik „A macska fel van mászva a fára” példát és az ezzel való (hibás) érvelést, valamint többen találkoztak már olyan tanárral az általános iskolától az egyetemig, aki le akarta beszélni őket a szerkezet használatáról, germanizmust vagy rossz magyarságot emlegetve. Még az állandósult alakú szállóige is áldozatául eshet a nyelvi babonának (vö. 4.2.):

- (6) a. Csakhogy a pokolba vezető út is jó szándékkal *kikövezett*. (Heti Válasz, 2010. november 25.)
 b. Csakhogy a pokolba vezető út is jó szándékkal *van kikövezve*. (magyarnarancs.hu)

Az alternatív nyelvi lehetőségek megléte önmagában a kifejezésbeli gazdagságról tanúskodik:

- (7) a. Esőben használhatatlanná válik a járda, mert *nincs megoldva* a vízelvezetés, így majdnem bokáig ér a víz esőben. (jarokelo.hu, 2020. március 2.)
 b. A Karinthy-Budafoki sarkon *nem megoldott* a vízelvezetés, esőzések után minden alkalommal hatalmas pocsolyák keletkeznek... (jarokelo.hu, 2018. szeptember 12.)
 c. A probléma *nem került megoldásra*. (jarokelo.hu, 2024. február 26.)
 d. A bejelentéstől számított 1 év alatt *nem oldódott meg* a probléma. (jarokelo, hu, 2023. március 29.)

A kérdés az, hogy mi a megoszlás az alternatívák között, és van-e ebben változás – például visszaszorítja-e a makacs nyelvi babona a (7a) típusú megnyilatkozásokat, és be tud-e törni helyettük a természetes hétköznapi beszédbe is a hivatalos stílusra jellemző (7b) és (7c) szerkezet. Benyomásaink ugyan lehetnek a nyelvhasználatot figyelve, hiteles válaszokat azonban csak módszeres kutatásra támaszkodva adhatunk.

4.3. Egyes kötőszavak szórendje és redundáns megerősítése

Egy korábbi egyetemi tankönyv szerint a szembeállító (egyszerű) ellentétes mellérendelés kötőszavai (*azonban, ellenben, viszont, pedig, meg*) „rendszerint a második tagmondat belsejében, a szembeállított mondatrészlet után foglalnak helyet, hangsúlytalanul” (MMNy. 434):

- (8) a. A vitatkozók még győzték komolysággal, a kívülállók *azonban* pukkadztak. (MMNy. 434–435)

- b. Gól nem esett a félidőben, az iramra *ellenben* nem lehetett panasz. (uzletiliga.hu)
- c. Szakmai ismeretségeid kincset érhetnek számodra, higgadtságod megőrzése *viszont* segít minden zűrös kapcsolatot és helyzetet nyugodtabban kezelni. (glamour.hu)

Kemény (2003: 290–291, 2010: 140–141) fölveti, hogy ezek a kötőszavak (a *pedig* és a *meg* másképp viselkedik) „mind gyakrabban a (tag)mondat élére” kerülnek:

- (9) a. A szaknyelv használata szükséges és hasznos az adott csoport számára, *azonban* a kívülállók számára gyakran érthetetlen. (instantscience.hu)
- b. Az edzés gyakorlatai a megszokotthoz képest döcögősen mentek, hat hónap után bizony rozsdásak voltak a lábak, *ellenben* az iramra nem lehetett panasz. (fradi.hu)
- c. Az idegeskedés nem fogja előrébb vinni az Ikreket, *viszont* a higgadtság, nyugalom a hasznára válhat. (cool.hu)

Ennek magyarázata szerinte egyrészt a *de* kötőszó szórendi analógiája, másrészt az ellentétesség minél korábbi jelzésére való törekvés. Említi még az *ugyanis* (vö. *mivel*, *mivelhogy*, *minthogy*, *tudniillik*) és az *ugyan* (vö. *bár*) kötőszót. Korpuszvizsgálatra szorul az egyébként kiváló nyelvérzékű stilszta megfigyelése: valóban gyakoribbak lettek-e a (tag)mondat élén a felsorolt kötőszavak, vagy régen is hasonlóan elterjedtek voltak.

Egy másik, kötőszavakkal kapcsolatos jelenség a tagmondatok közötti alárendelő szemantikai viszony redundánsnak ható megerősítése, „túlbiztosítása” mellérendelő kötőszóval a megengedő és az okhatározói alárendelő összetett mondatoknál, főleg a beszélt nyelvben. Nincs ugyanis éles szemantikai határ a megengedő jelentéstartalom és a megszorító utótagú ellentétes viszony, illetőleg az okhatározói alárendelés és az okadó magyarázó mellérendelés között (l. MGr. 525–527, 540–541, ill. 516–517, 543–544). A (10a) az egykori Ifjúsági Magazin szexualitással foglalkozó cikkeinek nyelvezetét elemző, szakfolyóiratban közölt tanulmányból való: az első példában a *mégis*, a másodikban a *de* ellentétes kötőszó támogatja meg a *bár*-t, amely így *viszont* mindkettőből elhagyható. A (10b)-ben elegendő lenne a *mivel* alárendelő kötőszó, ám először (az iskola szövegében) az *így*, majd (a fiatal újságírónőtől) az *ezért* erősíti meg a tagmondatok tartalmi kapcsolatát:

- (10) a. *Bár* a lány eleinte nem akart szerelmeskedni házasság előtt, *mégis* nyolc hónap együttjárás után „megtörtént a dolog”, és azóta rendszeresen „együtt voltak”, amikor szüleik nem tartózkodtak otthon. [...] És a csókolózást ne képzeljék a felek mandulaműtétnek sem, tehát *bár* vendégeskedhetnek a másik szájában, *de* ne erőszakosan. (Médiakutató, 2012. ősz)
- b. Az iskola azt írta a szülőknek: „*Mivel* a rendeletet a nyári szünet ideje alatt adták ki, *így* házirendünkben még nem szerepel ennek a területnek a szabályozása [...] *Mivel* *így* is időre van szükség az értékmegőrzők beszerzéséhez, *ezért* az átmeneti időszakban a gimnazistáknak itt is a táskájukban, kikapcsolt állapotban kell tartaniuk a telefonjaikat. (Telex, 2024. 09. 02.)

Spontán beszédben kevésbé tűnik fel, hogy tulajdonképpen fölöslegesek itt a második tagmondat elején megjelenő mellérendelő kötőszavak, de azt, hogy növekszik a használatuk, addig nem állíthatjuk, amíg fel nem mértük.

4.4. A vonatkozó névmások kiválasztásának szabály(talanság)ai

A vonatkozó névmások használata eleinknél sem volt következetes. A 17. századi nyelvművelő, Geleji Katona István (1645/1906: 20) szerint kortársai „igen rútul szokták confundálni” az „a’ melly”-t és az „a’ ki”-t, nem figyelve oda arra, hogy az előbbi személytelen dolgot, az utóbbi személyt „jegyez”. Valóban jellemző volt akkoriban az ilyen tagmondatfűzés:

- (11) a. Az kegyelmed levelét nagy becsülettel vettem, *kiből* hozzám való jó akarattyát megértettem, *kiért* az mig élek, én is kdnek szeretettel igyekszem szolgálni. (Forgách Zsigmond levele Thurzó Györgyhöz, 1608; Komáromy 1900: 445.)
- b. Mi is, Istennek hála, élünk, de talán Édes Szívem csak azért tudakozza kegyelmed, hogy más Feleségheet veszen, *kit* én meg nem engedem, mert még Isten engedelmebűl kegyelmeddel akarnék kegyelmes Urunk eő Fölséghe szárnyai alatt lakni, *kit* adgya Isten szerencsésen édes Szívem. (Révay Erzsébet levele férjéhez, 1691; PetRév. 2.)

A mai standard norma szerint a (11a)-ba a *kiből* helyett az *amelyből* (*melyből*), a *kiért* helyett pedig az *amelyért* (*melyért*) vagy esetleg az *amiért* illene, míg a (11b)-be a két *kit* helyett két *amit*.

Mindazonáltal, bár a névmásválasztás fő szabályai elég világosak, egyes részleteit vitatják (l. pl. NymKk. 1: 132–133, 203–208; Szepesy 1986: 105–122;

Kenesei 1992: 685–687; NymKsz. 26, 38–39, 609–610; Szathmári 1997; Kontra szerk. 2003: 70–71; Sinkovics 2004; Lanstyák 2024). Néhány esetben a tényleges – különösen a szóbeli – használat oly mértékben elhajlani látszik a nyelvművelők által rögzített nyelvezetértékektől, hogy felmerül a nyelvi változás lehetősége. Az egyik ilyen a személyekből álló csoport gyűjtőnévre való utalás, amelynél a személyek miatt az *aki* (mintegy élő „kollektív ágens”), a más hasonló csoportoktól való elkülönítésre törekedve pedig az *amelyik* is gyakran előfordul a javasolt *amely* helyett. A (12a)-t ismert sportújságíró írja (l. nyelvhelyességi megjegyzését), a (12b)-t pedig egy vele azonos vezetéknevű másik:

- (12) a. „Közel negyven éve nem jutott olyan messzire európai tornán magyar klubcsapat, mint a 2022/23-as szezonban a Ferencváros, *aki* a visszavágón hazai környezetben találkozhat a Bayer Leverkusennel az Európa-liga nyolcaddöntőjében” – olvastam a hazai orgánumok egyikében. Aki ezt írta, körmölje le százszor, hogy *amely*. (Népszava, 2023. 03. 18.)
- b. Újkori történelme legfontosabb meccsére készül csütörtökön este a Ferencváros, *amelyik* a német sztárscapattal, az egykor a Bajnokok Ligája döntőjében is megfordult Bayer Leverkusennel csap össze az Európa-liga nyolcaddöntős párharcának első mérkőzésén. (Origo, 2023. 03. 09.)

A beszélt standardban az *amely* jóval ritkább, mint az írottban, ezért hozzátapadt a választékosság stílusértéke. Ennek pedig az a következménye, hogy formális helyzetben, a választékosság benyomását kelteni igyekezve a szabályos *ami* helyén is *amely* bukkan fel. Az új, hiperkorrekt „szabály” tehát: ha „szépen”, „elegánsan”, „választékosan” akarsz fogalmazni, használj *ami* helyett *amely*-t (vö. Kontra szerk. 2003: 125–126). Két példa erre Kemény (2007: 376) gyűjtéséből:

- (13) a. Az történik a pályán, *amelyet* a Valencia akar.
- b. Most fogja lefűjni az első játékrészt, *amely* meg is történt.

Sinkovics (2004: 131) összegzése szerint a kései ómagyar kortól tart az átrendezés: először az addig általánosabb használatú *aki* fogalma szűkült le személyre, majd – átmeneti terjedés után – az *amely* szorult ki előbb a mondatra, végül a főnévvel megnevezett dologra való utalásból, átadva helyét elsősorban az *ami*-nek, valamint részben az *amelyik*-nek és az *aki*-nek. Felveti, hogy ha az irodalmi nyelv és a művelt köznyelv nem tartotta volna fenn a konkrét főnévre vonatkozó *amely* használatát, az még inkább visszaszorult volna, ahogyan a 19. század második felétől a nyelvjárásokban is történt. É. Kiss úgy véli, „a vonatkozó névmási

rendszer egyszerűsödőben van: lesz egy élő és egy élettelen teljes NP-t helyettesítő névmás: az *aki* és az *ami*, s lesz egy determinánsi szerepű névmás: az *amely(ik)*” (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998: 147; idézi Kontra szerk. 2003: 71). Nem tudhatjuk azonban, meddig és mekkora ellenhatást fejt ki a hagyományos (írott) standard szabályrendszere.

4.5. A természetesen(,) hogy... típusú szintaktikai szerkezet

Pár évtizede általános véleménynek számított, hogy a *természetesen(,) hogy...*, *valószínűleg(,) hogy...*, *nyilvánvalóan(,) hogy...* típusú, többnyire szerkezetvegyüléssel (kontaminációval) és analógiával magyarázott szintaktikai konstrukció viszonylag új fejlemény a magyarban, és – legalábbis a beszélt nyelvben – egyre terjed (szakirodalmi áttekintés: Nemesi 2011/2016: 9–35).⁵ A történeti korpuszokból azonban kiderült, hogy egyáltalán nem új, hanem évszázadokra nyúlik vissza, még ha ehhez képest későn került is a nyelvészeti érdeklődés homlokterébe. Kontra (2012: 360–361) a látszólagosidő-vizsgálat módszerével kimutatta: hiába ítélte helyesnek a *Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni* mondatot az MNSZV résztvevőinek több mint 50%-a, és egészítette ki szóban 23%-uk *Természetesen*-nel a *..., hogy igazad van mindenben* mondatot egy másik feladatban, a 21–30 és a 31–40 éves korosztály között statisztikailag jelentős mértékű csökkenés jelentkezett a szerkezet elfogadásában. Márpedig a látszólagosidő-vizsgálatok a fiatalabbakat tekintik a változás hírnökeinek, következésképp időben a mához közeledve inkább ritkulnia kellene a használatban a kontamináció vétele miatt korábban nyelvhelyességi aggályokat kiváltó szerkezetnek, mintsem előretörnie. Lehet, hogy ez fordulat volt az addigi változási irányhoz képest, de amíg nem tudjuk több évtized adatait összehasonlítani, a feltételezésekhez magyarázatot sem nagyon érdemes keresni. Nehezíti a korpusznyelvész dolgát, hogy a jobban kontrollált írott nyelvben kevesebb felbukkanásra számíthat, mint a beszélt nyelvi műfajokban, utóbbiakból viszont évtizedekre visszamenő összevetésre alkalmas még alig van (a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúról 1. Kontra–Borbély szerk. 2021, az Országgyűlési Naplóról pedig Nemesi 2023, ill. alább, a 7. pontban).

⁵ Hegedűs (2001: 91) a stabil variáció melletti érveket emeli ki Kontra (1990) tanulmányából (ti. a fiatalabb korosztályok és az iskolázottabbak kevésbé elfogadó attitűdjét a szerkezettel szemben), és a *Valószínű a vita ezen az ágon sem jut nyugvópontra* (Magyar Nemzet, 2000. július 6.) példát következménynek tekinti – nem tudjuk eldönteni, hogy benne csupán elmaradt a vessző a *Valószínű* után, tagmondathatáron, és törlődött a *hogy* kötőszó, vagy ez a *valószínű* melléknév ’valószínűleg’ értelemben való (újszerű?) használata (vö. az 5. pontban: *biztos, lehet*), pontosabban a *valószínűleg* rövidülése.

4.6. Az *el kell menjek* típusú szerkezet

Az erdélyi nyelvjárási régió egyik mondattani jellegzetessége az *el kell menjek* típusú szerkezet, amely átkerült a magyarországi köznyelvbe is, de rendszerint csak igekötős (kivéve: *kell legyen valami megoldás, azt kell mondjam* stb.) és gyakori igékkel. Szintaktikai változóról van szó, amelynek tagjait eltérő preferenciával és valamelyest eltérő szintaxis alapján használják a különböző magyar dialektusok (É. Kiss 2009). A redukált kötőmódú, részleges tagmondatuniót mutató *el kell menjek* kontaktusjelenség: a görögből kiinduló „balkáni kötőmód” a moldvai és székelyföldi román–magyar kétnyelvűséggel terjedt el, az anyaországi beszélők pedig a rendszerváltozás utáni intenzívebb nyelvi érintkezés során kezdték átvenni (É. Kiss 2020). Felbukkan a 20. század elején Móricz Erdély-trilógiájában (É. Kiss 2020: 75) és más íróknál, a 60-as évek végétől pedig egy nagyon ismert sláger, a *Kell, hogy várj* szövege szoktathatta hozzá a füleket előbb a Neoton együttes, majd Máté Péter előadásában:⁶

(14) Szemedben könnyek, haragszol rám,
 hogyan *el kell menjek*, nem az én hibám.

Jó lenne tudni, milyen volt a folyamat dinamikája az elmúlt évtizedekben Magyarországon, és hol tart most, tovább pontosítva, mely igék és igealakok milyen szintaktikai környezetben fogékonyak az ilyen használatra, avagy állnak ellen neki, és mit „kell mondjunk” az É. Kiss (2009, 2020) által a *kell*-lel együtt említett *szabad* segédige párhuzamos viselkedéséről. Nehezíti a feladatot, hogy a standard írott formája valószínűleg elutasítóbb a konstrukcióval szemben, mint a beszélt nyelv.

4.7. Az *-e* kérdőszócska szórendi pozíciója

Az ómagyar korban ritkán még előfordul az *-e* kérdő partikula a mondat végén a korábbi SOV alapszórend maradványaként. Ennek háttere, hogy idővel megszűnt az ige kötött mondatvégi helyzete, s így a hozzá simuló *-e* szórendi pozíciója bizonytalanná vált (É. Kiss 2014: 17–18). Azóta is, ma is nagyfokú változatosság és bizonytalanság jellemzi a nyelvhasználatot nyelvjárási színekkel (É. Kiss 2004: 17–22; MDial. 367; Schirm 2021: 58–85). A standard magyarban a múlt idejű és feltételes módú összetett állítmányi alakoknál érzékelhető némi ingadozás, melyik elemhez is tartozzon az eldöntendő kérdést jelölő partikula:

⁶ A szövegíró a köröstarcsai (Békés vármegye) születésű S. Nagy István.

- (15) a. Vajon helyesen *tettük volna-e*, épp a szomszédos országok példájára, ha érlelés, előkészítés, józan körültekintés és mások példájának figyelembevételével nélkül, túl korán tárgyaltuk volna ezt a törvényjavaslatot? (OgyN. 1993. 10. 27.)
- b. Helyesen *tettük-e volna* mi, idősebb politikusok, ha azt kérjük tőlük, hogy rúgják fel azt a megállapodást, amelyet előzetesen egymás között megkötöttek? (OgyN. 1999. 05. 03.)
- c. Milyen következményei lehettek volna a háborúból történő sikeres kilépésnek? Más *lett volna-e* az ország 1945 utáni helyzete? (<https://rubicon.hu/cikkek/andreanszky-jeno-emlekezesei>)
- d. Nem volt kontrollcsoport, tehát nem tudjuk megmondani, mások *lettek-e volna* az eredmények, ha a résztvevők egyáltalán nem isznak kakaót. (delmagyar.hu, 2013. 08. 08.)

Normakövetőnek a (15a) és a (15c) formát tekintjük (vö. NymKk. 1: 457–458), ám ha egyetemi hallgatóimat kérdezem, rendre többen találják jobbnak a (15b)- és a (15d)-féle szórendet, ami változást sejtet. A különbség nem érződik nagynak, nem is jár stigmatizációval úgy, mint a tagadószóhoz tapadó *-e* esetében (*nem-e láttátok, nem-e lehetett volna* stb.). A megválaszolható kérdés tehát ismételten: régi eredetű, stabilnak mondható váltakozás vagy nyelvi változás?

4.8. Az egyenes szórend terjedése igekötős igeneveknél és igéknél

Az igekötőrendszer az ómagyar kor végére épül ki nyelvünkben (l. pl. É. Kiss–Gerstner–Hegedűs 2013), de azóta is mozgásban van. Szórendi vonatkozásai állandó kutatási témát kínálnak a szinkrón és a diakrón mondattannak. Kemény (2004: 88–89, 2010: 149–150) tendenciaszerű jelenkori nyelvi változást érzékel az egyenes szórend (el nem való igekötő) javára a *-ható/-hető* képzős folyamatos melléknévi igenév tagadó állítmányi használatában (16a), sőt állításnál is hangsúlyos mondatzszakasz után (16b), valamint a fókuszot követő igekötős igéknél (16c). A példák és kiemelések tőle:

- (16) a. Az átélt borzalom *nem elmondható*. (Vö. *nem mondható el*.)
- b. Ezek a célok azonban *csak korlátozott mértékben megvalósíthatók*. (Vö. *valósíthatók meg*.)
- c. A részletes frekvenciatáblázatot *a Magyar Rádió Rt. műsormagazinjában, a Rádió- és Televízióújságban megtalálhatja*. (Vö. *találhatja meg*.)

A (16a) típus terjedését korpuszkutatás is megerősíti (Nemesi 2023; l. 7. pont), lehetséges analógiás kapcsolatot felvetve többek között a jövő idejű (beálló) vagy szükségszerűséget kifejező melléknévi igenév hasonló viselkedésével (17a) és a nem tagadó, de negatív polaritású elemet tartalmazó példák szintén nem ritka egyenes szórendjével (17b):

- (17) a. A motoros fűkasza *nem összetévesztendő* a szegélyvágóval. (Vö. *nem tévesztendő össze*.)
- b. Közvetlenül a mederben sokszor *alig felismerhető* a napi ciklusú vízszint-változás, a rajzoló nélküli vízmércéken és a régi típusú, nem megfelelő érzékenységu rajzolókon pedig *ritkán kimutatható*. (Vö. *alig ismerhető fel, ritkán mutatható ki*.)

Ezek gyakoriságát jóval könnyebb korpuszokban vizsgálni, mint a (16c) társait, amelyek Kemény (2004: 89, 2010: 149) szerint is lehetnek csupán a szórendre az adott pillanatban kevésbé érzékeny megszólalóktól származó szórványos példák.

5. Nyelvtani kategóriaváltások, grammatikalizáció

Nyelvünk története – mint más nyelveké – telis-tele van nyelvtani kategóriaváltásokkal: ilyen az elemszilárdulás, a szeretlen szóösszetételek kialakulása, a szófaji átértékelődés, a grammatikalizáció és a pragmatikalizáció (l. pl. MGr. 78–79, 338, 348; Dér 2008; Hegedűs–D. Máta 2018; Schirm 2021). Ez a jelenben is jól megfigyelhető. Hegedűs (2002) az *úgyhogy* és az *aztán* kötőszavak funkcióbővülését említi. Az *úgyhogy* az *úgy* utalószó és a *hogy* kötőszó szeretlen összetételeként a következtető utótagú mellérendelés kötőszava – a társalgáselemző azonban észreveszi, hogy a beszélők gyakran lezárják vele a megnyilatkozásukat (társalgási fordulójukat) anélkül, hogy maguk explicit módon levonnának utána valamilyen tényleges következtetést (pl. „Végül is nem ezt javasoltad, *úgyhogy*...”), rábízva azt a partnerre, illetőleg a szóátadás/-átvétel lehetőségét jelezve. Az *azután* határozószóból lett *aztán* kötőszó (l. nyelvj. *osztán*, röv. *aszt/oszt*) eredeti időjelentése elhomályosodik: mind a kapcsolatos *és*, mind az ellentétes *de* kötőszó helyén feltűnik. Gósy és Horváth (2009) a *tehát* kötőszó és az *ilyen* mutató névmás spontán beszédbeli szerepét és akusztikai-fonetikai szerkezetét elemzi: fellazítva a szófaji határokat, töltelékszóként/diskurzusjelölőként kevésbé feltűnő és zavaró a jelenlétük, mint a hezitálásoké (a *tehát* ejtése tipikusan rövidebb, az *ilyen* viszont megnyúlik). Mintha a határozói és a jelzői funkciók keverednének a *biztos(an) jó lesz, kész(en) vagyok, rettenetes(en) nehéz, valószínű(leg) elmegyek* stb. rövidebb, határozórag nélküli alakjainak határozóként való használatánál (H. Varga 2019: 21–

23); bár némely esetben felmerül, hogy a *hogy* törlésével előálló összetett mondatokként is felfoghatjuk ezeket (*biztos, [hogy] jó lesz; valószínű, [hogy] elmegyek*). Egy friss példa az online médiából, amely önmagában nem perdöntő a szórövidüléses és a kötőszótörléses magyarázat között, de az élőlészóban megfigyelhető szünethiány a *biztos* után – valamint a *kész vagyok, rettenetes nehéz* stb. példája – inkább az előbbi mellett szól:

- (18) Stahl Judit a lányáról: *Biztos* az is nehéz, amikor a gyerek lusta, de az is, amikor perfekcionista (24.hu, 2024. 08. 13.)

Mára gyakorlatilag lezajlott az *ügymond* csonka idéző igealak diskurzusjelölő partikulává válása az idézőjel különféle funkcióinak felvételével, főleg élőlészóban, és rendszerint megelőzve a vele gondolatban ilyen-olyan céllal – például elhatároló-dást, gúnyt kifejezve – „idézőjelbe tett” részt (Nádasdy 2003: 220–223; Dömötör 2008, 2015; vö. „idézőjelben mondom”), még ha berzenkedik is ellene a klasszikus magyar irodalmi műveken nevelkedett idősebb generáció konzervatív nyelvérzéke (vö. Büky 2000). Hasonlítsuk össze a hagyományos idéző (19a) és a mai diskurzusjelölői (19b–d) használatokat:

- (19) a. Melius Péter prédikációit a „magyarországi kereskedő és áros népeknek” ajánlja, mert, *ügymond*, „a széjjel való járásban ti vettétek és hallottátok előbb egyebeknél, és ti dicsértétek és beszéllettétek egyebeknek az Istennek kegyelméből való tudományt.” (Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*)
- b. Tehát hiába a nominálisan magasabb összeg, ha egyrészt az infláció *ügymond* megeszi, másrészt, ha arányaiban minden másra több jut, akkor végleg lepusztul és kiürül ez a két ágazat. (OgyN. 2022. 06. 22.)
- c. [...] ez év kora nyarán, amikor még csak *ügymond* kopogtatott az aszály, de már éreztük a hatását, akkor a minisztériumban elkezdtünk egy egyeztetést... (OgyN. 2022. 11. 08.)
- d. Mi most az önök nagyszabású egészségügyi *ügymond* reformjáról vitatkozunk. (OgyN. 2022. 11. 23.)

Láthatjuk, hogy az idézéstől kisebb-nagyobb mértékben eltávolodva számos beszélői értéktartalom, viszonyulás közvetíthető az *ügymond* szóalakkal – ez a lazább használat tette divatszóvá.

Ugyancsak összetapadt és kategóriát váltott a *légy szíves*-ből utótagjában megrövidült *légy*sz*sz*, *lécci* – sőt emfaticusan *légy*sz*sz*-*légy*sz*sz*, *lécci*-*lécci* – a ’kérlek’ (vö. ang. *please*) jelentésében, informális stílusértékkel (l. pl. Domonkosi 2012).

Érdekessége, hogy elhomályosulóban van az eredeti egyes száma, többes szám 2. személyben is használják, általában vessző nélkül (*Légyszi gyertek ide* stb.). Szintén el-eltűnik írásban a vessző a *lehet* után, és *hogy* kötőszós mellékmondatot vonzó igei régens helyett módosítószói szerepbe kerül (vö. ang. *maybe*) a *valószínűleg*, *talán*, *bizonyára* stb. szinonimasorához csatlakozva:

(20) Azért ha az ellenfelek az olimpia előtt meglátják, hogy edz Márton Viviana az ikertestvérével, *lehet* bedobják a törölközőt már a kezdés előtt! (Nemzeti Sport Online, Facebook-videó, 2024. 08. 13.)

Ha ez elszórt eset lenne, némi kis szünettel a *lehet* után, maradhatnánk egyszerűen a *hogy* törlésével előálló alanyi alárendelés feltételezésénél, kitéve a vesszőt. Az intonáció azonban sokszor inkább arra utal, hogy „eltűnt a tagmondathatár, és a *lehet* újraelemzésen ment keresztül” (Gugán 2015: 48). Benő és Hegedűs (2019) angol helyett végső soron román nyelvi mintát követő, közvetett erdélyi regionális köznyelvi hatásra gyanakszik, bár nem veti el a belső fejleményként való magyarázatot, illetőleg a kettő egymást erősítő egybeesését sem.

Gugán (2015) a *lehet* módosítószóvá – más terminológia szerint: mondat-határozóvá – válását a *lévén* kötőszói alkalmazása kapcsán említi, ennek ugyanis az egyik lehetséges útja a *hogy* törlődése a létigéből levezetett *lévén*, *hogy* alanyi alárendelő konstrukcióból (21a), a másik pedig a kopula segédigenévi alakja a tagmondat élén (21b):

- (21) a. A téli időszakban a napelem nem működik rendesen, *lévén*, *hogy* kevés a Nap sugara. / ..., *lévén*, *hogy* keveset süt a Nap. → A téli időszakban a napelem nem működik rendesen, *lévén* kevés a Nap sugara. / ..., *lévén* keveset süt a Nap.
- b. Kevés *lévén* (→ *Lévén* kevés) a nap sugara, a téli időszakban a napelem nem működik rendesen. → *Lévén*, *hogy* kevés a Nap sugara, a téli időszakban a napelem nem működik rendesen. / A téli időszakban a napelem nem működik rendesen, *lévén* keveset süt a nap.

Mindkét magyarázatnak vannak vitatható elemei: honnan ered a *lévén* mint kötőszó oksági jelentése, hogy kerülne a segédigenévi *lévén* mellé a *hogy* kötőszó stb.

Dömötör (2023) az idéző igenévből diskurzusjelölővé (is) vált, tagmondatkapcsoló *mondván*(, *hogy*) „indirekt megokolást” jelölő használatának kialakulását elemzi. A változás hátterében szerinte az egyenes idézésből a függő idézésbe átterjedő használat áll: ennek következtében a *mondván* újraelemződött, az

idézés és beszélőváltás helyett a függő idézetet tartalmazó szerkezettel összefonódó oksági viszonyt kezdte el – inferenciarögzüléssel – jelölni. A végállomás a szemantikai kifakulás (az eredeti jelentés teljes elhalványulása) és az okhatározói alárendelő, sőt később esetleg okadó magyarázó (mellérendelő) kötőszóvá válás lehet (l. *mivel, minthogy, mert(hogy), lévén(,) hogy, hisz(en), ugyanis*; vö. MGr. 516–517, 543–544; Dömötör 2015):

- (22) a. Nem emelik az árakat, *mondván(,)* a vásárló úgysem tudná kifizetni
 b. Magától nem csinál semmit, *mondván(,)* *hogy* nincs újabb szoftver.

Összehasonlítva a *lévén* és a *mondván* kötőszói vagy kötőszószerű használatát, az lehet az intuíciónk, hogy a *lévén* megszilárdulása e szerepben jóval előbbre tart, ami a *mondván* igei alapjelentésének besugárzása miatt nem meglepő.

6. Pragmatikai változások

Nemcsak a szókészlet, a szójelentés és a nyelvtan – meg persze a helyesírás – változik, hanem a nyelvhasználati konvenciók is. „A Meseautó utasai” (Nemeskürty 1965) például még így hajtottak végre olyan hétköznapi, rutinszerű beszédaktusokat, mint a köszönés, az ügyfelekhez, vevőkhöz intézett kérdés és kérés, vagy, mondjuk, a bejegyzést váró utókérdés:

- (23) a. Alázatos szolgája, vezérigazgató úr! / Csókolom a kezét, nagyságos aszszonyom! / Kisztihand, Annácska kisasszony! / Ajánlom magamat!
 b. Méltóztatik parancsolni? / Méltóztassék megtekinteni!
 c. Jobb’ szeretném, hogyha Palinak szólítana, igen? / Hagyd ezt az albérlő dolgot, igen?

Ma már mosolyognánk, ha valaki a (23a–b)-féle megnyilatkozásokat használná, a (23c) pedig parancsoló modorúnak hat: az *igen?* helyett a *rendben?* vagy a *jó?* számít megfelelőnek. A „Méltóztatik parancsolni?” helyett a *Segíthetek? Miben segíthetek? Tudok segíteni?* (l. alább) terjedt el, ami pedig a köszönésformákat illeti, a társas viszony udvarias/helyénvaló kifejezése jelentős változásokon ment keresztül. A megszólításra használt nyelvi elemek – mint a tegezés, magázás, önözés, névmások, nevek és ezek kombinációi – közvetlenül tükrözik (egyúttal alakítják is) a társadalmi távolságot és az érzelmi viszonyulást. A formális és informális kommunikációs terek nyelvhasználati szokásrendszere között ma is számottevő különbségek figyelhetők meg: míg formális helyzetekben a megszólítási formák kevésbé differenciáltak, informális helyzetekben nagyobb változatosság

jellemző, tekintettel a résztvevők életkorára, nemére, illetőleg a köztük lévő társadalmi hierarchiára vagy személyes kapcsolatra (ill. annak hiányára). E folyamat részeként a korábban bizalmasnak vagy kevésbé kifinomultnak tekintett nyelvi formák – mint például a keresztnéven szólítás, a tegezés vagy az ige nélküli *Jó napot!* / *Szép napot!* stb. – egyre inkább semleges használatúvá válnak. Sok ugyanakkor a kommunikációs bizonytalanság (főleg a gyerekekben és a fiatal felnőttekben), a nyelvi (és nem nyelvi) udvariasság gyakorlata dinamikusan változik, a megszólítások társas jelentése pedig a közösségek normái és a mindennapi interakciók során formálódik a résztvevők nézőpontjának és attitűdjeinek figyelembevételével (minderről bővebben l. Domonkosi 2024). A kommunikációs problémák a nyelvi tanácsadói gyakorlatban fokozottan jelentkeznek (Domonkosi–Ludányi 2023).

Az új digitális kommunikációs felületeken, mint az e-mail, a közösségi oldalak hozzászólásai vagy a privát üzenetváltások, ugyancsak változatos az udvariasság/udvariatlanság gyakorlata. A kapcsolattartás módjainak átalakulásával az e-mailek részint a hagyományos levelezési mintákra építenek, részint el is térnek tőlük. Az e-mail tudniillik nem egyszerűen az eltűnőben lévő papíralapú levelezés digitális változata, hanem a funkciói is kibővültek: az online hozzáférés rugalmasabb és könnyebb, gyorsabb írásbeli interakciót tesz lehetővé. Az elektronikus levelezés kiterjedt a családi-baráti kommunikációtól a munkahelyi és hivatali ügyintézésig, és ennek köszönhetően stilisztikai szempontból nagy változatos-ságot mutat. Míg a hétköznapi és informális stílusok jól láthatóan nagyobb teret nyertek, különösen a csetelés és kommentelés hatására, a hivatalos e-mailekben gyakran még mindig a hagyományosabb formulák érvényesülnek (Domonkosi–Kuna–Ludányi 2023). A közösségi oldalakon előtérbe került a tetszés és nemtetszés, a különféle hangulati állapotok, születésnap és egyéb ünnepi jókívánságok egyszerű, gyors kifejezése (pl. *Boldogat!* 'Boldog születésnapot (kívánok)!'). Egyesek szerint a gratuláció skaláris beszédaktus: ennek megfelelően lehet valakinek „nagyon” gratulálni, mások viszont ezt szokatlannak tartják, és továbbra is „szívből” vagy „szeretettel” gratulálnak.

Kiss Jenő (2023) egész sereg példát gyűjtött össze – főleg a rádiós nyelvhasználatból – a *tud* (segéd)ige + főnévi igenév szerkezet előretörésére a *-hat/-het* kárára, ami az analitikus kifejezés mód újabb képviselője (vö. Kemény 2009, 2010: 150–170). Néhány ezek közül:

(24) Tanár úr, mikor *tudok konzultációra jönni? Ki tudok menni* az udvarra? Problémát *tud okozni*, ha tapasztalatlan a szerelő. Mindenki *jelentkezni tud*, akinek van igazolványa. Ha a pénz befut, óvodák *tudnak megújulni*. A választásokon csak pártok *tudnak indulni*. Magyarország *nem tud kimaradni* a háborúból.

El tud fogyni a teljes gázkészlet. Vajon el tud-e kezdődni az aratás ilyen körülmények között? Addig még annyi minden tud történni. Az is megoldás tud lenni. Egy óras késés is sokat tud számítani.

A szerző úgy véli, ez a jelenség ma divatosná vált, belső magyar nyelvi fejlemény, bár a konvencionális udvariassági formáknál „az idegen nyelvi hatással igenis lehet, sőt kell számolni: vö. ang. *Can I help you?* ném. *Kann ich Ihnen helfen?*” (Kiss 2023: 227).

7. Egy rövid példa a korpuszvizsgálatra

A 4.8. pontban foglaltak alapján legyen az a hipotézisünk, hogy az igekötőt tartalmazó *-ható/-hető* képzős igenevek állítmányi szerepkörükben tagadva korábban túlnyomórészt fordított szórendet vettek fel, pár évtizede azonban terjed az egyenes szórend, míg a harmadik lehetőség, a megszakított szórend csekély előfordulás mellett stagnál. A három szórendi variációt szemléltetve:

- (25) a. Nők az Akadémián: több évtized versenyhátránya *nem hozható be* néhány év alatt (mta.hu, 2022. 05. 05., fordított szórend)
- b. Nők az Akadémián: több évtized versenyhátránya *nem behozható* néhány év alatt (egyenes szórend)
- c. Nők az Akadémián: több évtized versenyhátránya *be nem hozható* néhány év alatt (megszakított szórend)

A világos hipotézis felállítását követően a következő lépés a megfelelő korpusz(ok) kiválasztása. Mivel egy speciális nyelvtani jelenség több évtizedre visszamenő, egymással összevethető adatait keressük minél nagyobb számban, ennek az igénynek megfelelő adatbázis(ok)ra van szükségünk, amely(ek)ben ráadásul a nyelvi példák pontos dátumhoz köthetők. Így elég kevés jelenleg hozzáférhető lehetőség marad. Az Országgyűlés plenáris üléseinek jegyzőkönyve (a fentiekben már idézett Országgyűlési Napló, rövid. OgyN.) elektronikus adatbázis az egyik ilyen, amely vizsgálódásunk idején 1990-től 2022-ig öleli fel a parlamenti felszólalások lejegyzett szövegét. Előnye, hogy élőszóban elhangzott megnyilatkozásokat tartalmaz, amelyek a spontán beszédetől a félig kötött beszédre át a kötött beszédig terjedő nyelvi skálán mozognak (Nemesi 2023: 189). Egy másik forrás a szünet nélkül megjelenő hazai napilapok digitalizált anyaga, amely az írott, azon belül pedig a sajtónyelvet képviseli. A két regiszter összehasonlításának lehetősége további tanulságokat hordozhat.

Kiválasztottunk tehát egy országgyűlési és egy napilapkorpuszt. A feladat ezután a megfelelő adatok kinyerése belőlük. Keresőfelületük nincs a nyelvészeti kutatás különleges igényeihez igazítva, ezért automatikusan csak a *-ható/-hető* morfémaegyüttest tartalmazó szavakat tudjuk listázni, amelyekből rengeteg van, de számunkra a nagy részük nem releváns, mert nem igenév, nem tartalmaz igekötőt, nincs tagadva, és ha igen, akkor sem mindig állítmányi pozícióban. A listázást követően ezért gondos, egyenkénti rostálásnak kell következnie: megfelelő-e az adat, és ha igen, melyik kategóriába tartozik. A (26a) példa ezek szerint nem lesz jó, mert a *befolyásolható* melléknévként lexikalizálódott alak, nem is válik el az igekötője. A (26b) nem állítmányi, hanem jelzői használata az *elhanyagolható* igenévnek. A (26c) pedig azt az elméleti kérdést veti fel, mi számít igekötőnek, és mi nem (*számon kérhető* vagy *számonkérhető*). Ezekben végig következetesnek kell lenni.

- (26) a. Köztársasági elnök az legyen, akinek nincsenek politikai ambíciói, végtelesenül tisztességes, tehát *sosem befolyásolható*, s főként a múltja miatt nem zsarolható. (Magyar Nemzet, 2000. 02. 25.)
- b. *Nem elhanyagolható* szempont, hogy Iránban a fiatalok mind nagyobb érdeklődést mutatnak az Egyesült Államok iránt. (Népszava, 2000. 02. 23.)
- c. Úgy gondoljuk, ez *nem számon kérhető* megfelelően, és nem tudjuk utána később ellenőrizni, hogy ez mennyire valósult meg. (OgyN. 2010. 09. 13.; a *számonkér*, *számontart* az akadémiai helyesírási szabályzat 2015-ben megjelent 12. kiadása szerint már egybeírandó).

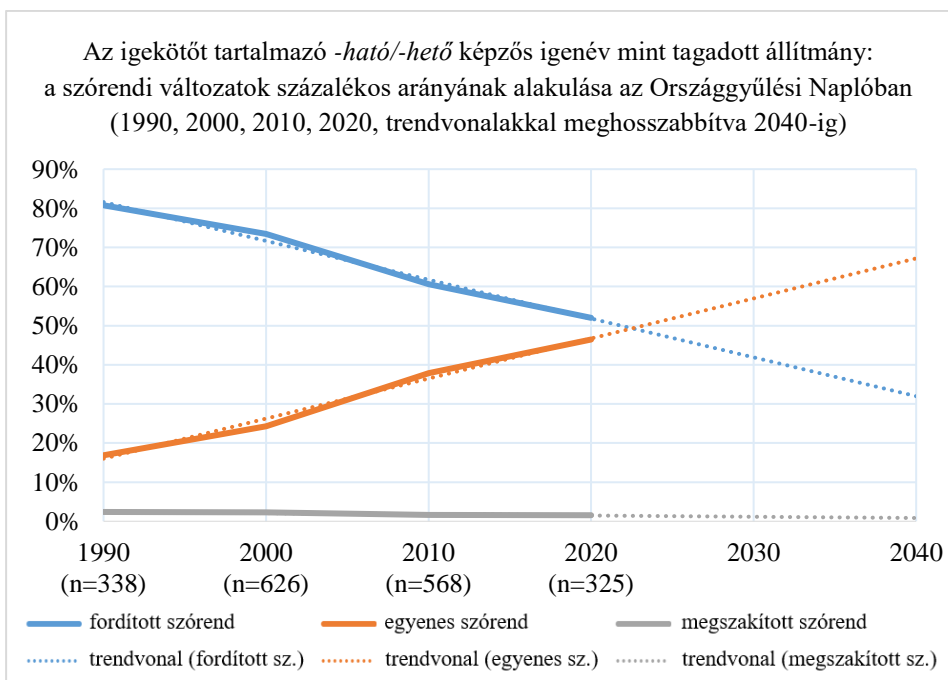
Előzetes megfontolást igényel, hogy az egymás mellett ismétlődő példákat egynek számítjuk-e, vagy minden egyes előfordulás külön adat. A napilapokban például sokszor nagyobb betűmérettel kiemelnek egy kulcsgondolatot, amely, mondjuk, egy interjúból származik, miközben az interjút magát is közlik, benne a kiemelt példával. Az is döntés kérdése, hogy a napilapokban megjelenő reklámokat, pályázati felhívásokat, apróhirdetéseket, horoszkópokat stb. figyelembe vesszük-e, vagy csak a szűkebben vett sajtóműfajokba sorolható szövegeket. (Hasonló a helyzet a parlamenti beszólásokkal.) Szólhatnak érvek egyik vagy másik döntés mellett, de a legfontosabb ebben is a következetesség: ha az egyik napilapban és az egyik évben minden előfordulást beleszámoltunk az összesítésbe, akkor a másikban is ugyanígy kell eljárunk. Minden év minden napját nem vonhatjuk be a vizsgálatba, ezért kezdjük az országgyűlési korpuszsal, amelyből 1990-nel kezdve tízévenként haladva veszünk mintát, majd a találatok számának megfelelően mérítünk a napilapkorpuszból.

Íme a táblázat, amely az OgyN.-ből nyert adatok darabszámát és százalékos megoszlását mutatja:

	fordított szórend	egyenes szórend	megszakított szórend
1990 (n=338)	273 (80,77%)	57 (16,86%)	8 (2,37%)
2000 (n=626)	460 (73,48%)	152 (24,28%)	14 (2,24%)
2010 (n=568)	354 (60,56%)	215 (37,85%)	9 (1,58%)
2020 (n=325)	169 (52%)	151 (46,46%)	5 (1,54%)

1. táblázat. Az Országgyűlési Napló adatai (db és százalékarány)

Míthogy az évenkénti darabszámok (n) különböznek (értelemszerűen nem mindegyik évben ugyanannyit beszéltek a képviselők – ám még ha valami véletlen folytán pontosan ugyanannyit beszéltek volna, akkor is többé-kevésbé eltérne a felszólalásokban a számunkra releváns adat), a három szórendi variáció arányaira érdemes inkább koncentrálnunk. Ezekből látványos diagramot szerkeszthetünk:

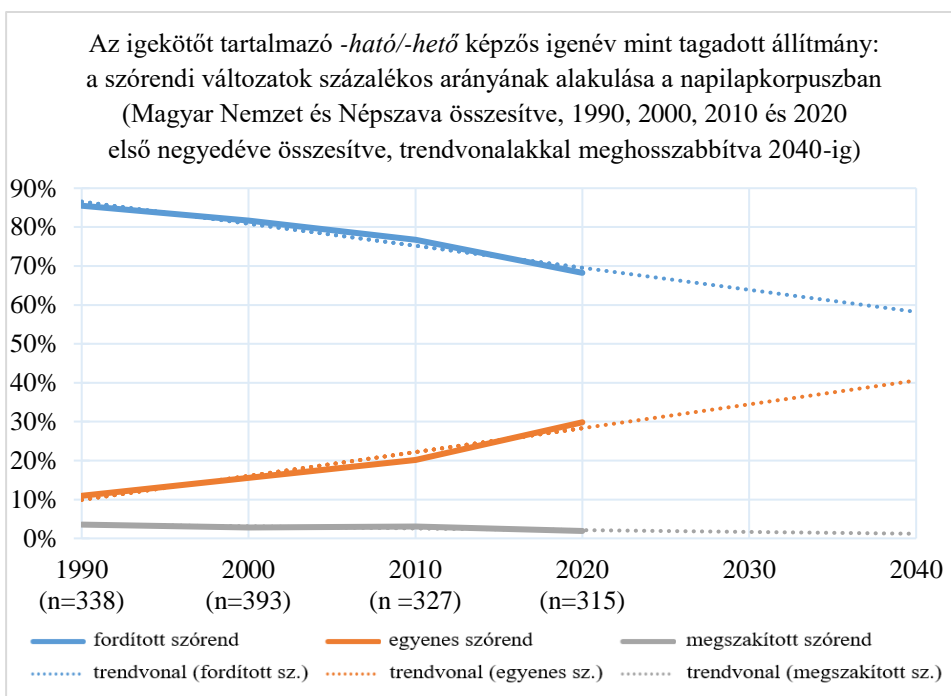

1. ábra.

Az Országgyűlési Naplóból nyert százalékos adatok trendvonalakkal kiegészítve

A vizsgált négy év százalékarányait összekötve szinte egyenes vonalakat kapunk, ezért lineáris trendvonalal megjósolhatjuk, hogy ha az 1990-től kimutatott használati trend nem változik, milyen lesz a szórendi változatok aránya egy-két évtized múlva. Látható, hogy mind a négy évből 300 fölötti adatunk van (2000-ből és 2010-ből az 500-at is jócskán meghaladó), ami alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy hipotézisünk a magyar plenáris parlamenti diskurzust illetően beigazolódott egy olyan korpuszvizsgálattal, amely bármikor megismételhető, ellenőrizhető.

De mi a helyzet a napilapokkal? A Magyar Nemzet és a Népszava két olyan újság, amely 1990 és 2020 között folyamatosan megjelent nyomtatásban. Belőlük képezve korpuszt kiderül, hogy a vizsgálandó négy év három-három hónapjának – azaz egy negyedévének – összesített adatai már meghaladják a 300-at, így megelégedhetünk mindegyiknél az első negyedév (január–március) szövegeinek átvizsgálásával. Azonos módszerrel és szempontok szerint dolgozva a diagram és a táblázat ekképpen fest:⁷

2. ábra. A napilapkorpusz százalékos adatai trendvonalakkal kiegészítve

⁷ Az adatsor itt már teljes: tartalmazza a 2000. és a 2010. évet is (vö. Nemesi 2023: 194–195).

	fordított szórend	egyenes szórend	megszakított szórend
1990 (n=338)	289 (85,50%)	37 (10,95%)	12 (3,55%)
2000 (n=393)	321 (81,68%)	61 (15,52%)	11 (2,80%)
2010 (n=327)	251 (76,76%)	66 (20,18%)	10 (3,06%)
2020 (n=315)	215 (68%)	94 (29,84%)	6 (1,91%)

2. táblázat. A napilapkorpusz adatai (db és százalékarány)

Ismét nagyjából lineáris a változás, és a tendencia is ugyanaz, mint amit az OgyN.-nél láttunk (csökken a fordított szórend, nő az egyenes szórend aránya, miközben a megszakított szórend stagnál), csak távolabbról indul és kevésbé meredek a kék és a narancssárga vonal, találkozásuk a távolabbi jövőbe vetíthető előre. A két adatsor és diagram alapján tehát kimondhatjuk, hogy a standard magyarban tényleg szórendi változás zajlik ezekben az évtizedekben az egyenes szórend javára és a fordított szórend rovására az igeekötővel ellátott *-ható/-hető* képzős, állítmányi szerepű szóalakok tagadásánál. A változás üteme azért lehet lassúbb a napilapokban, mint az országgyűlés plenáris felszólalásaiban, mert a szerkesztőségekben erősebb normatív nyelvi kontroll érvényesül: a lapok főmunkatársai és a szerkesztők, korrektorok jobban ragaszkodnak a hagyományos szórendhez, mint az országgyűlési képviselők. Számos egyenes szórendű adat a napilapokban interjúalanyoktól vagy alkalmi szerzőktől származik. Érdemi különbséget a két napilap normakövetése szempontjából nem tapasztalhatunk, és bár vannak a trend alól kissé „kilógó” hónapok mind az egyikben, mind a másikban, az összesített számokban végül kiegyenlítődnek ezek az eltérések.

8. Összegzés

Az egyes nyelvi szinteken végbemenő változásokat általában nem együtt tárgyalja a szakirodalom. Ezért is van időről időre szükség olyan, „madártávlatból” körültekintő szemlére, amely átfogó képet ad az élő nyelv belső és külső tényezőkre egyaránt visszavezethető, hullámzó dinamikájú mozgásairól, újabb és újabb kutatásokra ösztönözve. Ha a teljességet nem is lehet ilyenkor (így itt sem) célul kitűzni, egymás mellé helyezve – sőt, néhol egymáshoz is illesztve – láthatóvá tehetők a 21. század eleji magyar köznyelv változásának mozaikdarabjai, ami itt-ott ugyan kicsit homályos, de számos elemében elég megbízható bepillantást kínál a jövőbe.

A lexikai, frazeológiai és jelentésbeli neologizmusok nyelvi „ellentételezése” a hasonló nagyságrendű archaizálódás. Egyszerre érvényesül az idegen szavak átvétele és a sokszínű szóalkotás, a rövidülés, tömörség, egyszerűsödés és az ellenkező, analitikus megoldás, az egységesülés és a differenciálódás, valamint a választékosságra törekvés és a stiláris fellazulás (Kemény 2010: 140). Többnyire lassan bontakoznak ki és nehezebben mutathatók ki a hangtani, alaktani, mondat-tani változások, nyelvtani kategóriaváltások, de a korpusznyelvészet rohamosan bővülő adatbázisaival és módszertanával a ma nyelvésze összehasonlíthatatlanul könnyebb helyzetben van, mint elődei voltak. Bizonyította ezt az a két különböző regisztert bevonó korpuszvizsgálat, amely az igekötős, *-ható-hető* képzővel ellátott igevek szórendi variációit követte nyomon az állítmányi pozícióban való tagadás kontextusaiban 1990-től 2020-ig, és vetítette előre a szinte egyenes vonalú változási tendenciát 2040-ig. A korpuszalapú kutatás ma már a nyelvi tanácsadás-ban is nélkülözhetetlen (Ludányi 2023). Jól kiegészítik a szociolingvisztikában bevett látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok, amelyek rejtett társadalmi folyamatokra és összefüggésekre deríthetnek fényt (l. pl. Kontra 2012).

Hivatkozások

- Auszmann Anita 2017. Megakadásjelenségek 40 évvel ezelőtti és mai beszélők spontán beszédében. *Beszédkutatás* 2017: 135–149.
- Balogh Judit 2004. Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között II. *Magyar Nyelvőr* 128/1: 86–83.
- Barabási Albert-László 2010. *Villanások. A jövő kiszámítható*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Bárdosi Vilmos 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Basch Éva 2015. Megfigyelések a szavak jelentésváltozásáról. In: Prax Levente – Hoss Alexandra – Nagy Tamás (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2. Hagyomány és modernitás*. PTE BTK – Film-Virage Kulturális Egyesület, Pécs. 43–50.
- Benő Attila – Hegedűs Attila 2019. Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a *hog* törlése a *lehet* után. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 189–200.
- Bodó Csanád 2012. *A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához*. (Nyelvtudományi Értekezések 162.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Büky László 2000. Az *úgymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből. *Magyar Nyelvjárások* 38: 79–89.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. (Nyelvtudományi Értekezések 158.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Domonkosi Ágnes 2012. Önstillizáció, stílusstratégia, átértékelődő stílusminták. Egy személyes blog főbb stilisztikai sajátosságai. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest. 191–221.
- Domonkosi Ágnes 2024. *A megszólítás gyakorlatai. Tegezés, magázás, szólítás a társas viszonyok alakításában*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Ludányi Zsófia 2023. Az e-mail és az írásbeli üzenetváltás változó gyakorlatai. *Tempevölgy* 2023/3: 76–91.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2023. „Mi a helyes megszólítás?” Nyelvi udvariassági problémák a nyelvi tanácsadói gyakorlatban. In: Albert Ágnes et al. (szerk.): *Fejezetek az alkalmazott nyelvészet területéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest. https://mersz.hu/hivatkozas/m1062faant_0/
- Dömötör Adrienne 2008. Az *úgy mond*-tól az *úgymond*-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 132/1: 37–52.
- Dömötör Adrienne 2015. A *mondván* és az *úgymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv* 111/1: 21–37.
- Dömötör Adrienne 2023. Napjainkban is zajló nyelvtörténet: a *mondván* elem szereplehetőségei a kortárs nyelvhasználatban. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 75–96.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 2009. Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 213–228.
- É. Kiss Katalin 2014. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar ’topik–fókusz–V–X*’ szórendig. In: uő (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 14–33.
- É. Kiss Katalin 2020. A balkáni kötőmód beépülése két magyar nyelvváltozat beszélőinek grammatikájába. In: Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti

- Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 69–85.
- É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila 2013. *Kis magyar nyelvtörténet*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 2019. A modifikációs frazémaképződés eseteiről. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 119–132.
- Forró Orsolya 2012. Szinkrón és diakrón szempontok az előlségi harmónia variabilitásának feltárásához és értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 66–81.
- Geleji Katona István 1645/1906. *Magyar grammatikatska*. Athenaeum, Budapest.
- Gósy Mária 1997. A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Magyar Nyelvőr* 121/2: 129–139.
- Gósy Mária – Bóna Judit 2014. Magánhangzók ejtése fiatalok és idősek spontán beszédében. *Magyar Nyelv* 110/2: 129–143.
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya 2008. A nyelvhasználati változás egy jelensége. *Magyar Nyelvőr* 132/2: 206–222.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2009. Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 37–45.
- Gugán Katalin 2015. Hol volt? Hol nem volt? A tagmondattörelő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111/1: 38–53.
- Hegedűs Attila 1999. Szavak és dolgok. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 155–159.
- Hegedűs Attila 2001. Van-e felelőssége a nyelvésznek? In: Alabán Ferenc (szerk.): *Értékközvetítés irodalomban és nyelvben* (Recepcia hodnót v literatúre a jazyku). Bél Mátyás Egyetem (Univerzita Mateja Bela), Besztercebánya (Banská Bystrica). 91–95.

- Hegedűs Attila 2002. Kötőszók a változás sodrában. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 221–225.
- Hegedűs Attila 2005a. *A változó nyelvjárás*. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Hegedűs Attila 2005b. Állandóság és változás a mai magyar nyelvben. *Mester és Tanítvány* 2/6: 20–35.
- Hegedűs Attila 2017. Határozószóvá válás: a szénné példája. In: Hajba Renáta – Tóth Péter – Vörös Ferenc (szerk.): „...ahogy a csillag megy az égen...” *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Savaria University Press, Szombathely. 131–135.
- Hegedűs Attila 2023. *Legény* – újabb adalék a nyelvi változás mechanizmusához. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 31–40.
- Hegedűs Attila – D. Márai Mária 2018. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 154–167.
- H. Varga Márta 2019. *Változó anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Istók Béla 2017. A ritkább szóalkotási módok státusának újraértékelése. In: Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.): *A tankönyvkutatás szakmai, módszertani kérdései*. Selye János Egyetem, Komárom. 167–180.
- Kassai Ilona 1993. Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100-200 évben? *Beszédkutatás* 1: 62–69.
- Kemény Gábor 2003. Nyelvi változás és mikrodiakronia. *Magyar Nyelvjárások* 41: 287–295.
- Kemény Gábor 2004. Tendenciaszerű nyelvi változások leírása és értékelése. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelvreírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 83–93.
- Kemény Gábor 2007. *Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásai-ból*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2009. Az analitikus kifejezésmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban. *Magyar Nyelvőr* 133/3: 263–274.
- Kemény Gábor 2010. *A nyelvtől a stílusig. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–713.

- Kiss Gábor 2002. Egy meglepő irányú nyelvi változás: *sátort* helyett ma már *sátrat*. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 287–291.
- Kiss Gábor (főszerk.) 2012. *Régi szavak szótára. Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Gábor 2024. *Kihalt szavak kisszótára. Nyelvünkől eltűnt 7650 szó, szójelentés és szókapcsolat magyarázata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2023. A *-hat/-het* képzős igék és *tud* + főnévi igeneves szintagmák versengése. Észrevételek egy nyelvi változás jelen állapotáról. *Magyar Nyelv* 119/2: 225–228.
- Komáromy András 1900. A szabad hajdukra vonatkozó levelek és okiratok. *Történelmi Tár* 1 (új folyam): 411–480.
- Komlós András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
- Kontra Miklós 1990. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 76–83.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 2012. Mai magyar nyelvi változások (látszólagos- és valóságosidővizsgálatok). *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 357–80.
- Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.) 2021. *Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Lanstyák István 2022. *Nyelvi változások az igék körében. Nyelvhelyességi és nyelvi helyénvalósági kérdések*. Szenci Molnár Albert Egyesület, Pozsony.
- Lanstyák István 2024. *Nyelvi változások a vonatkozó névmások körében. Nyelv-helyességi és nyelvi helyénvalósági kérdések*. Szenci Molnár Albert Egyesület, Pozsony.
- Leech, Geoffrey – Hundt, Marianne – Mair, Christian – Smith, Nicholas 2009. *Change in Contemporary English: A Grammatical Study*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Ludányi Zsófia 2019. *Szabályok, normák, nyelvszokás. Tanulmányok a köznyelvi és szaknyelvi helyesírás és nyelvalakítás köréből*. Liceum Kiadó, Eger.
- Ludányi Zsófia 2023. A korpuszhasználat szerepe a nyelvi tanácsadói munkában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 23/2: 54–70.
- MDial. = Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltástól az ezredfordulóig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Minya Károly 2007. *Új szavak I. Nyelvünk 1250 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Minya Károly 2011. *Változó szókincsünk. A neologizmusok több szempontú vizsgálata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Minya Károly 2014. *Új szavak II. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Minya Károly 2019. *Új szavak III. Nyelvünk 850 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MMNy. = Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Molnár Zoltán Miklós 1999. Archaizmusok a mai magyar nyelvhasználatban. *Magyar Nyelvjárások* 37: 325–331.
- Nádasdy Ádám 2003. *Ízlések és szabályok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2008. *Prédikál és szónokol*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Nemesi Attila László 2011/2016. *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Nemesi Attila László 2023. Az igekötős igéből *-ható/-hető* képzővel létrehozott szóalak tagadó állítmányi szerepben: (nem) elképzelhető, hogy nyelvi változás zajlik? In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 181–209.
- Nemeskürty István 1965. *A Meseautó utasai*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- NymKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980–1985. *Nyelvművelő kézikönyv* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 1996/2005. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. 2., javított és bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- OgyN. = Az Országgyűlés plenáris üléseinek jegyzőkönyve 1990–2022. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_on1990/

- PetRév. = Kovács Sándor (szerk.) 1916. *II. Petrőczy István és Révay Erzsébet levelei 1690–1699*. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, Budapest.
- Péntek János – Benő Attila 2020. *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó, Kolozsvár–Budapest.
- Raázt Judit 2014. Globalizációs és identifikációs jelenségek a mai magyar keresztnevéadásban. In: Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák I–II*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 708–715.
- Reszegi Katalin 2023. A népetimológiáról kognitív keretben. *Magyar Nyelvjárások* 61: 751–767.
- Schirm Anita 2004. Napjaink nyelvi változásai. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 147–167.
- Schirm Anita 2021. *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Sinkovics Balázs 2004. A vonatkozó névmások (*aki, ami, amely*) használatáról – régi és mai nyelvtanaink és a nyelvművelő munkák tükrében. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelvelírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–133.
- Sólyom Réka 2014. *A mai magyar neologizmusok szemantikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sólyom Réka 2019. Mai magyar neologizmusok a nyelvi változás folyamatában: elemzési lehetőségek. *Magyar Nyelv* 115/1: 21–35.
- Szathmári István 1997. A vonatkozó névmások használatáról. *Magyar Nyelvőr* 121/1: 1–8.
- Szepesy Gyula 1980. A „tötö” nyelv járványa. *Magyar Nyelvőr* 104/1: 16–28.
- Szepesy Gyula 1983. A „tötö” nyelv vitája. *Magyar Nyelvőr* 107/3: 257–271.
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Török Gábor 1985. Napjaink változó nyelvi jelenségeiből. *Magyar Nyelvőr* 109/4: 402–407.
- Veszelszki Ágnes 2022. *Karanténszótár 2. Kor- és kórdokumentum*. Anyanyelv-ápolók Szövetsége, Budapest.

Nemesi Attila László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

nemesi.attila@btk.ppke.hu

Finnugor szösszenetek

Zaicz Gábor

1. A *Finnugor életrajzi lexikon* című alapmű tárgyában

Az 1990. évi debreceni Finnugor Kongresszusra jelent meg az ELTE Bölcsészettudományi Karának kiadásában a *Finnugor életrajzi lexikon* (rövidítve: FÉL). A munka szerkesztője, Domokos Péter az Előszóban így nyilatkozik (ezt követi a német, orosz, finn, majd a magyar [!] nyelvű Bevezetés): „A FÉL jelenlegi füzetek csak első lépésnek vagy változatnak tekinthető egy elképzelt úton. Munkaközösségünk a több mint ezer összegyűjtött névből ez ideig mindössze 750 finnugrista bemutatására vállalkozhatott.” A műről több esetben – elsősorban a szócikkek íróinak a névsorát illetően – elismerő kritikával nyilatkoztam. Tekintettel arra, hogy e lexikonnak ez idáig lényegében nincs a finnugrisztikában folytatása, ezáltal a névtár néhány szemmel látható hibájára mutatok rá. Mindezt annak ellenére teszem, hogy a szerkesztő minderre könyvének előszavában és bevezetésében több ízben figyelmeztet. Egyúttal hangsúlyozom, hogy a FÉL észt tudósokat bemutató része – a Bereczki-család: Bereczkiné Mai Kiisk, Bereczki András, Bereczki Urmas és a munkát elbíráló Bereczki Gábor közreműködésével – igen kiváló, teljesnek és pontosnak mondható. A FÉL-ben hozzávetőlegesen 270 a feldolgozott szakemberek száma.

A mű általános hibái közé tartozik a Trianon óta a „határon túlra került” magyar kutatók születési, illetőleg halálozási helyének a megjelölése. Így egykori tanárom, Erdődi József neve mellett ez áll: „Vágújhely, mai Csehszlovákia, 1908. 10. 13. – Budapest, 1980. 9. 25.”. A születési helyet én így írtam volna: Vágújhely (Nyitra vármegye, ma Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia). Tehát én nem az országnevet közöltem volna, mint Gombocz Zoltán, aki – mint olvasható – Sopronban, Magyarországon [!] született, hanem a vármegyét, Sopront. Kálmán Béla is persze hazánkban született, de Lakompak (ugyancsak Sopron vármegye) ma hivatalosan az osztrák Lackenbach nevet viseli. Ugyanúgy „a mai Ausztriában”

született, mint Klemm Antal, aki Lékán (Vas vármegye, Lockenhaus) jött a világra. A régész Fodor István Zentán, a „mai Jugoszláviában” (jelenleg Szerbia) látta meg a napvilágot, és nem Bács-Bodrog vármegyében. Jól tudom, hogy a FÉL-t a nemzetközi finnugor résztvevőknek szánták, de hazánk történetéről nekik is lehet valami fogalmuk.

Budenz József 1892-ben nem Pest-Budán, hanem az 1872-ben egyesült fővárosban, Budapesten hunyt el. Fokos-Fuchs Dávid Bisenzenben, a „mai Csehszlovákiában” született – helyesen: Bzenecben, a jelenlegi Csehországban. A votják Gerd Kuzebaj nagyvonalúan mondva a Szovjetunióban született, Pokcsivuko falu helyett azonban Bolsaja Dokjában, a Vjatkai kormányzóságban, a mai Udmurt Köztársaság területén, és Szandarmokban hunyt el. Svéd kollégánk, Lars-Gunnar Larsson 1947. „9. 12.” helyett december 9-én született. Ezzel szemben Konrad Nielsen 1914 helyett 1954-ben halt meg. Az FÉL-t áttanulmányozva feltűnik Reguly Antal szócikkének, tehát munkásságának a hiánya.

A szerzők jelentős részének vagy a születési, vagy a halálozási éve elmaradt. Holott például a közelmúltban elhunyt, D. V. Cigankin, továbbá Décsy Gyula, Je. A. Helimszkij, Hartmut Katz, Oszip Poljakov vagy Raisza Sirmankina esetében – számítógép hiányában is – könnyen utána lehetett volna járni, hogy 1925. október 22-én, 1925. március 19-én, 1950. március 15-én, 1943. július 9-én, 1953. április 24-én, illetőleg 1939. június 12-én látták meg a napvilágot. A legszörnyűbb, ha egy kutató mellett két kérdőjel áll, így például Weöres Gyuláról a szócikk írója keveset tudott.

A FÉL-ben számos filológiai szempontból jelentős hiba is tapasztalható. Csak egy-kettőt említek: Erkki Itkonennek a FUF 29. kötetében napvilágot látott alapvető munkája – minden finnugrista tudja – 1946-ban jelent meg. A finnugor vonatkozású műben Heikki Paasonen szócikkében M. Kahla művének a címe: *Heikki Paasosen* (nem Paasonen!) *julkaisut*. Eduard Pjall’ nevét – az észti szerző életművét átolvastva – én Pällként adtam volna meg. Emellett Timothy Riese egyik jelentős műve: *The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages*.

Ez a lexikon – összefoglalásképpen – nagyon értékes, hibái ellenére is.

2. Bereczki Gábor finnugor egyetemi tankönyve kapcsán

Egykori tanárom, majd évtizedeken át kedves kollégám 1977-ben adta ki az ELTE-n *A magyar nyelv finnugor alapjai* című kari jegyzetét, amely átdolgozva 1996-ban egyetemi tankönyvként jelent meg. Ennek olasz változata 1998-ban *Fondamenti di linguistica ugrofinnica* címmel, Csillaghy András bevezetőjével látott napvilágot (159 + [2] l.).

Az 1996. évi ELTE bölcsészettudományi kari tankönyvet követte ugyanitt, 1998-ban az Universitas Kiadónál a 2., átdolgozott kiadása (103 l.), majd pedig 2003-ban ugyanennél a kiadónál, az Oktatási Minisztérium támogatásával a 3., átdolgozott kiadása (104 l.). Bereczki Gábor a harmadik kiadás előszavában ekként nyilatkozik: „Jelen tankönyv az 1996-ban, majd átdolgozva 1998-ban megjelent bővített kiadásnak javított és néhány könyvészeti adattal kiegészített változata. A javítások elvégzésében nagy segítségemre volt Zaicz Gábor kollégám, akinek ezúton szeretném kifejezni köszönetemet.”

A dolog előzménye, hogy mindez a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folyó oktatásom mellékterméke. 1994-től kezdve jó húsz esztendőn át ugyanis részben az én feladatomban volt A magyar nyelv finnugor alapjainak, ezen belül az Összehasonlító hangtannak és az Alak- és mondattani szemináriumnak a vezetése (vö. Zaicz 2017). Az órákra való felkészülés során az 1996. évi kiadásban jó néhány következtetlenséget fedeztem fel, és ezeket a hibákat megbeszéltem az akkortájt főleg Észtországban tartózkodó Bereczki Gáborral. Ő megkért egy újabb kiadás előkészítésére. Ezek után a hazai finnugristáknak írtam egy levelet, és megkértem őket arra, hogy ha az egyetemi tankönyvben bármilyen rendellenességet tapasztalnak, azokat közöljék velem. Egy-két igen értékes válasz is érkezett, amelyeket megvitattam a szerzővel. Végül is tehát Bereczki kérésére én szerkesztettem és imprimáltam a 2. és a 3. kiadást.

Két esetben az újabb kiadást ilyen módon formáltam, és menet közben javaslataimat bejegyeztem a megjelent tankönyvbe. Így a 3. kiadásba is be-beírtam megjegyzéseimet, az új szakirodalmi javaslatokat. De 2003 óta nem született folytatás, és én ebben a közleményben tudósítok egykori változtatási javaslataimról.

A tudománytörténeti részben többször előforduló „múlt századi” megfogalmazást még a 3. kiadásban „19. századira” változtattam, és az – akkor remélt – újabb és újabb kiadásokban. *Az uráli nyelvek kutatásának rövid története* című fejezetben két finn folyóiratnak, a *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* (MSFOu) és a *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* (JSFOu) címűnek a kötetszámát (3. kiadás, a 9. lapon) mindig növelni kellett. Ugyanez a helyzet a *Finnisch-Ugrische Forschungen* (11. lap) megjelent kötetszámával is.

Nagy problémát jelentett a nyelvésztudósok – amennyiben előfordult a nevük és fő tevékenységük – időközbeni halálozási évének elmaradása.

Bereczki Gábor az év jelentős részében távol hazánktól cseremisiz etimológiai szótárán és magyar–észt nagyszótárán dolgozott. Így némelykor egy-egy tudománytörténeti rész kidolgozása rám maradt. A harmadik kiadásban a magyar szerzők, Lakó György és Kálmán Béla munkásságát követően – tekintettel arra,

hogy 2000 és 2002 között elveszítettük az uralisztika több meghatározó jelentőségű tagját – én állítottam össze Mikola Tiborról, Hajdú Péterről, Vértes Editről és Schmidt Éváról a fő műveiket bemutató tíz–tizenöt soros összegezést. Örömmre a tanár úr valamennyi értékeléssel teljes mértékben egyetértett.

A külföldi szerzők tekintetében egy jelentős változást gondoltam a tankönyv egy elképzelt negyedik kiadásában. Az észti nyelvészek közül a 20. századi Julius Mägiste és Paul Ariste mellett a 2004. június 4-én elhunyt Alo Raun munkásságát is kiegészítettem volna. Amennyiben az észti kérdésekben igen járatos tankönyvíró is belement volna, ezt a bekezdést szántam volna a magyarul is kíváncsian tudó nagy nyelvészt értékelve:

A. RAUN (1905–2004) 1931 és 1933 között Budapesten Gombocz Zoltán és a turkológus Németh Gyula tanítványa volt. 1944-ben Németországba emigrált, majd 1949-től haláláig az Egyesült Államokban élt. 1964-től kezdve az urál-altaji nyelvek professzora volt a Bloomingtoni Egyetemen. Mint összehasonlító nyelvész az észten és a finnen kívül mindenekelőtt a mordvinnal és a magyarral foglalkozott. Neve az általános nyelvészek körében is ismert. Sokat tett a modern nyelvészeti irányzatok meghonosításáért a finnugor nyelvészetben. Legfontosabb művei a következők: *The Mordva* (tankönyv, Bloomington, 1955), *Johdatusta strukturaali kielitieteeseen* (Helsinki, 1963), *Introduction to Estonian linguistics* (Wiesbaden, 1955), *Essays of Finno-Ugric and Finnic linguistics* (társszerzős, Bloomington, 1971), *Eesti keele etümologine teatmik* (Rooma–Toronto, 1982, 2. kiadás: Tartu, 2000).

A fejezetet lezáró bibliográfiába pótlólag felvettem volna e mű kiadásának kétszázadik évfordulóján megjelent magyar nyelvű fordítását, Gyarmathi Sámuel *A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel. Továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékével* című munkáját (Gyarmathi 1799/1999).

Az őshazaelméletek ismertetése után áll a finnugor nyelvek szétválásának sematikus ábrázolása. Ide saját példányomban (a táblázatot esetleg *Az uráli őshaza problémája, a nyelvcsalád kialakulása* című alfejezet elé helyezve) magamnak egy figyelmeztető megjegyzést tettem: amint lehet, megbeszélem Bereczki tanár úrral, hogy bár a tankönyv címe – egy kissé megtévesztően – *A magyar nyelv finnugor alapjai*, a szamojéd nyelveket is feltüntetném egy effajta ábrán. Igaz, itt azt a kettősséget is meg kellett volna oldani, hogy – legalábbis Hajdú Péter és Bereczki Gábor tankönyveiben – a finnugor nyelvrokonainkat következetesen a külső, a szamojédokat pedig a belső néven említjük.

A finnugor alapnyelv jellemzése című fejezetben a 2. és a 3. kiadást megvizsgálva lényeges előremutató és most megemlítendő javítást nemigen tapasztaltam. Egy eset kivétel, a 3. kiadás 38. lapján egy nyomdai hiba következtében Budenz József a magánhangzók veláris hangszínére javasolt jelét nem láthatjuk a szövegben.

3. Az újabb értelmező kéziszótár finnugor népneveinek eredete

2003-ban jelent meg a *Magyar értelmező kéziszótár* átdolgozott kiadásban (ÉKsz.²). Itt, mint ismeretes, a szótár alapszavait a szócikkek végén, szögletes zárójelben etimológiai tájékoztató zárja.

Az alábbiakban megvizsgálom, hogy az ÉKsz.² az uráli népek megnevezésében hogyan járt el. Ezúttal két forrásom egyrészt a TESz., másrészt Hajdú Péter *Az uráli nyelvészet alapkérdései* című műve (Hajdú 1981). Általában elmondható, hogy a szótárban az uráli, a finnugor és az ugor eredetű szavak egyaránt finnugornak vannak megadva. Az ÉKsz.² nem említi, hogy a nyelvrokon rendszerint kétfajta elnevezésében melyik saját belső elnevezésük, és melyik külső nevük, minthogy a szótárban nincsenek következetesen megadva a belső, illetve a külső nevek. Forrásként 1. az orosz és 2. a nemzetközi szavak elterjedésében az imponáló orosz nehéz egymástól elkülöníteni. Előzetesen megemlítem, hogy az ÉKsz.² – úgy látom – a kéziszótár 1. kiadását kritika nélkül veszi át.

Egy általam szerkesztett kézikönyv bevezetésében megjegyzem, hogy a külső és belső nevek kérdésében egész pályafutásom során a Sajnovics, Reguly és Budenz által használt gyakorlat volt az irányadó. „Aki az uráli nyelvrokonok élete, nyelve, kultúrája tanulmányozásának szenteli életét, az nem akarja ugyanezeket a népeket semmiképpen sem megsérteni, hanem a fenti hagyományokhoz ragaszkodik. Mit szólunk mi, *magyarok*, vagy mit szóljon a legnagyobb testvérnép, a *suomi*, hiszen e belső neveket nem használja úgyszólván egyetlen idegen nyelv sem. Ami egy sor önálló munkában meg a Nyelvtudományi Közlemények című folyóiratunkban az 1950-es években – nyilván szovjet mintára – kötelező gyakorlatként mutatkozott, ti. az, hogy az uráli népeknek csak az önelnevezését volt szabad leírni, ez a tudományszak múltjához tartozik.” (Kerezi 2009)

Nézzük először a különféle nyelvcsoportokat (*uráli, finnugor, finn-permi, finn-volgai, balti finn [= finnségi], permi, ugor, obi-ugor*). Az ÉKsz.²-ben *uráli* címszó nincs (csak *urál-altaji*), és a *finnugor* címszó sem kap etimológiát (az összetételeket e szótár csak akkor látja el etimológiával, ha a nem nyelvész olvasó nem látja az alkotóelemeket). Egy magyar értelmező szótár *finn-volgai* címszót természetesen nem vesz fel. A *balti* szócikkben tulajdonképpen helyesen beszél a

balti finnekről, illetőleg a *balti nyelvekről* (egyedül az inkerit/izsört hagyja ki a felsorolásból). A *finnség* szócikk 2. jelentése: 'a keleti-tengeri (balti) finn népek csoportja'. Szerintem a *finnségi* e csoport helyes magyar elnevezése, az idegen mintákra létrejött *balti finn* helyett. Megjegyzem, Kiss Lajos szerint a német mintára keletkezett *Keleti-tenger* 'Balti-tenger' terminust korábban ismertük (FNESz. 1: 158). A *permi* népek neve a *Perm* városnévre megy vissza, az *ugor* terminus pedig – ugyancsak helyesen – a németben keletkezett tudományos szakszóként, és végső forrása a török *onogur* népnév lehet. Egyes vélemények szerint e szó lett a magyar nép idegen nyelvekben használt elnevezésének forrása is (német *ungarisch*, angol *Hungarian*).

Következnek az egyes finnugor nyelvek: *magyar*, *vogul*, *osztják*, *zürjén*, *vojják*, *cseremisiz*, *mordvin*, *finn*, *karjalai*, *vepsze*, *vót*, *észt*, *lív*, *inkeri*, *lapp*. A magyarok külső elnevezését láttuk az imént (nyilván ezt az ÉKsz.² nem sorolja be a magyar szavak közé). A *magyar* belső nevet a szótár helyesen finnugor elemekből vezeti le. A *vogul*-t ugyancsak hiba nélkül tartja nemzetközi szónak, és az osztjából zürjén közvetítéssel gondolja az oroszba történt átvételt. A *manysi* etimológiája helytelen: nem „vogul” eredetű a szó, hanem a *magyar* szónak és az osztják *moš*, *mont'* frátrianévnak az ugor kori fejleménye. A *hanti* az ÉKsz.² szerint tévesen nemzetközi szó, és emellett az orosz egy tatár szót terjesztett volna. Jól ismert szófejtés szerint szavunk finnugor eredetű: a m. *had*, eredetileg 'nemzetiség', a vogul *χont* 'had, hadsereg' és többek között a finn *kunta* 'közösség' megfelelője. A *zürjén* népnevet a kéziszótár nemzetközinek tartja, és szerinte az obi-ugor nyelvekből került a szó az oroszba. Ez megállja a helyét, de tegyük hozzá: az európai nyelvekben a német terjesztette el a szót. A *komi* esetében az ÉKsz.² szerint egy zürjénből az oroszba került szót vettünk volna át. Valójában szavunk az uráli korra vezethető vissza, és megfelelői között találjuk a m. *hím*, a vogul *χum* 'férfi, ember' és a szelkup *qum* 'ember' szót. A *vojják* szóalak eredete vitatott: a kéziszótár nemzetközi szóként magyarázza, eddig biztos az eredeztetés, de a további részletek – az orosz a cseremiszből való, amely a vojjákra menne vissza – nemigen meggyőzőek. Az *udmurt* esetében a vojjákra visszavezethető orosz eredet lényegében elfogadható, de megjegyzendő, hogy az etimon a vojjákban összetett szó, és ennek második eleme iráni eredetű. A *cseremisiz* szó helyes etimológia: olyan nemzetközi szó, melynek orosz közvetítője csuvas eredetű. A *mari* eredeztetése, vagyis hogy ez a cseremisizre visszavezethetően orosz eredetű, a magyar szempontjából elfogadható, de itt is hozzáfűzhető: a cseremisiz szóelem iráni gyökerű. A *mordvin* népnevet az orosz terjesztette el, de az oroszban nem kérdőjeles, hanem biztosan iráni eredetű. A mordvinok belső nevei, az *erza* és a *moksa* nem címszavak az ÉKsz.²-ban. Ezek a nevek egyébként ismeretlen eredetűek. A finnségi nyelvek közül nézzük a két leggyakoribbat (a többi eredetét egyébként

megbízható módon közli Hajdú Péter). A finnek külső neve címszó (belső, *suomi* megnevezésének különféle eredetére l. SSA 3: 215–216); a nyelvünkbe a latinból és a németből került *finn* nemzetközi szó, és helyesen közli a szótár óészaki germán (össkandináv) eredetijét is. Az *észt* szót az ÉKsz.² német átvételnek említi. Ennek feltehető germán gyökerére is utalhatott volna. A *lapp* szót helyesen a *Lappia* 'Lappföld' helynévből szóelvonással magyarázza. A népnév svéd származása Erkki Itkonen elméletén alapul. A lappok önelnevezése, a szótárból hiányzó *számi*, melynek régi alakja *šämä* lehetett, és a finn *hämä* törzsnév és *Hämä* tartománynév a megfelelője.

A szamojéd nyelvek között az északiak: a *jurák*, a *jenyiszeji* és a *tavgi*, napjainkban pedig az egyetlen déli a *szelkup* nyelv. A *jurák* eredet megadása furcsa: orosz < obi-ugor < nyenyec. Ha végső forrásként ezt az északi-szamojéd nyelvet adjuk meg, legalábbis a „? jurák” formulával éljünk. Az ÉKsz.² címszavai e szamojéd nyelvek önelnevezései: *nyenyec*, *enyec*, *nganaszan*, ezek végső soron a számÉ **ene* ~ **amo* 'ember, férfi' jelentésű szóra mennek vissza, melyhez a *-čen* képzőelem járul. A ma ismert változatok egyaránt az orosz révén terjedtek el, többek között az európai nyelvekben. A leírtak alapján a szótár formulái – 1. orosz < jurák-szamojéd, 2. orosz < szamojéd, 3. nemzetközi: orosz < nganaszan – egységesítendő, javítandó. Itt nem szerepel a német révén nyelvünkbe került *jenyiszeji* és *tavgi*. Az egyik a *Jenyiszej* folyó nevével függ össze (amely valószínűleg szamojéd eredetű), a másik rejtélyes etnonima, talán szamojéd nemzetség- vagy törzsnév. A *szelkup* népnév nemzetközi: *szelkup* formulája nem informatív. Az orosz terjesztette el e déli-szamojéd nép nevét. A *szelkup* szó eredeti jelentése: 'földi ember' vagy 'erdei ember'. Az összetétel utótagja, a *qup* (~ *qum*) – mint láthattuk – a m. *hím* szó etimológiai megfelelője. A manapság népszerű *szölkup* névváltozatot Hajdú Péter egyes nyelvjárások *šöl'qup*, *söl'qup* elnevezéséből terjesztette el.

Hivatkozások

Bereczki Gábor 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest. – 2., átdolgozott kiadás: 1998. Universitas Kiadó, Budapest. – 3., átdolgozott kiadás: 2003. Universitas Kiadó, Budapest.

ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

FÉL = Domokos Péter (szerk.) 1990. *Finnugor életrajzi lexikon*. Tankönyvkiadó, Budapest.

FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Gyarmathi Sámuel 1799/1999. *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kerecsi Ágnes 2009. *Az uráli népek néprajza*. (Fenno-Ugrica Pázmániensia II.) PPKE BTK, Piliscsaba.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (főszerk.) 1992–2000. *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* 1–3. SKS, Helsinki.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. + 1984. *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zaicz Gábor 2017. *A finnugor szak a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen (1999–2012)*. [Magánkiadás.] Budapest.

Zaicz Gábor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

zaicz.gabor@btk.ppke.hu

FÉNYKÉPALBUM

Fadd-Dombori, 1998

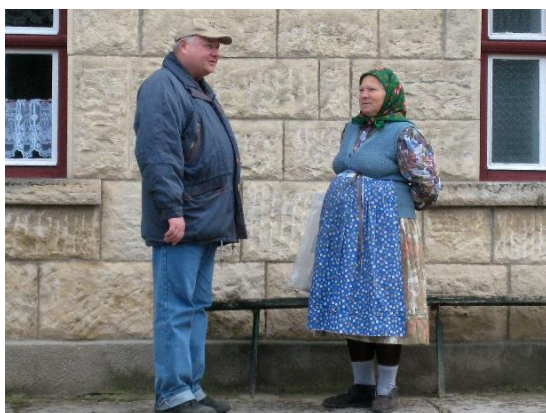
Gyimesfelsőlök, 1998

Piliscsabai
ünnep- és
hétköznapi

Kalotaszeg, 2007

Nagyvárad, 2007

Csík Szereda, 2006

Homokkomárom, 2009

Kézdiszentlélek, 2010

Hegedűs Attila a magyar nyelvtörténet, a dialektológia és a névtan elismert tudósa. Kollégái, barátai, tanítványai ezzel a tanulmánykötettel köszöntik őt 70. születésnapján gazdag tudományos, oktatói, ismeretterjesztő és tudományszervező munkássága iránti tiszteletüket kifejezve. Pályája során volt bőven része a levéltári kutatás, a névtani-nyelvjárástani terepmunka, az egyetemi katedra és a dékánhelyettesi, tanszékvezetői megbízatás szépségeiben és kihívásaiban. A gratulálók névsora, két személyes hangú, emlékidéző köszöntő és az ünnepelt publikációinak jegyzéke vezeti be, 16 változatos nyelvészeti tanulmány adja a gerincét, majd egy kis fényképalbum zárja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének ünnepi kiadványát.